A BECSVÁGY IGÉZETÉBEN

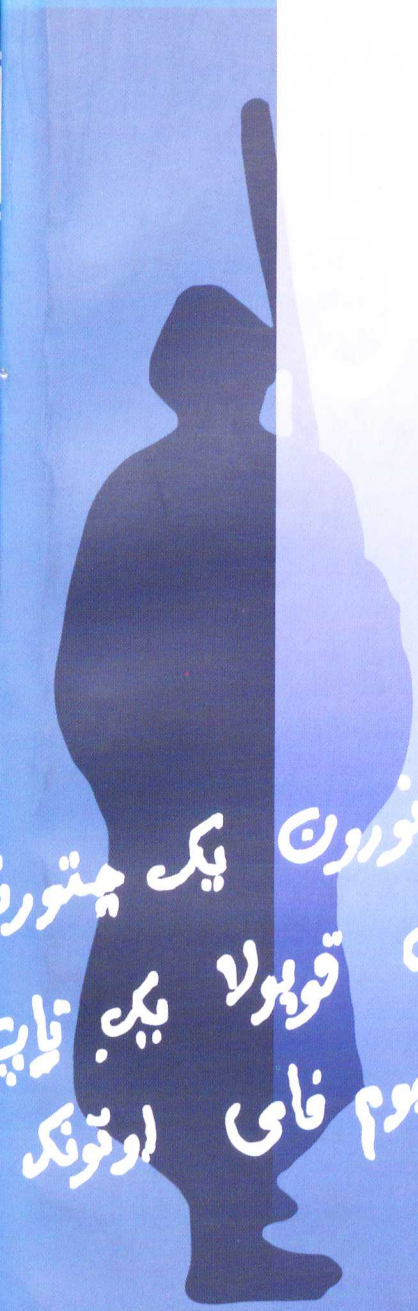

Lilium Aurum

VÁMBÉRY TANULMÁNYOK

ÖSSZEÁLLÍTOTTA

DOBROVITS MIHÁLY

A BECSVÁGY IGÉZETÉBEN

V. Nemzetközi Vámbéry Konferencia

Lilium Aurum
Dunaszerdahely
2008

NG3

A Lilium Aurum Könyv- és Lapkiadó Kft.
tagja az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének

A könyv megjelenését a Szlovák Köztársaság Kulturális
Minisztériuma támogatta

Realizované s finančnou podporou
Ministerstva kultúry SR
–program Kultúra národnostných menšín 2008

© Lilium Aurum, 2008

ISBN 978-80-8062-372-2

ELŐSZÓ

A múlt év szeptember 28-29-én már ötödjére találkoztak egymással azok a kutatók, akiket Vámbéry örökségének tisztelete tart össze. Jelen voltak a Vámbéry Tudományos Kollégium tagjai valamint több új, körünkben még meg nem jelent előadó is. Az Olvasó szerencséjére, valamennyi kötetünk közül a jelenlegi tükrözi a leghívebben a konferencia valós programját. Kornfeld Martinnak a dunaszerdahelyi zsidóságról tartott előadása kivételével minden más, a konferencián elhangzott előadás olvasható a kötetünkben. Külső szerzőtől a jelen esetben nem közlünk cikket. Mivel jelen konferenciakötetünk is – éppen Vámbéry munkásságának szerteágazó volta miatt – rendkívül heterogén témákat ölel fel, ezért maradtunk annál a gyakorlatunknál, hogy a szerzők saját tudományterületük stiláris és formai hagyományait követték. A kötet írásait, második konferenciakötetünk megjelenése óta hagyománnyá vált módon, egyszerű szerzői ábécésorrendbe rendeztük.

Konferenciánkon külön örömünkre szolgált, hogy Hazai György akadémikus vehette át elsőként a Vámbéry Polgári Társulás által alapított Vámbéry-díjat. Természetesen az elmúlt évben is megrendeztük Dunaszerdahelyen a már hagyományossá vált Vámbéry Napokat, ahol a már szintén hagyományossá vált könyvbemutató és koszorúzás mellett sor került az időközben több széleskörű levelező földrajzi versennyé vált Vámbéry vetélkedő döntőjére is. Ennek az eseménynek idén a Csallóközi Múzeum adott helyt. Ezúton is köszönjük kedves tagtársunk, Zsigmond Tibor igazgató úr vendégszeretetét. Ezt méltatva, nem feledkezhetünk meg arról, hogy köszönettel említsük a versenyeknek korábban helyt adó Vámbéry Alapiskolát és kedves első házigazdáinkat, Fibi Sándor igazgató valamint Török Bence igazgatóhelyettes urakat. Tevékenységünk új eleme, hogy ettől az évtől kezdve igyekszünk a középiskolás ifjúságot is megszólítani,

számukra önálló pályázatot írtunk ki. Pályaműveik elkészítésében pedig éppen a Tudományos Kollégium ifjú kutatóitól kapnak segítséget.

Nyolc éve vannak Dunaszerdahelyen Vámbéry Napok, s magam éppen hét esztedővel ezelőtt kapcsolódhattam be először — még vendégként — az itteni munkába. Szakmai szempontból sikerült Vámbéry életművét kellő figyelem középpontjába állítanunk. Jelen konferenciánk az avar régészettől az irodalomtudományig, Belső-Ázsia történetétől a modern Közel-Keletig változó tematikája jól példázza, hol húzódnak az életmű határai. Konferenciáink egyik eredménye az, hogy sikerült e változatos tudományterületek képviselőit a szó szoros értelmében egy asztalhoz ültetnünk, s biztosan állíthatom, tanulunk egymástól. Másik eredményünk, hogy rendszeresen sikerül a magyar nyelvű közönség elé tárnunk távoli területek, például Oroszország vagy Közép-Ázsia tudósainak egy-egy munkáját. Konferenciánk fontos tudományszervezési eredményének tartom, hogy sikerül bemutatkozási lehetőséget nyújtanunk szakmánk, vagy szakmáink fiatal tehetségeinek. Éppen ezekért az eredményekért is tartom szerencsésnek, hogy amíg a Polgári Társulás által nagylelkűen biztosított anyagi háttér ezt lehetővé teszi, ne az eredetileg tervezett kétéves, hanem a reálisan megvalósuló éves időközönként rendezzük meg szakmai összejöveteleinket.

Örvendetes, hogy korábbi konferenciánk kötetei elektronikus formában is elérhetők a Magyar Elektronikus Könyvtáron keresztül.

Munkánk értékelése során aligha tagadhatjuk, hogy akadnak hiányosságaink is. Ezért állapodtunk meg a Vámbéry Polgári Társulás vezetőivel abban, hogy a már méltán hírneves *Vámbéry Könyvtár* arra érdemes köteteit új, szakmailag még egyszer ellenőrzött formában kínáljuk fel az olvasóközönségnek. Aligha feledkezhetünk meg arról az ígéretünkről, hogy összegyűjtjük és magyar nyelven olvas-

hatóvá tesszük Vámbérynek csak idegen nyelveken megjelent írásait.

Van tehát még tennivalónk, s igyekszünk is e feladatainknak eleget tenni.

Miskolc, 2008. április 25.

Dobrovits Mihály

Baski Imre

A *BARANTA* ÉS AMI KÖRÜLÖTTE VAN

Amikor Vámbéry Ármin az 1880-as évek közepén „A török faj" című munkájában a türkmen *barantá*ról írt, nem gondolhatta, hogy alig több mint száz esztendő múltán beszélhetünk *magyar barantá*ról is.

A világháló számos oldalán találkozhatunk a *baranta* meghatározásával.[1] Ezek szerint a *baranta*:

1. *ősmagyar* fegyveres és puszta kezes *harcművészeti technika*;

2. a *baranta* a *történelmi magyar* harci testkultúrából származó mozgások összegyűjtéséből létrehozott *harcművészeti stílus*, amely végleges formáját – a folyamatban lévő kutatások miatt – még nem nyerte el;

3. szűkebb értelemben a *baranta* a IX. század és a XX. század között élt magyarság harci kiképzési formáira épülő *fegyveres és pusztakezes harcművészeti irányzat*;

4. a *történelmi, vagyis hagyományos magyar harci testkultúra*, a népi testkultúra, a *hagyományos magyar gondolkodásmód, életszemlélet* és nevelés, filozófiai struktúra valamint a magyar kultúra egyéb területeire épülő, fejlődő, a fellelt kutatási anyagokat folyamatosan magába építő, azokat sajátos, hagyományos alapelvek szerint értelmező, egyedi technikai és módszertani eljárásokat magába foglaló, a harc törvényszerűségeire és alapelveire épülő, valós harci képességeket kifejező, *a magyarság jellemző jegyeit magán viselő önálló harcművészeti stílus*.

A fenti fogalmi meghatározások után elegendőnek látszik csupán röviden utalni a *baranta konkrét tartalmára*, a megvalósulás kereteire. Eszerint a versenyzők lovas és gyalogos számokban küzdenek, nincsenek súly- és korcsoportok, minthogy azok megkülönböztetésére a valódi harc sem ad lehetőséget. A barantázókat elsősorban komplex képességekkel rendelkező harcosoknak nevelik, ezért mindkét szakágban tíz-tíz versenyszám után hirdetnek győztest. Hajítófegyver-dobálás, íjpárbaj, vívás, páros gyakorlatok, táncbemutató és birkózás szerepel egyebek között ezeken a versenyeken.

A *baranta múltjá*nak lelkes kutatói szerint a baranta harci fogásainak kialakulásában jelentős szerepet játszott, a *Kárpát-medencei mozgásanyag* mellett, a feltételezett *vándorlási területeken alkalmazott harci technika*, a hasonló életmódközösségeket felépítő népek (szkíták, hunok, avarok, türkök, onugorok, kazakok) harci és kiképzési kultúrája.

A magyarországi barantások meghatározó szellemi vezérei arra a következtetésre jutottak, hogy a szervezetten működő magyar harci kultúra a VII.-XVII. század között élte virágkorát. A baranta történetének három fő korszakát különböztetik meg: 1. a vándorló állam időszaka, 2. az Árpádkor, 3. a végváriak korszaka.

E korszakolásnak megfelelően az Árpád-korban a magyarok egyes társadalmi csoportjai (gyepüvédők, őrök, nyőgérek, lövők, királyi vadászok, testőrzők, ajtónállók, hajdúk), valamint a hadi kötelezettségük folytán kiváltságokat birtokló népek (pl. besenyők, böszörmények, kunok, jászok) életmódszerűen vállalták a katonáskodást, harcművészetük formájára harci táncok, művészeti ábrázolások és leírások alapján lehet következtetni. A baranta elsősorban az ő tudásanyagukra és az évszázadok alatt kialakult életfilozófiájukra épül. Ők a baranta jogelődei.

Egyesek szerint a magyar harci kultúra egészen a végvárak időszakáig élte virágkorát. A XVI. század elejétől megindul a magyar kultúra kettéválása. Ettől az időszaktól fogva

csak *a népi kultúra* őrzi tovább a magyar sajátosságokat és csak a népi kultúrában fedezhetők fel továbbra is a baranta nyomai. A *nemesi kultúra* (a harci kultúrát, mozgásos kultúrát is beleértve) egyre inkább nyugati jelleget ölt. Az ezt követő időszakokban már egyre inkább a társadalom perifériájára sodródik a harci jellegű tudásanyag.

Vannak, akik határozottan állítják, hogy a baranta mozgásanyagának visszafejlesztésében nagy szerepet játszottak az idegen, elsősorban Habsburg uralkodók. Különösen Ferdinánd jeleskedett, aki a török fenyegetés közepette is a birkózást, az ökölharcot, a vívást, és az íjászatot tiltó vagy korlátozó rendelkezéseket hozott.

A XX. században aztán, közvetlenül a második világháború előtt néhány katonatiszt arra vállalkozott, hogy feltámassza vagy legalábbis megpróbálja rekonstruálni a baranta technikáját. Ennek lehetünk a tanúi a jelen időszakban is, ugyanis Vukics Ferenc honvédőrnagy, a Bajcsa-Szepetneki Vukics családból, ezen az úton jár. A barantával kapcsolatos kutatásait és tanításait összefoglalta „A baranta könyve" című munkájában, amelyet, sajnos, nem volt alkalmam áttanulmányozni.

Vukics és baráti köre szervezőmunkájának köszönhetően ma már határon innen és túl több mint hetven baranta egyesület működik, a mintegy kétezer fős tagság országszerte bemutatókat tart, országos bajnokságokon vesz részt a Baranta Szövetség égisze alatt.

Időközben megfogalmazódott a barantázás, a barantamozgalom célkitűzése is, amelyet internetes forrásból idézek a lényeget kiemelve, ám szinte szószerint.

A baranta célja: a magyar harci testkultúra kutatása, gyakorlása, oktatása, kiemelkedően magas színvonalra emelése. A hagyományos és egészséges magyar életvitel ápolása, elsajátítása, a hagyományok felelevenítése, a személyiség és a közösségi szerveződés fejlesztése. A hagyományok alapelemeinek szervesen élő és együttműködő közösségekbe történő beillesztése, továbbélése, az alapgondolatok szerinti

fejlesztése. Az elért eredmények közvetítése a magyar, ill. a hasonló és más kultúrkörrel rendelkező nemzetek felé.

A fenti – gyakorlatinak is nevezhető – célok, feladatok megfogalmazása mellett megtalálható az ideológiai alapvetés, a társadalom-jobbító szándék megfogalmazása is. Íme:

A baranta szerteágazó ismereteinél és ősi gyökereinél fogva alkalmas arra, hogy *újralapozza a magyar kultúra szétzilált közösségi környezetét és szellemi mozgatórugóját.* A mozgásos kultúrában és szellemi erejében ránk hagyományozott örökségénél fogva a legrégibb harcművészetek közé tartozik... Összetettsége miatt alkalmas arra, hogy a világot, az embert és a harcot tudatosan szemlélő személyiséget építsen ki. Gondolatisága az ember és a természet legrégibb együttélő és együttműködő közössége felé mutat. A *régi magyar gondolkodás* folytán újra tudjuk tanulni, hogy a lehető legegyszerűbb meglátni a jót és a rosszat. A harcművészet életformát követel. *A baranta megtanít életmódszerűen magyarul élni.*

Enyit a szellemi alapvetésről és a mozgalom célkitűzéseiről, amelyekhez e helyen nem kívánok megjegyzést fűzni, mivel semmilyen irányban sem szeretném a hallgatóság véleményalkotását befolyásolni. Az eddigiekben az volt a célom, hogy áttekintést nyújtsak a baranta lényegéről. A továbbiakban a baranta általam ismert terminológiáját kívánom bemutatni és lehetőség szerint elemezni.

Baranta. Az egyes honlapokon megadott különböző jelentések közös elemei a következők: 1. a harcra, hadjáratra való felkészülés, 2. rablás, fosztogatás, 3. törvényes, ill. megengedhető erőszak alkalmazása. Máshol mindezeket kiegészítik azzal, hogy a *baranta* „harci alakulatot, a hagyományos életvitelre épülő harci közösséget, a zsákmányolást" is jelenti.

Állítólag a *baranta* szó a dunántúli tájnyelvben megvan. Egyik helyen ezt olvashatjuk: „A Baranta szó elsősorban az ország olyan *nyugati és déli peremvidékein maradt fenn, ahol a lakosság összetétele a kezdetektől fogva magyar volt* (Somogy,

Ormánság, Göcsej, Őrség)." Az idézett mondat azt sugallja, hogy a vizsgált szó a honfoglalás idején már része volt a magyar szókincsnek, s azóta fennmaradt magyar ajkakon, de országosan nem terjedt el, s hogy hogy nem, írott források sem rögzítették. Magam utánanéztem jónéhány tájszótárban, szótörténeti tárban, értelmező szótárban, nagylexikonban stb., de nem találtam meg. Nem foglalkoztak vele a Magyar Nyelv, a Magyar Nyelvőr és a Nyelvtudományi Közlemények megelőző ötven évfolyamában sem. Persze mindettől függetlenül ismerhetik a szót a Dunántúlon...

Biztosan megvan azonban az oroszban: *baranta* „önhatalmú zálogolás"[2] jelentésben, s ha sejtjük a török eredetet, nézzük meg Lipovánál. Ott azt találjuk, Vasmerra való hivatkozással, hogy szavunk csagataj eredetű és régen a kaukázusi és a közép-ázsiai népek „állatok elhajtása" értelemben használták.[3] A Nagy Szovjet Enciklopédia pontosan meghatározza a *baranta* fogalmát. Eszerint: *állatok vagy más ingóság elvétele a tulajdonos által okozott sérelem vagy kár rendezésének kikényszerítése céljából.* Ezzel az eljárással főleg a cári Oroszország peremvidékein élő nomád népek éltek. Az 1926-os orosz és özbeg büntető törvénykönyv az ilyen eseteket a helyi szokásjog továbbélésének tekintette.[4]

Innen már csakugyan török vonalon kell továbblépnünk. A csagataj, kumuk *baranta* ~ szárt özbeg *baramta* „rablótámadás"[5] alakváltozatokkal szemben többnyire a kazak, karakalpak, nogaj, kirgiz, tatár, baskír *barïmta* alakot találunk. Az ismert szótári jelentésekben is megfigyelhető egy bizonyos kettősség. A kazak és a tatár szótárak inkább egyszerű rablóhadjáratról, zsákmányszerzésről beszélnek, hangsúlyozva, hogy ez a tevékenység egy másik (szomszédos) törzs vagy nemzetség ellen irányul. A baskir, kumuk és kirgiz jelentésekben még szerepel a sérelem megtorlása, vagy az elszenvedett kár megtérítése. Ezzel szemben a mai özbeg *barimta* jelentése már csak „zálog, biztosíték, letét".[6]

Szavunk etimológiáját nem ismerem és arról sincs tudomásom, hogy valaki foglalkozott volna vele. Ez alkalommal

azonban egy-két ötlet felvetésénél többre nem vállalkozom.

Az ismert adatok alapján kézenfekvő a *barïmta* elsődlegességét feltételezni. A *barïmta* > *baramta* fejlődés az *ï>a* hangváltozás (vö. ótörök *barïm* ~ óujgur *baram* „jószág, vagyon"[7]) következménye (török-török vagy török-orosz viszonylatban). Azt gondolom, hogy a *barïmta* ~ *baramta* korán átkerülhetett az oroszba *baranta* alakban, ahonnan már ebben a formában visszakölcsönözték egyes (középázsiai) török nyelvek, pl. csagatáj, szárt özbeg és kumuk. A *barïmta* minden bizonnyal a török *barïm* „jószág, vagyon"[8] szóval van összefüggésben. A magyarázat gyenge pontja pillanatnyilag a *-ta* toldalék, amelynek csak esetragként, ill. igeképzőként való használatát ismerjük, s ebben az esetben egyik sem látszik megfelelőnek, minthogy a *barïmta* mindenütt következetesen névszóként szerepel és belőle, pl. a kazakban, igét is képeznek (*barïmtala-* ~ *barïmtalas-*).

Most térjünk vissza Vámbéry adataihoz. A török faj c. művében[9] több helyen találtam rá a *baranta* szóra. Az új kiadás 209. és 212. oldalán, a Játékok és mulatságok c. fejezetben „ellenségeskedés" értelemben használja. A kazak fejezetben az igazságszolgáltatás taglalásánál említi a *barantá*kat (333. o.) a nomádokat érő „legártalmasabb csapások" között. Többek között ezt írja: „...a népnek mindenesetre ősi szokásaihoz tartoznak, mert pörösködés, becsületbeli dolog vagy vérbosszú esetén az ököljog egy nemét képviselik, de lényegüknél fogva a kalandhajhászat kifolyásának tekinthetők". Ugyanitt meg is magyarázza a *baranta* szót: „...helyesebben: *barumta*, a *barum*, barom szóból, jelentése tehát: barmot rabolni". Nyilvánvaló, hogy ez esetben Vámbéry is a *-ta* igeképzőre gondolt.

A kötet 436. oldalán újra említi a *barantá*kat, amikor rámutat a kazak és a türkmen rablóportyák különbözőségére. A türkmenek ezt a tevékenységet (szokást) *alaman*nak, nem pedig *barïmta*-nak nevezik.[10]

Megfigyelhető, hogy Vámbéry a *baranta* szót csupán egy helyen, a kazak ferjezetben írja dőlt betűkkel, s ott rögtön utal is arra, hogy a szó helyesebb formája *barumta* [nyilván tájnyelvi ejtésben, mert az irodalmi alak *barïmta*, B. I.].[11] Továbbá, sem a *baranta*, sem a *barumta* nem szerepel a „Szó- és tárgymutatóban" (687-692. o.). Ebből arra a következtetésre jutottam, hogy Vámbéry a *baranta* szót nem gyűjtései helyszínén ismerte meg autentikus forrásból, hanem talán éppen az orosz nyelvű szakirodalomból, amelyre sűrűn hivatkozik is.[12]

Végül is azt feltételezem, hogy a hazai nemzeti-romantikus irodalomban (Kodolányi János, Karczag György stb.) éppen Vámbéry műveiből vált ismertté a baranta fogalma magával a szóval együtt és onnan folklorizálódott. Semmiképp se tételezném fel, hogy valamelyik nyelvjárásunkban túlélő ómagyar elem lenne, amelyre csak kevés kiválasztott egyénnek volt alkalma felfigyelni eleddig.

Ezek után vizsgáljuk meg a *baranta-terminológia* további elemeit, mert azok is járnak némi tanulsággal. A terminus után közlöm annak barantabéli értelmezését, funkcióját, majd – gondolatjel után – hozzáfűzöm a saját észrevételeimet.

A barantában a különböző képzettségi szinteket *ősi magyar állatnevek* jelképezik. A vizsgával megszerezhető fokozatok közötti rangsort a névadó állat erejének a nagysága határozza meg. E *fokozatokat* az alábbi *hagyományos (!) terminusok* jelölik:

Bodur - törpe, apró állat - az önvédelem felvállalása. – Az oszmán-törökben a *bodur* valóban rövidlábút, alacsonytermetűt, törpét jelent,[13] de ennek nyilván semmi köze Közép-Ázsiához és az ős-, vagy ómagyarokhoz. Különben volt *Bodor* „göndör (hajú)" személynevünk a 12. sz.-ban,[14] és családnevünk a 15. sz.-tól kezdve.[15]

Borsuk - borz - a teljes odaadással való küzdés. – Ha magyarul olvassuk, akkor esetleg az egykori Szilágy vármegyei *Borsuk* prédiumra gondolhatunk, amely a *Borz*lyuk helynév

változata,[16] s ebben már szerepel *borz*, igaz, ahhoz inkább a *Borszuk* ejtést kell feltételeznünk. Ha tényleg így kell olvasni, akkor máris a török világban vagyunk, hiszen a *borsuq* „borz" megvolt a csagatájban és a közép-ázsiai kipcsakok őseinek nyelvében a középkipcsakban is: *borsuk* „porsuk".[17] *Borz* szavunk egyébként is ótörök eredetű, ezért szükségtelen helyette ilyen, a magyarban ismeretlen terminust használni.

Burk - farkas - az együttműködés képessége. – A terminus jelentése segít a megfejtésben. Különben az Árpád-kori *Burk~Bork* szn.-et[18] sejthetnénk benne. A szóvégi *-k* nyilvánvaló elírás *-i* helyett. Ha a *buri*-ból indulunk ki, akkor több török nyelv megfelelő szavára gondolhatunk, pl. tatár, baskír *büre*, ótörök, kazak *böri* „farkas" stb. Kár rontani az egész terminológia hitelét ilyn ellenőrizetlen, hibás szavakkal.

Rüs - hiúz - óvatosság és kiszámíthatatlanság. – Ez esetben is a jelentés segített a rejtélyes terminus eredetének a tisztázásában. Először az olvasatot kell tisztázni: rüs, vagy rüsz? Török szempontból egyik se túl jó a szókezdő *r* miatt. Ezúttal is íráshibára gyanakodtam, azért kezdtem el a keresést a „hiúz" (Felis lynx) oldaláról. Bevallom, egyetlen idegen nyelven sem ismertem a megfelelőjét. (Ma már tudom: a kun (CC) *silevsün*, kzk. *silewsin* stb. mongol átvétel.) Ahhoz, hogy az orosz-török szótáraimban keresni tudjam, meg kellett tudnom, hogy hogy van oroszul. Nos, ott így hangzik: *rys'*. Ezzel a keresést itt be is fejezhettem, hiszen kiderült, hogy e *hagyományos (!)* baranta-terminus egy igazi orosz szó! Közismert jelenség ugyanis az orosz *jery* (veláris *i*) „ü" betűvel való helytelen átírása (és persze ejtése) a magyarban. A terminus következetlen és értelmetlen használatához pedig kommentár se kell.

Bars - hópárduc - ruganyosság, test és erő optimális összhangja. – Ha itt is a jelentést vesszük alapul, akkor a fokozat megnevezését „Barsz"-nak kell írni, s aszerint ejteni, különben a régi magyar *Bars ~ Bors* nemzetség- és személynevet juttatja eszünkbe. A *Barsz* viszont kapcsolatba hozható a „vadmacska, leopárd, párduc" jelentésű közép-kipcsak *bars* szóval.[19]

Csanád - tompa orrú ló - a természet és a harcos összhangja. – Az ismert megyenév a régi magyar *Csanád* (<*Csana* személynév +*-d* kicsinyítő képző) személynévből ered, annak azonban nem ismerjük az etimológiáját.[20] Nem találtam adatot a „tompa orrú ló" jelentésre sem.

Arslan - oroszlán - a magabiztosság és a nyugalom. – Mindenképpen a magyaros „Arszlán" alak lenne a helyes, de ez esetben is felesleges és kissé tudálékos a használata. Ráadásul ez sem régi „hagyományos" szavunk, mivel oszmán-török eredetű, s a magyarban csak a 19. század eleje óta ismert az oroszlán szinonímájaként.[21] Helyette is elegendő lenne a nyelvünkben már réges-régen meghonosodott honfoglalás előtti török eredetű *oroszlán* használata.[22]

Kaplony ~ Kaplan - tigris - a harc időpontjának és módjának a helyes megválasztása. – A magyar *Kaplyon* nemzetségre vonatkozó adatokat Gombocz Zoltán foglalta össze a múlt század elején.[23] Számos változata élt helynévként (pl. *Coplon, Kaplon, Kaplyan, Kaplyon, Káplán* stb.),[24] sőt személynévként is (pl. *Coplan, Koplun, Koplon, Kuplan* stb.).[25] A név török eredetét azonban már Gombocz előtt felvetették. Többek között Vámbéry Ármin[26] és Nagy Géza.[27] A régi nyelvek közül „tigris" jelentéssel megvolt az óujgurban (*qaplan*)[28] és a közép-kipcsakban (*kaplan*),[29] azonban török eredetű jövevényszavaink között nem szerepel.

Belénd ~ bilok - bölény ~ tulok - az ősi, ösztönös erők tudatos hasznosítása. Bölény szavunk ótörök eredetű. A 16. század közepéről ismerjük *belénd* alakváltozatát is. A szóvégi *-d* itt egy inetimológikus járulékhang.[30] A teljesség kedvéért tegyük hozzá, hogy van a *beléndek* „egy fajta mérges gyomnövény" jelentésű szónak is *belénd* alakváltozata.[31] Sokkal rejtélyesebb a „bilok". Nem kétséges a „belénd – bölény" és a „bilok – tulok" párhuzam, ám ebben az esetben csakis többszörös elírással, vagy másolási hibával kell számolnunk. Az Árpád-korból ismeretes egy *Biluk* személynév,[32] a 16. század közepéről pedig egy *Bilok* nevű Somogy megyei község.[33] Különben a „bilok" értelmét és használatának célját csak az tudhatja, aki kitalálta.

Tepremez - rendíthetetlen - a népet jelképező tökéletesedő harcos, a képességek teljessége nem más, mint az ember teljessége.

– Ez egy középkori kun személynév, amelynek a jelentése „nem mozdul". Etimológiája Gombocztól származik: a török *täprä- (tepre-)* „mozogni, mozdulni" ige általános jelen idejének tagadó alakja, kb. azonos a latin Constantinus névvel.[34]

Tudásszintjüknek megfelelően a barantázók tartozhatnak a „csobáncok", a „vitézlők", az „okturok" (oktatók), a „kajtorok" (vissztérők), vagy „az ősökhöz közel állók" tagozatába. Vizsgáljunk meg közülük hármat alaposabban is.

Csobánc – egy hegy és a róla elnevezett vár neve a Balatonfelvidéken. A régi magyar *Csabán* (<török *çoban* „pásztor" < perzsa *šubān*), vagy a szláv eredetű *csobán* „csobolyó" szó *-c* kicsinyítő-becéző képzős alakjából.[35]

Oktur „oktató" (pl. *Arszlán Oktur*). Ez esetben csakis az ótörök *oqï-* „olvas" ige műveltető *oqït-* „olvastat"[36] azaz „tanít" jelentésű ige *-Ir~-Ur* képzős participiumára az **oqïtur ~ *oqutur* „olvastató" szóalakra gondolhatunk.

Kajtor –"visszatér, hazatér (vándor)". 15. századi kun személy-, család, majd helynév.[37] E nevek a kun nyelv *qajt-* „zurückkehren"[38] igéjéből magyarázhatók.[39] Mások a *kajtár* „haszontalan, mihaszna; falánk, keresgélő" stb. jelentésű magyar *kajt-* „kutat, keres" ige *-ár* névszóképzős származékának tartják.[40] Palló Margit szerint ez az igénk honfoglalás előtti kipcsak-török jövevény. Az országosan elterjedt *Kajtár~Kajtor* családneveket Kázmér helyese külön névcikkben tárgyalja,[41] jóllehet a korábbi munkák [pl. Oklevélszótár, TESz. stb.] és szerzők (pl. Mándoky is [i. h.]) ezeket összevonták. Szerintem inkább a *Kajtor* (< *qaytur* < *qayt-*) származhat a kunból, bár széles elterjedtsége gyanús.

Az alábbi terminusok a baranta versenyekkel kapcsolatosak.

Akur - bíró. – *Akur ~ Okur* személynév előfordulására van adat a 13. század elejéről.[42] Ennek ellenére az etimológiához nem kerültünk közelebb. A korábbi szakirodalomban[43] az ujgur (valójában karahanida) *aqïr ~ ayïr* „értékes; tiszteletreméltó",[44] oszmán-török *ağır* "nehéz, értékes",[45] kun *agyr* „tisztelet"[46] szavakból vezették le. Ez a magyarázat azonban nem meggyőző.

Böllön - a barantának egy kemény változata: harci birkózás. „A *böllön* a gyilkolásról, az ellenfél megsemmisítéséről szól, és a szemkitolástól a nyakcsigolya törésig minden megengedett benne, bár elemeit értelemszerűen nem alkalmazzák a versenyeken." - olvashatjuk az egyik helyen. Máshol, egyenesen a népnyelvre hivatkozva, a következő meghatározást adják: „A népnyelv szerint a *barantázik, böllönködik* kifejezés a harcra történő felkészülés, harci cselekmény végrehajtását, abban való részvételt, megengedhető erőszak alkalmazását, hadjáratot, harci alakulatot, a hagyományos életvitelre épülő harci közösséget, zsákmányolást jelent."[47]

– *Böllönködik ~ böllenkedik ~ bellenkedik* igénk dunántúli tájszó, ismeretlen eredetű. Jelentése: „pörlekedik, ingerkedik, mérgelődik".[48] Az ige alapját képező *böllön ~ böllen ~ bellen* névszó azonban a barantában neki tulajdonított „ősi" jelentésben sehonnan sem mutatható ki. Tehát az igeképző elhagyásával létrehozott mű-terminusról van szó.

Jel - íjász mesterlövészet (versenyszám). – Talán a török *yel* „szél" ihlette meg a terminus kitalálóját, aki arra gondolhatott, hogy a nyilvessző úgy suhan, mint a szél.

Kajar - tradicionális magyar övbirkózás. Az övbirkózás az ütésmentes szambó, a cselgáncs, a szabadfogású birkózás és a népi birkózás szabályozott elemeiből áll. – Ez esetben is azt hiszem, hogy a terminus nincs etimológiai kapcsolatban az általa jelölt fogalommal, tehát önkényes névadásról lehet szó. Ilyenkor pedig az a fő, hogy a kiválasztott szó, vagy név eléggé rejtélyes és ráadásul eléggé régi (ősi!) legyen. Ennek

a követelménynek kiválóan megfelel a mai Balatonfőkajár helynévben megbúvó *-kajár* névelem, amely talán a 13. századi *Kajár* falu első birtokosára, *Kajár* udvarispánra utal. Nevének jelentése „kiáltó, hangoztató" lehetett.[49] További találgatások felvázolásával nem szeretném növelni a baranta-terminológia körüli zűrzavart. Úgyis van még hátra egy-kettő, amelyről szót kell ejtenem.

KESE - szakálltalan, vagyis ifi. – Már a 15. század elején feljegyeztek *Kese* családnevet, amely a *kese ~ kesely* „nagyon szőke" közszóból származott.[50] Ha török etimológiát keresünk, az is akad, csakhogy ahhoz a terminust *keszének* kell olvasni. Ez esetben összevethető a közép-kipcsak *köse* „szakálltalan, ritka szakállú" szóval.[51]

OSLU ~ OSLU BARANTA - egyéni (baranta). – Ismeretes egy régi magyar nemzetség *Oslu* néven.[52] Ez talán a magyar világi *Oslu ~Osul* személynévre, a kunok (besenyők) ellen harcoló vezér nevére, vezethető vissza. Nagy Géza a kun *usztlu* (helyesen: *uslu*, olv. uszlu!), a csagatáj és az oszmántörök *uszlu* (helyesen: *uslu*) „értelmes, okos, bölcs" szavakra vezeti vissza,[53] ez azonban szerintem hangtani okokból nem fogadható el. Jobb úton járt Gombocz, aki a név eredetét a vezér török nevében (Aslu vagy Asly) találja meg, melynek jelentése „gabona". Valójában a közép-kipcsakban a „búzá"-nak az *aşlık* felel meg. Mindebből persze sehogysem lehet az "egyéni" jelentést levezetni.

ÖSKÜ - felnőtt. – Ugyanilyen önkényes elnevezés eredménye lehet ez a terminus is. Legelőször a Veszprém megyei *Öskü* helység neve jut róla eszünkbe. E helynevünk összetett név, amelynek első eleme az *Ős* „elől, nagyapa" jelentésű személynév volt. A második elem (*kü*, mai alakja *kő*) „sziklás hegy" jelentésben gyakori volt késő középkori várak nevében.[54] Legfeljebb azon lehetne még elgondolkodni, hogy hogyan jutunk el az *ős*től a *felnőtt*ig.

RÁRÓ - lovas, RÁRÓ-BARANTA - lovas szakág. – A *ráró* szót én eddig csak lónévként ismertem.[55] Kiderült, hogy van ilyen nevű hegy Bukovinában és a Visegrádi-hegységben is.[56] Volt

Ráró falu Győr vármegyében[57] és *Ráró* család a 18. században.[58] A magyarban a *ráró* 12. századi átvétel a szlovákból, jelentése: „ráró-sólyom; kerecsensólyom",[59] tehát az „ősmagyar" eredet ez esetben is elfelejthető.

THUG ~ TUG - gyalogos, THUG-BARANTA – gyalogos szakág, THUG ÖSKÜ - gyalogos felnőtt (versenyszám), THUG TÖMÉN - gyalogos csapat (versenyszám). – Sok kérdést vet fel ez a „szakkifejezés" is. Először is honnan származik, s mi az értelme (célja!) a „th"-s írásmódnak és hogyan kell ejteni? Hiányos ismereteim miatt én csupán az ótörök (óujgur) *tūγ* „zászló" szóra tudok gondolni. Ez a szó a régi törökben kínai kölcsönszó.[60] A gyalogosok lettek volna a zászlóvivők?

TÖMÉN - csapat. – Ez esetben sokkal könnyebb a dolgunk. Az ótörök *tümän*, amely a közép-perzsa *tumān* átvétele, „tízezer; sokaság" jelentésben volt használatos.[61] *Tömény* szavunk ebből a török szóból származik, s az alapjelentése is egyezik: „tízezer, nagyon sok". A 16. században „sereg, légió, katonai egység" jelentése is volt.[62] A terminus egy kissé archaizáló, de amúgy minden rendben van vele.

BEFEJEZÉS, ÖSSZEGZÉS

Végül következzék egy rövid összegzés. Ha Vámbéry Ármin tudott volna a magyarországi barantáról, ismerte volna magának a *baranta* szónak a magyarországi népi (ősi, eredeti) használatát, nyilvánvalóan nem hagyta volna említés nélkül ezt a saját rokonsági elméletét támogató párhuzamot, mint a török-magyar rokonság újabb bizonyítékát!

A *hagyományos*nak*(!)* nevezett *terminus*ok jó részéről kiderült, hogy magyar nyelvi értelemben egyáltalán nem hagyományosak (*arslan, bodur, burk, ráró, rüs*). Más részük az olvasati, s az ebből fakadó értelmezési, következetlenségek miatt kétes értékű (*bars, borsuk, kese, oslu, öskü, rüs, thug*). Az használt műszavak egyike-másika önkényes, nem elég körültekintő választás eredménye. Ugyanis az ilymódon kiválasztott szavak, amelyek többnyire régi, archaikus hangzású

tulajdonnevek, sehogy sem hozhatók kapcsolatba az általa jelölt fogalommal (*csanád, csobánc, öskü*).

A gyanútlan szemlélő számára úgy tűnhet, hogy az imént bemutatott rejtélyes terminológia a baranta körüli misztikus atmoszféra megteremtését szolgálja csupán. Azt viszont mindenek előtt. Így kerülhetett e terminusok közé egy hamisítatlan orosz (*rüs* [=рысь]), oszmán-török (*arslan, bodur*), kipcsak-török, csagatáj-török (*bars, borsuq*), kun (*Tepremez, kajtor*) szó? Nem is beszélve az olyan, sehol máshol elő nem forduló, senki által nem ismert szavakról, mint *burk, bilok, oktur, akur, böllön, jel, kajar, oslu, öskü, thug~tug.* Véleményem szerint ez a zavaros, ellentmondásos és jórészt kitalált terminológia egyáltalán nincs összhangban a baranta meghatározásában foglaltakkal (lásd a tanulmány elején), sőt azzal ellentétes, mert nem ősi, nem hagyományos és sok esetben nem is magyar, s mint ilyen többet árt a barantamozgalomnak, mint használ, mivel hitelét rontja annak, ami különben értékes és hasznos.

JEGYZETEK:

[1] Internetes forrásaim közül természetesen a legautentikusabb a http://gportal.hu/portal/baranta/. A többi oldal is általában innen veszi át az ismereteket. Munkám során idézek még a következő helyekről: http://klinda.web.aplus.net/birkozasinfo/id52.html; http://www.extrem.hu/cikk/extrem.hu/2442; http://hu.wikipedia.org/wiki/Baranta; http://www.ketrecharc.hu/hir/?id=33&r=3; http://www.martialarts.hu/news_details/1054/0/63.
Az értelmezési hibákat elkerülendő a szövegrészeket változtatás nélkül, vagy csak csekély változtatással vettem át. Az idézett szövegek szerzői a kérdéses helyeken nem szerepelnek, így rájuk hivatkozni nem tudtam. A barantára vonatkozó lényeges ismeretek megfogalmazása tőlük, a kiemelések tőlem származnak.

[2] Hadrovics László - Gáldi László: Orosz-magyar szótár. Budapest, 1977.

[3] Šipova, E. N.: Slovar' tjurkizmov v russkom jazyke. Alma-Ata, 1976, p. 60.

[4] Bol'šaja sovetskaja enciklopedija. Moskva, 1984.

[5] Radloff, W., *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte.* IV. SPb. 1911, pp. 1477-78 (a továbbiakban: Radl.); Bammatov, Z. Z. (szerk.), *Kumyksko-russkij slovar'.* Moskva 1969. (a továbbiakban: KmkRS)

[6] Borovkov, A. K. (szerk.), *Uzbeksko-russkij slovar'.* Moskva 1959, 839 pp. (a továbbiakban: UzbRS).

[7] Nadeljaev, V. M. - Nasilov, D. M. - Tenišev, Ê. R. - Ščerbak, A. M. (eds.), *Drevnetjurkskij slovar'.* Leningrad 1969. (a továbbiakban: DTS); Caferoğlu, A., *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü.* İstanbul 1968. (Türk Dil Kurumu Yayınları 260). (a továbbiakban: EUTS).

[8] DTS.

[9] Vámbéry Ármin: A török faj ethnológiai és ethnográfiai tekintetben. Lilium Aurum, Dunaszerdahely 2006.

[10] Vámbéry, i. m. pp. 334, 436.

[11] Vámbéry, i. m. pp. 333, 334.

[12] Vámbéry, i. m. pp. 8-13: *Kútfők jegyzéke.*

[13] Mustafaev, Ê. M.-Ê. - Starostov, L. N. (ed.), *Turecko-russkij slovar'.* Moskva 1977. (a továbbiakban TRS)

[14] Fehértói Katalin: Árpád-kori személynévtár (1000-1301). Budapest 2004 (a továbbiakban: ÁrpSzt.)

[15] Kázmér Miklós: *Régi magyar családnevek szótára.* XIV-XVII. század. Budapest 1993. (a továbbiakban: RMCsSz.)

[16] Petri M.: *Szilágy vármegye monográfiája.* I-VI. 1901- (Arcanum DVD könyvtár IV.) (a továbbiakban: Petri)

[17] Toparlı, R. – Vural, H. – Karaatlı, R. (szerk.): *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü.* Ankara 2003 [Kipcsak török szótár] (a továbbiakban: KTS)

[18] ÁrpSzt.

[19] KTS.

[20] Ladó János: *Magyar utónévkönyv.* Akadémiai Kiadó, Budapest 1984 (a továbbiakban: Ladó).

[21] *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* 1-3. Főszerkesztő Benkő Loránd. Budapest 1967-1976 (a továbbiakban: TESz.).

[22] TESz. 2: 1093.

[23] Gombocz Zoltán: Árpádkori török személyneveink. Budapest 1915, pp. 17-18. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 16. sz.) (a továbbiakban: Gombocz 1915).

[24] Gombocz 1915: p. 18.

[25] ÁrpSzt.: *Kaplan.*

[26] A magyarok eredete, p. 188.

[27] Turul, IX. évf., p. 55.

[28] DTS.

[29] KTS.

[30] TESz. 1: 361.

[31] TESz. 1: 273.

[32] ÁrpSzt.: 124.
[33] Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai.* Országos Monografia Társaság, Budapest 1896-1914 (Arcanum DVD könyvtár IV.) (a továbbiakban: Borovszky).
[34] Gombocz 1915: 27, 28.
[35] Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára.* I-II. Budapest 1997 (a továbbiakban: FNESz.).
[36] DTS.
[37] Gyárfás István: *A jász-kunok története III.* Szolnok 1883, pp. 588, 620, stb. (a továbbiakban: Gyárfás).
[38] Grønbech, K.: *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus.* København 1942. (a továbbiakban: CC.)
[39] Rásonyi Nagy László, Adalékok török tulajdonneveinkhez: *NyK* XLVI, 1923,: p. 35, Rásonyi Nagy László: Kajtor. In: *MNy.* XXIII (1927), p: 594; Mándoky István: Néhány kun eredetű nagykunsági tájszó. In: *NyK* LXXIII (1971), p: 371.
[40] TESz. 2: 309.
[41] RMCsSz.
[42] ÁrpSzt. 51.
[43] Nagy G.: Árpádkori személyneveink. (Második és befejező közlemény). In: *Turul* 1891, 3. sz., 127. o.
[44] DTS.
[45] TRS.
[46] CC.
[47] http://fejerbaranta.hu/baranta.php
[48] TESz. 1: 361.
[49] FNESz.
[50] RMCsSz.
[51] KTS.
[52] Nagy Géza: Az Oslu nemzetség eredete. In: *Turul* 1892. évf. 75. l.
[53] Nagy G., i. m.
[54] FNESz.
[55] Petri.
[56] FNESz.
[57] Fényes Elek: *Magyarország geographia szótára, mellyben minden város, falu és puszta betürendben körülményesen leiratik.* I-IV. Pesten 1851. (Arcanum DVD könyvtár IV.); Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.* I-III, V. Budapest 1890-1913. (Arcanum DVD könyvtár IV.).
[58] RMCsSz.
[59] TESz. 3: 347.
[60] DTS.
[61] DTS.
[62] TESz. 3: 962.

Csicsmann László

A politikai liberalizáció korlátai a Jordán Hasemita Királyságban II. Abdalláh uralkodása alatt

A Jordán Hasemita Királyságban a Közel-Keleten szinte egyedülálló politikai reformok kezdődtek 1989-ben, Huszein király uralkodása alatt. A jordániai politikai liberalizáció a Közel-Kelet szakértőket optimizmussal töltötte el, abban reménykedtek, hogy a nyugati típusú demokrácia gyökeret verhet az arab világban is. Az 1989-es választásokat a politikai pártok legalizálása, és a civil társadalom megerősödése követte, valamint 1994-ben a király aláírta a békeszerződést Izraellel. Jordánia mintaállammá vált a térségben, ugyanis a politikai pártok között iszlamista mozgalmat is találunk, a király pedig a mérsékelt iszlám mellett tette le a voksát.

Jelen tanulmány célja, hogy bemutassa a jordániai politikai reformok korlátait, különös tekintettel a II. Abdalláh uralkodása alatt történt eseményekre kíván fókuszálni. A szerző amellett érvel, hogy a felülről végrehajtott politikai liberalizáció nem érintette a rezsim alapjait, Jordánia *„rizikómentes-demokrácia"*, vagyis a király és az elit hatalmának meghosszabbítása és fenntartása érdekében kezdeményeztek változásokat. A jordán politikai rendszer más kifejezéssel élve *liberalizált monarchiának* nevezhető, ahol az uralkodó azt az üzenetet küldi a nemzetközi közösség felé, hogy elkötelezett a demokratizáció irányában, miközben odahaza

az emberi jogok és a politikai szabadságjogok súlyosan sérülnek.

1. POLITIKAI LIBERALIZÁCIÓ 1989-TŐL HUSZEIN KIRÁLY HALÁLÁIG

1989 novemberében Jordániában általános parlamenti választásokat tartottak, amely az első viszonylag szabad referendum 1967 óta. A korlátozott kampányban politikai pártok nem vehettek részt, hanem csak független képviselők indulhattak. Több mint 600 jelölt versengett a 80 alsóházi helyért, hiszen a Szenátus tagjait a király jelöli ki az alkotmány szerint. Mielőtt kitérnénk a választási eredményekre, érdemes megvizsgálni, hogy miért éppen 1989-ben kezdődtek a politikai reformok.

A jordániai politikai nyitást négy, egymással összefüggő okra lehet visszavezetni.[1] 1. A politikai reformok közvetlenül az 1989 áprilisi zavargásokat követően kezdődtek el. 1989-ben a jordán gazdaság válságba került, a külső adósságállomány rohamosan növekedett, a munkanélküliség soha nem látott méreteket öltött, és mindez általános elégedetlenséggel, valamint a lakosság csökkenő életszínvonalával párosult. A kormány 1989 tavaszán a Nemzetközi Valutaalaphoz (IMF) fordult, amellyel áprilisban sikerült egy 275 millió dolláros készenléti hitel-megállapodást aláírni. Ennek azonban súlyos ára volt, hiszen az IMF neoliberális, restriktív gazdaságpolitikai csomagot követelt Jordániától.

1989. április 16-án a kormány széleskörű áremeléseket jelentett be, illetve egy ötéves strukturális igazodási programot hirdetett. Bizonyos termékek állami támogatását fokozatosan leépítették. A meglehetősen népszerűtlen csomag súlyos zavargásokat váltott ki április közepén az ország több pontján. A tüntetések azokban a városokban kezdődtek (pl.: Karak, Maan), amelyek hagyományosan a Hasemiták támogatóinak mondhatók, és követeléseik a politikai status quot is érintették.[2] A zavargás résztvevői azonban nem szegték meg

a politikai játékszabályokat: kritikájuk csak a kormányzatra irányult, és nem kérdőjelezték meg a Hasemita-dinasztia létjogosultságát. Ali Kassay tanulmányában arra is felhívja a figyelmet, hogy az elégedetlenkedők nem követeltek demokratikus reformokat és politikai liberalizációt sem, pusztán a kormányzat leváltását szorgalmazták, aminek Huszein király eleget is tett.[3]

2. A második magyarázat a járadékgazdaság válságával kapcsolatos, hiszen az 1980-as évek második felétől, különösen az olajárak csökkenésével jelentősen elapadtak a külső segélyek, amelyek a korábbiakban egy kvázi-jóléti állam kifejlesztését eredményezték. A külső forrásból származó stratégiai járadék eltartotta az állami alkalmazottak népes táborát, amelynek következtében azok lojálisak maradtak a rezsimhez. A járadékbevételek csökkenése nemcsak az olajárak eséséből adódott, hanem éppen ebben az időszakban a nyugati segélyezés is a minimális szinten volt, ami súlyosbította a gazdasági problémákat. Míg 1989-ben 1,256 milliárd dollár segélyt kapott az ország, addig 1988-ban 427 millióra dollárra csökkent, miközben az államapparátus tovább gyarapodott.[4] Tulajdonképpen a stratégiai járadékok csökkenése váltotta ki az 1989-es politikai reformokat, illetve az azt megelőző gazdasági válságot.

3. A harmadik szempont a királyság hatalmi viszonyaiból indul ki, és a politikai liberalizációt egy védekező mechanizmusként fogja fel. Huszein király 1989-ben valószínűleg mérlegelte a politikai reformok megvalósításának „alternatív költségeit". Ebben az értelemben a politikai liberalizáció célja a rezsim hatalmának meghosszabbítása volt úgy, hogy a választások nem jelentettek tényleges kockázatot a fennálló rendszer számára. Az alkotmány, illetve a neopatriarchális társadalmi-politikai berendezkedés még a politikai szabadságjogok kiszélesítése esetén is biztosítják a politikai elitet a hatalom megtartásáról. Az 1989-es parlamenti választáson politikai pártok még nem indulhattak, és a választási törvény, illetve a független jelöltek alapvetően a királynak

kedveztek, még akkor is, ha az iszlamisták jelentős számban szereztek képviselői helyeket.

4. Végül a negyedik magyarázó tényező figyelembe veszi az olyan külső tényezőket, mint a Szovjetunió összeomlása és a kelet-európai demokratizálódás demonstrációs hatásai. Az érvelés szerint a politikai nyitás nemcsak a gazdasági válságra, hanem Jordánia szövetségi rendszerének összeomlására is visszavezethető.[5] Egyrészről, a hidegháború végével megszűnt Jordánia és a nyugati tömb közötti stratégiai kapcsolat, amely a baloldali forradalmi arab rezsimek visszaszorítására épült. Másrészről, csökkent a jelentősége az olajtermelő monarchiákkal fenntartott viszonynak. Harmadrészt, a kelet-európai demokratikus átalakulás azt az üzenetet hordozta Jordánia számára, hogy azon államok, amelyek politikai és gazdasági reformokba kezdenek, jelentős anyagi támogatásban részesülhetnek a nyugati államoktól.

Az 1989-es választásokon a legerősebb politikai erőt az iszlamisták képviselték, ugyanis a 80 alsóházi helyből 33 helyet sikerült megszerezniük, ami ellentétben állt a király előzetes számításaival. Az iszlamisták népszerűsége nem pusztán egy elszigetelt jordániai jelenség, hanem az egész Közel-Keleten megfigyelhető. A Muszlim Testvérek Szervezete az egyedüli legális politikai mozgalom volt az 1970-es, 80-as években, amely ráadásul karitatív és egyéb feladatokat látott el. A választáson a baloldali és a konzervatív nacionalista jelöltek igen rosszul szerepeltek. Összességében a parlament alsóházában a 80 képviselőből 44 a politikai ellenzékhez tartozott, azonban mivel különböző politikai irányzatokat képviseltek (főként vagy iszlamisták, vagy a baloldalhoz tartoztak), ezért csak ritkán került sor az összefogásukra. Az eredmény ellenére a király mégsem egy ellenzékit jelölt miniszterelnöknek, hanem ahogy Curtis R. Ryan megjegyzi, egy *„veterán politikust"*, a titkosszolgálat korábbi vezetőjét Mudar Badrant nevezte ki, amivel csalódást keltett a társadalomban.[6]

A Badran-kormány halványan és nem teljes mellszélességgel, de tovább folytatta a politikai nyitást. Többek között politikai foglyok kaptak amnesztiát és számos, a politikai élet szabadságát szigorító törvényt megsemmisítettek. Összességében azonban mégsem egy reform-politikusként tartják nyílván a miniszterelnököt az országban. Badran az 1990-es évek elején közvetlen tárgyalásokat kezdett a Muszlim Testvérek Szervezetével, majd öt iszlamistát bevont kormányába.[7]

1.1. TÁRSADALMI KIEGYEZÉS? A NEMZETI CHARTA

A második Öböl-háború kirobbanása mind bel-, mind külpolitikailag igen nehéz helyzetbe hozta a különböző politikai erők között lavírozó királyt. Ha Jordánia az Egyesült Államok mellé állt volna, akkor ezzel bizonyosan elmélyítette volna a politikai feszültséget, ugyanakkor, ha nyíltan Irak mellett tette volna le a voksát, akkor azzal súlyos külpolitikai károkat okozott volna a királyságnak. Huszein éppen ezért a két lehetőség közötti manőverezést választotta, amelynek az lett a következménye, hogy a Kuvaitban dolgozó mintegy 300-400 ezer, elsősorban palesztín származású jordán állampolgárt kiutasították.[8]

Ebben a politikai környezetben a király 1990-ben összehívott egy 60-fős bizottságot, hogy szövegezzék meg a jordániai politikai és gazdasági átalakulás alapelveit. 1990 decemberén nyilvánosságra hozták a Nemzeti Chartát (*al-mithak al-vatani*), amelynek elfogadására egy 2000 fős nemzeti konferencia keretében került sor. Ezen a királyság valamennyi politikai csoportja képviseltette magát, beleértve ellenzéki szereplőket is. A Nemzeti Charta a politikai szabadságjogok kiterjesztésének korlátait, azaz a valamennyi politikai csoport által betartandó játékszabályokat foglalja össze. Például leszögezi, hogy Jordánia politikai rendszere a parlamentáris, örökletes monarchia. Továbbá megtiltja a

politikai pártok számára, hogy külföldi anyagi támogatást fogadjanak el stb.[9] A Nemzeti Charta összességében tehát szentesítette a status quot.

1992-ben a király engedélyezi a politikai pártok létrehozását is, amelynek következtében megközelítőleg 30 párt regisztráltatja magát, és kezdi meg tevékenységét. A politikai pártok legalizálása fontos lépés volt a politikai liberalizáció folyamatában, azonban nem szabad túlértékelni azok jelentőségét. A politikai pártok többsége nem rendelkezett társadalmi támogatottsággal, és taglétszámuk is igen alacsony maradt. Ez alól egyetlen párt képezett kivételt, az Iszlám Cselekvés Front Pártja (*Islamic Action Front Party*), amely a pártok közül a legnagyobb tömegbázissal rendelkezett.[10] Az Iszlám Cselekvés Front Pártja a Muszlim Testvérek Szervezetének a politikai szárnyaként alakult meg. Az 1992-ben elfogadott párttörvény alapvetően korlátozta a pártok mozgásterét, ugyanis hátráltatta a külföldi kapcsolattal, vagy kötődéssel rendelkező mozgalmak tevékenységét.

Néhány héttel az 1993-as választások előtt a rezsim egy új választási törvénnyel állt elő, amely az első valódi jele volt a politikai liberalizáció lelassításának. Az új választási törvény bevezette az *„egy ember, egy szavazat"* elvét, amely véget vetett a korábbi rendszernek, amelyben a szavazásra jogosult annyi szavazatot adhatott le, ahány parlamenti helyre jogosult az adott választási körzet. A törvényt ráadásul a parlament feloszlatását követően, valódi vita nélkül fogadták el, amely továbbfokozta a rezsimből való kiábrándultság érzését. A választási törvényt valamennyi politikai párt ellenezte, hiszen az új rendszer tulajdonképpen azok marginalizálására irányult. Az „egy ember egy szavazat" elv egy olyan eszköz volt a rezsim kezében, amellyel manipulálni tudta a választási eredményeket, ugyanis megerősítette a dinasztiához hű törzsi-rokonsági szálakat, miközben háttérbe szorította az olyan politikai ideológiákat, mint az iszlamizmus.

A választási törvény másik fontos célkitűzése a palesztín származású állampolgárok politikai képviseletének marginalizálása, illetve a keleti parti lakosság politikai dominanciájának megőrzése volt.[11] A választási körzeteket olyan módon alakították ki, hogy a döntően palesztín lakosságú területek (pl.: Amman, Zarka és Irbid) csak kevés képviselői helyhez juthassanak az alsóházban. Már az 1989-es választásokon nyilvánvaló volt a déli törzsi területek favorizálása: az ország lakosságának 65 százaléka 36 képviselői helyhez juthatott a 80-ból (45 százalék) a királyság három legnagyobb városában.[12]

A palesztín-(transz)jordán törésvonal kapcsán azonban nemcsak a politikai képviselet kérdését kell megemlítenünk, hanem fontos kitérni a gazdasági erőviszonyokra is. Az ország többségét alkotó, de politikailag kisebbségben lévő palesztínok meghatározó szerepet töltenek be a magánszférában. Ennek döntően az az oka, hogy a fekete szeptembert (1970) követően Huszein király az ún. „jordanizáció" politikáját hajtotta végre, azaz valamennyi hatalmi pozícióból kizárta az egyébként igen magas kvalitású palesztínokat, akiknek csak a relatív fejletlen magánszféra állt nyitva. A palesztínok gazdasági túlsúlya az 1989-es politikai nyitásig és az IMF-megállapodásig igazából nem volt kérdés a rezsim számára, azonban az 1990-es évek elején beindított fokozatos privatizáció következtében napirendre került. Huszein király nyilvánvalóan el akarta kerülni, hogy az állami vállalatok többsége a magánosítás következtében a palesztínok kezébe kerüljön, továbbá tartott attól, hogy a megnövekedett gazdasági súlyukat esetleg politikai tőkére kívánják váltani.[13]

Az 1993-as választásokon a jogosultak 47 százaléka vett részt, ami 6 százalékpontos növekedést jelent az előző választásokhoz képest. Pozitív előrelépés volt, hogy a három női indulóból egy képviselői helyhez jutott, amit az iszlamisták élesen elleneztek. Általánosságban elmondható, hogy az eredmények a papírforma szerint alakultak, azaz a várakozásoknak megfelelően a független jelöltek jól szerepeltek, míg az iszlamisták

veszítettek politikai súlyukból. Az Iszlám Cselekvés Front Pártja ezúttal csak 16 helyhez jutott, illetve további hat független iszlamista is bekerült a parlamentbe. A baloldali pártok pedig minden eddiginél rosszabbul teljesítettek az 1993-as választásokon.[14]

Az 1994-ben aláírt izraeli-jordán békeszerződés óriási belpolitikai kihívás elé állította a királyt, ugyanis a lakosság általánosságban nem támogatta Huszein külpolitikai lépését. Főként a palesztínok tiltakoztak a békeszerződés ellen, de a transzjordániai lakosok sem álltak ki mellette. A békeszerződést követően azonban ugrásszerűen megnövekedett a Jordániának nyújtott amerikai segély összege, illetve katonai támogatásban is részesült az ország.[15] 1994 májusában nyolc politikai párt egységfrontot alkotott, hogy így fejezzék ki tiltakozásukat a készülő békeszerződés ellen, amit végül október 26-án aláírtak. Az izraeli-jordán megállapodás hozzájárult a járadékgazdaság újratermelődéséhez, amely végső soron a politikai szabadságjogok megkurtításához vezetett.

Az 1997-es választások előtt, a parlament feloszlatását követően rendkívüli törvényként hirdették ki az új médiatörvényt, amely súlyosan korlátozta az újságírók véleménynyilvánítási szabadságát. Az 1997-est megelőző törvényt még 1993-ban fogadták el, amely az eddigi legliberálisabb volt az ország életében, hiszen engedélyezte új napi- és hetilapok beindítását, ami e kiadványok megsokszorozódásához vezetett. A négy esztendő alatt a jordán média viszonylagos függetlenséget élvezett, hiszen igen gyakorivá vált a rezsimet bíráló cikkek közlése is. Talán éppen ez vezetett el az új törvény megalkotásához, amely 21.150 dollárról 423.000 dollárra emelte a hetilapok minimum tőkéjét. Ennek eredményeképpen 13 hetilapot függesztettek fel, annak ellenére, hogy 1998-ban a bíróság alkotmányellenesnek minősítette a szabályozást.[16]

Az Izraellel aláírt békeszerződés és a fentiekben bemutatott új sajtótörvény arra késztette a politikai ellenzék

jelentős részét, hogy 1997-ben bojkottálják a harmadik „szabad" választást. Az újonnan megválasztott parlament, így – többek között – nélkülözte az Iszlám Cselekvés Front Pártjának képviselőit, és valójában csak a rezsim támogatóiból állt. Mindez korántsem azt jelenti, hogy az ellenzéki pártok egységes állásponton lettek volna, például a választási rendszer milyenségét illetően. Pusztán abban értettek egyet, hogy a jelenlegi rendszer valamennyiük számára hátrányos. A Muszlim Testvérek szervezete 1997 nyarán külön kiadványt készített, amelyben részletesen megmagyarázta, hogy miért döntött a választások bojkottja mellett, és miért vált a demokratizálódás legmarkánsabb szószólójává az országban.[17]

1998-ban, ahogy említettük, a bíróság döntése értelmében új sajtótörvény elfogadására volt szükség. A törvény bizonyos szempontból sokkal szigorúbbnak nevezhető az egy évvel korábbihoz képest. Például megbüntethető az az újságíró, aki a királyt, a királyi családot, arab államok vezetőit, vagy a fegyveres szervezeteket kritizálja (37. cikkely).[18] Az új törvény a politikai csoportok és újságírók ellenkezését váltotta ki, de ennek ellenére megszavazták.

2. POLITIKAI REFORMOK II. ABDALLÁH URALKODÁSA ALATT

2.1. ABDALLÁH POLITIKAI ÉS GAZDASÁGI REFORMJAINAK KÜLSŐ FELTÉTELRENDSZERE

Az 1990-es évek végén már a jordán közvélemény számára is ismert volt az a tény, hogy a király rákbetegségben szenved. A koronaherceg szerepét 1965-től kezdve Haszán bin Talal, Huszein testvére töltötte be, így mindenki arra számított egészen 1999-ig, hogy ő fogja megörökölni a trónt. Haszán herceg a királyi család legnépszerűbb tagja a lakosság körében, és tegyük hozzá, hogy nemzetközi tudományos és politikai körökben is elismerik személyét. A király

nem sokkal halála előtt mégis – mindenki meglepetésére – fiára, Abdalláh bin Al-Huszeinre ruházta át a koronaherceg titulust. II. Abdallához 1999. február 7-én koronázták királlyá, édesapja halálát követően. II. Abdalláh a próféta 43. generációs leszármazottja, ugyanakkor sokak számára félig idegennek számít Jordániában angol származású édesanyja, illetve angol akcentusa miatt.[19]

Mégis II. Abdalláhra a nemzetközi közösség egy olyan új dinamikus királyként tekintett, aki életet lehel a haldokló politikai reformokba. A király retorikájában pedig számtalanszor tetten érhető a jordániai politikai és gazdasági átalakulás modellértékűként való beállítása, amellyel sikerült megnyerni a nyugati közvéleményt.

A következőkben érdemes kitérni először azokra a kedvezőtlen külső feltételekre, amelyek befolyásolták II. Abdalláh belpolitikai döntéseit. A korábbiakban utaltunk rá, hogy Jordánia esetén többszörös súllyal érdemes figyelembe venni az ország regionális és globális környezetének változásait.

1999-ben a király biztonsági okokra hivatkozva bezárta a *Hamász* szervezetének ammani irodáját, és kiutasította az országból a mozgalom vezetőit. Ez a lépés szembefordulás volt Huszein király elnéző politikájával, aki megtűrte az Izrael-ellenes pártot a királyságban. A 2000 szeptemberében kirobbant második intifáda hátrányosan érintette a királyság belpolitikai reformjainak továbbfolytatását. A jordán állampolgárok többsége érthető okokból a palesztín lakossággal szimpatizált, amely gyakran Izrael-ellenes tömegtüntetésekben fejeződött ki. A király a megmozdulásokat hatalmára nézve veszélyesnek érzékelte, ezért egy éven át betiltotta a politikai tüntetéseket az országban.[20]

A palesztín-izraeli konfliktus alakulása jelentős hatással van a Jordán Hasemita Királyság belpolitikájára. Kérdéses, hogy az 1990-es években hol elmélyülő, hol haldokló békefolyamatnak milyen konzekvenciái vannak az ország számára. Egyes politológusok amellett érvelnek, hogy Jordániának nem fűződik érdeke egy önálló palesztín állam létrehozásához, ugyanis

ebben az esetben a királyságot a tehetősebb palesztínok elhagynák, nélkülük viszont a jordán gazdaság életképtelen lenne. Stephen Glain ezt az álláspontját a gazdasági fejlettségbeli különbségekre alapozza: közvetlenül az *intifáda* kirobbanása előtt a Palesztín Hatóság területén 15 százalékkal volt magasabb az egy főre jutó jövedelem, mint Jordániában. Továbbá amellett érvel, hogy a Palesztín Hatóság korruptsága miatt a legképzettebb munkaerő hagyta el Palesztína területét Jordánia irányában.[21]

A fenti vélemény más kutatások alapján megcáfolható, hiszen a tőkeerős és szakképzett palesztínok többsége integrálódott a társadalomba, és annak ellenére „támogatja" a Hasemita-rezsimet, hogy nem rendelkezik valódi politikai képviselettel az országban. A gazdasági reformok előrehaladtával a királyság gazdagabb palesztín családjai várhatóan nagyobb politikai befolyást fognak követelni, vagyis megkezdődhet a gazdasági tőke politikai tőkévé való átalakulása. Mellesleg a palesztín menekültek többsége sem valószínű, hogy hazatérne egy önálló palesztín államba, hiszen beilleszkedtek a jordán társadalomba, azaz többségük rendelkezik ingatlannal és munkával, illetve állampolgársággal is.[22]

A 2001. szeptember 11-i terrortámadás jó lehetőségnek kínálkozott II. Abdalláh számára, hogy támogatásáról biztosítsa a Bush-adminisztrációt. Másrészről a terrorizmus-ellenes háború rávilágított arra a tényre, hogy a radikális iszlamizmus jelen van a Jordán Hasemita Királyság területén is, különösen a főváros környékén található ún. szatellit városokban (pl.: Zarka, Szalt). Abú Muszáb Al-Zarkávi, aki Zarka városában született, 1999-ben kiszabadult a börtönből és csatlakozott az afganisztáni tálib mozgalomhoz. 2000-ben, tehát egy évvel az amerikai terrormerénylet előtt, a jordán titkosszolgálat felfedett egy terrorista sejtet, amely izraeli és amerikai érdekeltségek ellen követett volna el öngyilkos robbantásokat. Ezt követően megerősítették a titkosszolgálatot (*General Intelligence Department*), további jogköröket adva a bizton-

sági apparátus kezébe, amely alapvetően kedvezőtlen volt a politikai liberalizáció szempontjából.[23]

A 2003 márciusi harmadik öbölháború továbbmélyítette a királyság belső gazdasági és politikai feszültségeit. II. Abdalláh hivatalosan a válság diplomáciai megoldására szólította fel a Bush-adminisztrációt, ugyanakkor nem hivatalosan elkötelezte magát az amerikaiak oldalán. Számos sajtóorgánum arról számolt be, hogy Jordániában, az iraki határ közelében amerikai katonák állomásoznak azért, hogy megakadályozzák a királyság hátországként való felhasználását az iraki felkelésben.

Az iraki háború tulajdonképpen két szempontból is hátráltatta a politikai nyitást. Egyrészről Jordánia nyugatbarát külpolitikai taktikájának köszönhetően jelentős mértékű stratégiai járadékhoz jutott a nyugati segélyezőkön keresztül, amely a neopatriarchális struktúra újratermelődéséhez vezetett. 2003 májusában Jordánia 1,1 milliárd dolláros amerikai segélyben részesült az iraki háború következtében felmerült gazdasági problémák kiküszöbölésére.[24] Emellett az éves rendszeres amerikai segély összege is megduplázódott: 250 millió dollárt gazdasági támogatás és 200 millió dollárt pedig katonai modernizáció címén kap az ország.

Az Európai Unió hasonlóképpen szövetségesként és a reformok terén pedig modellértékű országként tekintett a Jordán Hasemita Királyságra. Jordánia 1997-től kezdve rendszeres támogatást kap az euro-mediterrán partnerségi programon keresztül, méghozzá eddig megközelítőleg 570 millió euróban részesült.[25]

A jelentős összegű nemzetközi támogatás megerősítette az autoritárius struktúrát, hiszen a nyújtott összegeket nem kötötték kondíciókhoz, például nem kapcsolódott a politikai reformokhoz. Mivel Jordánia az izraeli-palesztín konfliktus és az iraki háború között a „béke szigetét" jelentette, és ráadásul mérsékelt bel- és külpolitikát folytat, ezért a nyugati hatalmak eltekintettek az emberi jogok megsértésétől és a politikai szabadságjogok korlátozásától. Ez annak ellenére

történt, hogy Bush elnök a Közel-Kelet demokratikus átalakítását tekintette egyik legfőbb külpolitikai prioritásának.

Az iraki háború másik, a mai napig tartó következménye az óriási menekülthullám, ugyanis 2003 áprilistól kezdve az iraki lakosság tömegesen a szomszédos országokban telepedett le. Jordániában ma több mint egymillió menekült van, akik elsősorban a fővárosban, illetve környékén élnek. Az iraki menekültek közül elsősorban a közép – és felsőosztálybeliek telepedtek le Jordániában, míg a szegényebbek Szíriában.[26] Jordánia gazdasága számára mindenképpen pozitív szaldóval zárul az iraki háború, még akkor is, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy az ország elveszítette egyik legfontosabb kereskedelmi partnerét. A 2004-ben meginduló iraki újjáépítés Jordánia számára jelentős üzleti lehetőségeket rejtett, amelyeket stratégiai fekvése következtében ki is használt. A szakirodalom ún. békeosztaléknak (*peace dividend*) nevezi azt a gazdasági előnyt, amelyre Jordánia politikai stabilitása révén tett szert.[27]

Jordánia valóban regionális környezetének egyedüli stabil állama, ahol relatív érvényesülnek a szabadságjogok, és a gazdasági liberalizációs intézkedések pedig támogatják a befektetőket. Érdemes utalni arra is, hogy az iraki menekültek várhatóan nem fognak rövid távon hazatérni, amit az a tény is bizonyít, hogy ingatlanokat vásároltak a királyságban. Többen megvásárolták a jordán állampolgárságot is, ami 250 ezer dollárba kerül. Az iraki háború okozta gazdasági konjunktúra lényegében elterelte a lakosság figyelmét az autoritárius rezsim strukturális válságáról.

Az iraki menekültek azonban nemcsak pénzt hoztak a Jordán Hasemita Királyságba, hanem biztonságpolitikai kihívásokat is. 2005. november 9-én Jordánia életében eddig soha nem tapasztalt eseményre került sor: öngyilkos merénylők ötcsillagos szállodák ellen követtek el robbantásos merényleteket. A kiválóan működő jordániai titkosszolgálat azért nem értesült a tervről, mert az akciót kizárólag irakiak készítették elő, és abban jordán állampolgár nem volt érin-

tett. A hatóságok az Irakban tartózkodó Zarkávit vádolták a 60 halottat és 100 sebesültet követelő terrorcselekmény kitervelésével.[28] A 2005 novemberi ammani merényletek méginkább megerősítették a biztonsági szervek szerepét, amely a politikai reformok elhalasztásához vezetett. A *Human Rights Watch* jelentésében bírálja Jordániát amiatt, hogy 2005-öt követően a nemzetközi normákkal ellentétesen lépett fel az iraki menekültekkel szemben (pl.: ma már gyakran visszafordítják őket a határon).[29]

Általánosságban megállapíthatjuk, hogy Jordánia regionális környezetében olyan folyamatok mentek végbe, amelyek hátráltatták az ország demokratikus átalakulását.

2.2. A PARLAMENTI VÁLASZTÁSOK ELHALASZTÁSA ÉS A MAANI ZAVARGÁSOK

2001. június 16-án a király feloszlatta a parlamentet a közelgő választásokra való tekintettel, majd július 22-én egy új választási törvényt hirdetett ki, amely megerősítette a status quot. Az új választási törvény felemelte az alsóházi képviselők számát 80-ról 104-re. A látszatreformok ellenére az északi városok alulreprezentáltsága fennmaradt, ugyanis míg Amman az 1997-es választáson 18 helyhez jutott a 80-ból, addig az új törvény értelmében 23-hoz juthat a 104-ből, ami valójában a főváros politikai súlyának csökkenését jelenti.[30]

A választásokat 2001 novemberében kellett volna megtartani az alkotmány értelmében, azonban II. Abdalláh határozatlan ideig elhalasztotta azokat. A király elsősorban a regionális problémákra (második intifáda és az afganisztáni háború), valamint a gazdasági reformok elsődlegességére hivatkozott. A rezsim attól tartott, hogy esetlegesen megismétlődhetnek az 1989-es választások eredményei, amikor a parlamentet főképpen ellenzéki képviselők dominálták. A regionális folyamatok megerősítették a rendszert bíráló iszlamisták táborát, amely az 1997-es választási bojkottot

követően már nem volt olyan lojális a monarchiához, mint korábban.[31]

A parlament szerepének kiiktatása alatti két esztendőben (2001-2003) a király dekrétumok útján több mint 200 új rendeletet fogadott el, így ez az időszak az ország egyik legkevésbé demokratikus periódusának mondható. A király nyilvánvalóan kockázatosnak ítélte a választások megtartását, hiszen félő volt, hogy egy Izrael – és Amerika-ellenes, iszlamista kormány kerülne hatalomra, amely aláásná II. Abdalláh külpolitikai stratégiáját, a jordán modell hangoztatását.

2001 augusztusában egy új gyülekezési törvényt adtak ki, amely korlátozta a politikai szabadságjogokat, hiszen valamennyi politikai rendezvényt írásban kellett engedélyeztetni a biztonsági szervekkel. Továbbá 2002 októberében törvénnyel szabályozták, hogy az újszülötteknek milyen neveket nem szabad adni. Például betiltották az Oszáma bin Láden név adományozását, ami arra vezethető vissza, hogy megnövekedett a szaúdi származású terrorista vezérrel szimpatizálók száma a monarchiában.[32]

A parlamenti választások elhalasztását követően II. Abdalláh elhatározta, hogy megpróbálja visszanyerni a társadalmi és a politikai élet szereplőinek lojalitását. A király fontos céljának tartotta, hogy elterelje a lakosság figyelmét a feszültséget keltő külpolitikai eseményekről, és az ország gazdasági modernizációjának szükségességét állította retorikájának középpontjába.

2002 decemberében nyilvánosságra hozta a király által kijelölt bizottság, amelynek tagjai között ellenzéki politikusokat is találunk, a *„Jordan First"* (*al-urdun awwalan*) dokumentumot, amely a Huszein király által kezdeményezett Nemzeti Charta mintájára kísérelt meg nemzeti egységet kovácsolni. A dokumentum haladó szellemiséggel íródott, azaz fontos célkitűzésnek tartja – többek között – a demokratikus reformokat, a szabadságjogok biztosítását, a pártok és a civil szervezetek szerepének megerősítését, a parlament reaktiválását.[33] A kampány

tíz pontban foglalja össze az ország előtt álló legfontosabb kihívásokat, és azokra konkrét cselekvési programot is javasol, amiből a mai napig nem sok minden valósult meg.

2002-ben különösen fontos volt a nemzeti egység és a lojalitás szorgalmazása, hiszen a korábbiaknál erőszakosabb zavargások robbantak ki novemberben, a déli Maan városában. Az erélyesen fellépő hatóságok úgy állították be az eseményeket, hogy törvénytelen, illegális banditacsoportokkal szemben léptek fel, és helyreállították a rendet. A zavargásoknak hat halottja, számtalan sebesültje volt, és 150 embert letartóztattak. Az erőszakba torkolló tüntetések közvetlen kiváltó oka az volt, hogy a hatóságok kikérdeztek egy helyi iszlamista vezetőt, miután ismeretlen tettesek meggyilkolták a USAID egyik amerikai munkatársát Ammanban. Muhammad Salabi megtagadta a kihallgatást, amelynek következtében pillanatok alatt úrrá lett az erőszak a városon, ugyanis Salabi támogatói zaklatásként értékelték a hatóságok fellépését.[34]

Az incidens nyilvánvalóan az utolsó csepp volt a pohárban az évtizedek óta egyre nehezebb körülmények között élő lakosság számára, amely elégedetlenségét erőszakkal fejezte ki. A déli országrész lakossága hagyományosan a monarchia támogatójának számított az elmúlt évtizedekben, azonban az 1990-es évek gazdasági reformjai hozzájárultak az életszínvonal csökkenéséhez. A zavargásokat tehát sokkal inkább az elhibázott kormányzati politikai következményének, mint illegális iszlamista csoportok„terrorakciójának" kell tekinteni. A 2004. évi *Jordan Human Development Report* megállapítja, hogy Maan emberi fejlődési indexe (HDI) lényegesen alacsonyabb a nemzeti átlagnál. Míg Ammanban 0,797, addig Maanban országos szinten a legalacsonyabb, 0,697 a HDI értéke.[35]

A számokon túlmenően érdemes megemlíteni azt a problémát, hogy az IMF által szorgalmazott strukturális igazodás a legsúlyosabban éppen ezt a régiót érintette. Mint ismeretes, a legfőbb munkaadó az országban az állam, ami

különösen igaz Maanra, ahol a magánszféra rendkívül alulfejlett. A fiatalok számára így kevés munkalehetőség adódott, és a tradicionális beduin-életforma is válságba került.

Két éves késéssel, 2003. június 17-én tartották meg az általános választásokat, amelyen ezúttal valamennyi politikai erő megmérettette magát. A választást tulajdonképpen a 2001 nyarán nyilvánosságra hozott választási törvény szerint zajlott, azzal a különbséggel, hogy a király hat – a nőknek fenntartott – hellyel megnövelte az alsóházi helyek számát. Az Iszlám Cselekvés Front Pártja ezúttal 17 képviselői helyhez jutott a parlamentben, valamint öt független iszlamista jelölt is eredményesen szerepelt. A választásra jogosultak 57 százaléka ment el szavazni, és a 110-ből 62 helyet – a papírformának megfelelően – a törzsi-rokonsági szálakon keresztül, a monarchiával lojális független jelöltek szereztek meg.[36]

Az ország lakosságának többségét (60 százalék) kitevő palesztín lakosság alulreprezentáltsága továbbra is fennmaradt, ugyanis az alsóházban 17 képviselői helyhez jutottak a 110-ből (15 százalék), míg a felsőházban hét helyre jelölt a király palesztín származású politikust (13 százalék).[37]

A 2003-as választás minden fenntartás ellenére fontos mérföldkő az ország életében, hiszen az Iszlám Cselekvés Front Pártja visszatért a politikai életbe. Jordánia ebből a szempontból valóban modellértékű országknak számíthat, hiszen a Muszlim Testvérek szervezetének politikai pártja a félig demokratikus és félig autoritárius politikai játékszabályok betartása mellett döntött.[38]

2.3. A CIVIL TÁRSADALOM ÉS A MÉDIA SZEREPE JORDÁNIÁBAN

A civil szervezeteket nyilvántartó *Al-Urdun Al-Jadid Research Center* szerint a királyságban mintegy 2000 nemkormányzati szervezet működik, amelyből 33 politikai pártként van regisztrálva. Ezen intézmények többsége (51,1

százaléka) karitatív tevékenységet fejt ki, míg mindössze hét szervezet foglalkozik az emberi jogok kérdésével (0,4 százalék).[39]

A nem-kormányzati szervezetek látványos fejlődése a közhiedelmekkel ellentétben önmagában még nem biztos, hogy pozitív fejleménynek nevezhető, ugyanis ez a jelenség arról is árulkodhat, hogy korlátozott a politikai pártok alapításának lehetősége (azaz fejletlen a pártrendszer), vagy túlzottan meghatározó szerepet töltenek be olyan szervezetek, amelyek európai értelemben nem részei a civil társadalomnak (pl.: radikális iszlamista szervezetek). Jordániára nézve inkább az első megállapítás releváns, míg a második kevésbé.

Mivel 1957 és 1992 között a politikai pártok nem működhettek, ezért a politikai szereplők a civil társadalomba helyezték át ellenzéki tevékenységüket. A civil szervezetek tehát kitöltötték a diktatórikus rezsim által előidézett politikai vákuumot. Az 1960-as évektől kezdve az iszlamista szervezetek meghatározó pozícióba kerültek a civil társadalomban.[40] 1965-ben a Muszlim Testvérek megalapították a *Dzsámijat al-Markaz al-Iszlámit*. A karitatív központ többek között két kórházat, négy iskolát, több árvaházat és egészségügyi központot működtetett, valamint anyagi támogatásban részesítette a szegényeket.[41]

A nem-kormányzati szervek alapításáról és működéséről szóló törvényt 1936-ban hozták meg, majd számtalan alkalommal módosították. A 33. számú törvény értelmében legalább hét ember szükséges egy NGO alapításához, amelyet a szociális minisztériumnak jóvá kell hagyni. A kulturális szervezetek létrehozásáért pedig a kulturális minisztérium a felelős. Ez a szabályozás lehetővé teszi a nem-kormányzati szervezetek működésének kormányzati ellenőrzését, hiszen az elfogadott és bejegyzett NGO-k csak és kizárólag az alapító okiratban foglalt tevékenységi köröket láthatják el, ami megakadályozza, hogy politikai feladatokat végezzenek. A 33. számú törvény második cikkelye kifejezetten megtiltja

a nem-kormányzati szervezetek politikai szerepléséről. A törvény értelmében továbbá valamennyi civil szervezetnek éves jelentést kell készítenie, amelyben többek között nyilatkozni kell az éves költségvetésről. A rezsim gyakran ugyanis azzal vádolja az NGO-kat, hogy azok külföldi forrásból kapnak támogatást azért, hogy felpuhítsák a rendszert.[42]

A politikai nyitás előtti évtizedekben fontos szerepet töltöttek be az 1950-es években létrehozott szakmai szervezetek, amelyek azonban csak korlátozott politikai tevékenységet folytattak. A szakmai csoportosulások jelentősége különösen az arab-izraeli háborúk következtében nőtt meg, hiszen tagjaik között nagy számban találhatunk magasan kvalifikált palesztínokat.[43] A rezsim – különösen az 1970-es fekete szeptemberi eseményeket követően – hozzálátott a civil társadalom „jordanizációjához", ami többek között abban fejeződött ki, hogy a nevükben palesztín szervezeteknek nevet kellett változtatniuk.

A politikai reformok eredményeképpen 1989 és 1994 között 67 százalékkal növekedett a civil szervezetek száma. Az új nem-kormányzati szervezetek többsége a kulturális szférában jelent meg, azonban továbbra is a karitatív funkciókat ellátó NGO-k alkották a civil társadalom legjelentősebb hányadát.[44]

A civil szervezetek többsége relatív szabad körülmények között fejtheti ki a tevékenységét, legalábbis ha a környező arab országokkal hasonlítjuk össze a jordán törvényi szabályozást. Kétségtelen tény azonban, hogy az 1990-es évek közepétől a hatóságok (a *mukhábarát*) egyre jobban ellenőrzik azokat az NGO-kat, amelyek külföldi forrásból próbálnak támogatáshoz jutni. Különösen az emberi jogokért harcoló intézmények kerültek a figyelem központjába, amelyeket általában külföldi segítséggel alapítottak, mivel a jordán társadalomban az ilyen nyugati típusú szervezeteknek nem igen volt gyökere.[45]

A hatóságok 2002-ben bezárták az egyik állampolgári jogokért küzdő civil szervezetet (*Jordan Society for Citizen's*

Rights) arra hivatkozva, hogy az megsértette a nem-kormányzati intézmények működéséről szóló törvényt. Az említett szervezet ugyanis olyan követeléseket fogalmazott meg, amelyek átlépték a biztonsági szervek tűrőképességének a határát (pl.: szorgalmazta a felsőházi képviselők közvetlen, a nép általi megválasztását). Ugyancsak 2002-ben II. Abdalláh bejelentette az *Emberi Jogok Nemzeti Központjának* felállítását, amelynek vezetésével az emberi jogokat súlyosan megsértő titkosszolgálatot korábban irányító Ahmad al-Obejdatot bízta meg, nem kis felháborodást okozva.[46]

A korábbiakban említettük a médiát és az újságírók tevékenységét korlátozó 1998-as törvénymódosítást. Általánosságban elmondható, hogy a II. Abdalláh hatalomra kerülését követő évek nem hoztak javulást a médiaszabadságok terén. A legnagyobb példányszámú lap, az *Al-Raj* (vélemény) a rezsim hivatalos álláspontját tükrözi a politikai kérdéseket illetően.[47] Az ugyanazon kiadó kezében lévő egyetlen angol nyelvű napilap, a *Jordan Times* az *Al-Raj*-hoz képest sokkal kritikusabb a kormányzattal szemben. Nyilvánvalóan az angol nyelvű újság nyitottsága elsősorban a nemzetközi közösségnek szól, amellyel a rezsim kedvező színben kívánja feltüntetni az általa megvalósított reformokat.

Az elmúlt években jelentős politikai feszültséget váltott ki az egyik magánkézben lévő, azaz független arab nyelvű napilap esete. Az *Al-Arab Al-Jaúm* nevű napilap gyakran korrupciós ügyekről cikkezett, amelyekben magas rangú kormánytagok is érintettek voltak. A hatóságok egyszer csak korrupciós ügylettel vádolták meg a lap tulajdonosát, amellyel a *mukhábarát* lényegében elhallgattatta őt.[48]

2002-ben a jordán hatóságok több hónapra bezárták a katari székhelyű *Al-Dzsazíra* ammani irodáját, miután az egyik tévéadásban a királyi családdal és a monarchiával kapcsolatos bírálatok hangoztak el. 2002 augusztusában pedig a repülőtéren elkobozták az *Al-Dzsazíra* egyik tudósítójának 29 videokazettáját, és 2003 tavaszáig megakadályozták a népszerű tévétársaság jordániai tevékenységét.[49]

A legtöbb napi- és hetilap a titkosszolgálat jogkörei miatt öncenzúrát alkalmaz, azaz tartózkodik a kormányzat politikájának bírálatától azért, hogy elkerülje a közbeavatkozást. II. Abdalláh hatalomra kerülése óta számtalan esetben megakadályozták bizonyos cikkek megjelenését, és gyakran rövid időre börtönbe zártak újságírókat.

2.4. JORDÁNIA, MINT FEJLESZTŐ ÁLLAM?

A Jordán Egyetem Stratégiai Tanulmányok Központjának 2004-ben végzett felmérése szerint a válaszadók mindössze 3,2 százaléka említette a demokratikus reformok szükségességét az ország előtt álló legfontosabb kihívásként. A többség (52 százalék) a szegénységet és a munkanélküliséget tartja a legnagyobb problémának.[50]

Vajon alkalmazható-e a Jordán Hasemita Királyság politikai és gazdasági fejlődésére a fejlesztő állam elmélete? II. Abdalláh édesapja halálától kezdve több alkalommal hangoztatta, hogy a lakosság életszínvonalának növelése prioritást élvez a politikai reformokkal szemben. II. Abdalláh a választásokat elhalasztva hozzákezdett az alapvetően neoliberális ihletettségű gazdasági liberalizációhoz és a közszféra hatékonyságának javításához.[51]

Az államapparátus átalakítása és szerepének csökkentése a legnagyobb kihívás, ami a királyság előtt áll. A közszféra a munkaképes korú lakosság több mint felét foglalkoztatja, és az elmúlt évek demográfiai robbanása következtében a gyorsan növekvő lakosság egyik legfontosabb munkalehetősége volt.[52]

A közszféra szükségszerű leépítése kapcsán elengedhetetlen megemlíteni a jordán társadalom neopatriarchális vonásait, amelyet leginkább a *vaszta* (kivételezés) fogalmával írhatunk le. A nyugati szerzők által gyakran tévesen korrupciónak fordított jelenség évszázados hagyományokra tekint vissza a jordán társadalomban. A kivételezés a törzsi-rokonsági kapcsolatokon alapul, vagyis a törzs gazdasági és

politikai előnyöket biztosít tagjai számára. A *vaszta* mechanizmusa többek között meghatározza az egyetemi felvételiket, a munkahelyhez való jutást, de különösen a parlamenti választásokat befolyásolja. Az állampolgárok nem a politikai ideológiájuknak megfelelően szavaznak, hanem mindig a tágabb rokonsági környezethez tartozó jelöltekre.[53] Az *Arab Archives Institute* felmérése szerint a válaszadók 90 százaléka haszálja a kivételezést a felmerült problémáiknak könnyebb megoldása érdekében.[54]

A király 2006-ban nyilvánosságra hozta tíz esztendőre szóló programját, amelyet az általa összehívott, civil szervezetek képviselőiből és politikusokból álló bizottság szövegezett meg. A Nemzeti Program (2006-2015) névre hallgató dokumentum igazolja azt a feltevést, hogy II. Abdalláh előnyben részesíti a gazdasági reformokat a politikai átalakulással szemben.[55]

A program reális jellemzést ad Jordánia jelenlegi helyzetéről: *„Jordánia a Közel-Kelet egyik legkisebb és legszegényebb gazdasága, a jordániaiak 14 százaléka él a szegénységi küszöb alatt."*[56] Ha a jelenlegi folyamatokat nem sikerül a visszájára fordítani, akkor az elkövetkezendő években az új munkaerőpiaci igények következtében akár 20 százalékosnál is magasabb munkanélküliség alakulhat ki. A dokumentum számításba veszi a külföldi segélyek várható csökkenését, amelyet kizárólag csak a külföldi működőtőke-befektetéssel lehet pótolni. A terv kb. 7-8 százalék közötti növekedési ütemmel, a külső adósságállomány csökkenésével, valamint a szociális problémák jelentős enyhülésével, csökkenő szegénységgel és a nők emancipációjával számol.

A Nemzeti Programban (2006-2015) külön fejezet foglalkozik a politikai folyamatokkal. A bevezető rész megállapítja, hogy az alkotmány az ország valamennyi állampolgára számára garantálja a politikai szabadságjogokat. Az alábbi területeken konkrét kormányzati intézkedéseket javasol: a média szabadságának helyreállítása, a civil társadalom támogatása, a politikai pártok megerősítése, a nők egyenjogúsítása,

a választási törvény reformja. A dokumentum ajánlása szerint az „egy ember egy szavazat" elve helyett a vegyes választási rendszerre kellene áttérni, ami megfelelő súlyt biztosíthatna a politikai pártok számára is.[57]

A dokumentumban a fenti javaslatok ellenére feltűnő, hogy abban a politikai átalakulás programjának megvalósítása kevésbé kidolgozott. Míg a gazdasági célkitűzések megvalósításához időintervallumot rendeltek a szerzők, addig a politikai reformok igényét időkorlát figyelembe vétele nélkül fogalmazták meg. A gazdasági reformok elsődlegességét az elmúlt néhány esztendő konkrét intézkedései is alátámasztják. 2000-ben Jordánia belépett a Világkereskedelmi Szervezetbe, és szabadkereskedelmi megállapodást írt alá az Egyesült Államokkal. Az Európai Unióval aláírt nemzeti cselekvési terv értelmében pedig a 2007 és 2010 közötti időszak alatt 265 millió eurós összeget irányozták elő a jordán modell megvalósítására.[58]

A tízéves programban, valamint II. Abdalláh politikai víziójában Li Kuan-Ju és Mahatir Mohamed érvelése érhető tetten, amely szerint az emberek *„többre értékelik a kenyeret a szabadságnál"*. Az „erőskezű" uralkodó (II. Abdalláh) – a belpolitikai stabilitást megőrizve – gazdasági reformokba kezdett, amelyek a szegénység megszüntetésére és az életszínvonal növelésére irányultak. A taktikai megfontolások alapján végiggondolt bel- és gazdaságpolitikai program lelassította a politikai liberalizáció folyamatát.

2.5. A 2007-ES PARLAMENTI VÁLASZTÁSOK ELŐSZELE

2007. március 2-án véget értek a választások elhalasztásával kapcsolatos találgatások, ugyanis II. Abdalláh feloszlatta a parlamentet, és bejelentette, hogy az új alsóház megválasztására az év végén fog sor kerülni. 2007 júliusában pedig helyhatósági választásokat tartottak. A 2007-es év mérföldkő lehet a jordán politikai rendszer szempontjából, ugyanis

a parlamenti ciklus utolsó napjaiban mind az alsóház, mind a felsőház elfogadta az új párttörvényt.

A pártok alapításáról és működéséről szóló új törvénynek az volt a célkitűzése, hogy megerősítse a királyság alulfejlett pártrendszerét. II. Abdalláh több alkalommal azt nyilatkozta, hogy a jelenlegi 33 regisztrált párt túlzottan sok egy közel hatmilliós lakosságú ország számára. A király szerint a jelenlegi pártokat egy baloldali, egy konzervatív-nacionalista és egy iszlamista tömbbe kellene összevonni, amelynek eredményeképpen nagyobb politikai befolyással rendelkeznének.[59]

Az elmúlt években végzett közvéleménykutatások szerint a jelenlegi politikai pártok támogatottsága meglehetősen csekély. A Társadalomkutatás Jordán Központja (*Jordan Center for Social Research*) által 2007 áprilisában végzett felmérés szerint a lakosság 72,5 százaléka részt venne a választásokon, ha ma rendeznék azokat. Közülük 72,2 százalék válaszolta azt, hogy egyáltalán nem szavazna politikai párt képviselőjére. Azok a szavazók, akik pedig politikai párt képviselőjét támogatnák a választásokon, többségükben az Iszlám Cselekvés Front Pártjára adnák a voksukat, amely azt jelenti, hogy a legjelentősebb iszlamista párt a szavazatok 10 százalékára számíthatna.[60]

A nagy ellenkezést kiváló új törvény 50-ről 500 főre emelte egy párt alapításához szükséges tagok minimális számát. Az alapító tagok az ország legalább öt különböző kormányzóságából kell, hogy származzanak, és minimálisan 10 százalékban képviseljék azokat. Az új szabályozásoknak az Iszlám Cselekvés Front Pártján kívül a jelenlegi politikai pártok egyike sem felel meg.[61] A fenti követelményeknek eleget nem tevő pártokat a hatóságok feloszlatják. Felmerül a kérdés, hogy mi lehet a tényleges célja az új törvénynek?

Számos ellenzéki képviselő van azon a véleményen, hogy a király néhány hónapon belül teljesen fel fogja számolni a politikai pártokat. Érvelésük szerint ugyanis a gyenge, társadalmi támogatottság nélküli pártok hamarosan megszűnnek,

és csak egyetlen politikai párt marad meg, az Iszlám Cselekvés Front Pártja, amely a rezsim legfőbb ellenzéke. Nyilvánvalóan a királynak nem az a célja, hogy megerősítse az iszlamistákat, hanem éppen ellenkezőleg, hogy valamilyen úton-módon ellehetetlenítse működésüket. Egyébiránt valamennyi politikai párt (kormánypárti és nem kormánypárti egyaránt) tiltakozott az új törvény elfogadása ellen.[62]

Néhány szóban érdemes összefoglalni az Iszlám Cselekvés Front Pártja táján bekövetkezett újabb fejleményeket, amelyeket hozzájárulhatnak a jelenlegi események megértéséhez. II. Abdalláh hatalomra kerülése óta több kérdésben is eltért a Muszlim Testvérek Szervezetének és az Iszlám Cselekvés Front Pártjának véleménye, de tegyük hozzá, hogy a két szervezeten belül is kialakultak bizonyos törésvonalak. Például az 1997-es választásokon való részvétel miatt több mérsékelt iszlamistát is kizártak a két szervezetből. 2001-ben a kizárt tagok megalapították az Iszlám Centrum Pártot (*Hizb al-Vaszat al-Iszlámi*), amely a demokratikus normák betartását és az erőszak elutasítását tekinti a legfontosabb alapelvének.[63] A pártnak három képviselője bejutott a parlamentbe a 2003-as választásokon.

Az elmúlt néhány évben az Iszlám Cselekvés Front Pártja egyre közelebb került a palesztín *Hamász* ellenállási mozgalomhoz. Ez a tendencia lényegében elkerülhetetlen volt, többek között azért, mert a rezsim legfőbb ellenlábasai a palesztín származású jordán állampolgárok közül kerülnek ki. 2006-ban az Iszlám Cselekvés Front Pártjának főtitkáraként iktatták be Zaki Bin Irsájd-ot, aki egyes vélemények szerint közvetlen kapcsolatban áll a *Hamásszal*. A hatóságok Zaki Bin Irsájd megválasztását a *Hamász* növekvő jordániai befolyásának tudták be, illetve azt hangoztatták, hogy az Iszlám Cselekvés Front Pártja nem adta fel a palesztín identitását.[64]

A jordániai Muszlim Testvérek Szervezetének vezetője, politikai pártjuk védelmében, egy interjúban cáfolta a fenti vádakat, hangoztatva, hogy a két szervezetnek nincsen

semmi köze egymáshoz. A *Hamászt* és a Muszlim Testvéreket csak a közös ellenség (Izrael) és az anticionizmus köti össze.[65] A jordán hatóságok 2006 áprilisában az ország északi területen megtalálták az 1999-ben kiutasított *Hamász* fegyverraktárát, amely különösen azért okozott fejtörést a királynak, mert attól tartott, hogy Jordániában megismétlődhet a 2006 januári palesztín választás eredménye.[66]

Az elmúlt években felborult a rezsim és a Muszlim Testvérek Szervezete közötti hallgatólagos megállapodás, amely szerint az iszlamisták lojalitásukról biztosítják a Hasemita-dinasztiát, cserében pedig a király engedélyezi szabad működésüket az országban. A *Hamász* befolyásának növekedése ellenére is igen korlátozottak az Iszlám Cselekvés Front Pártjának politikai lehetőségei, amit a korábbi közvélemény-kutatások is megerősítettek. Ennek ellenére a *Hamász* megerősödése valós veszély a királyság számára, amely akadályozhatja a politikai szabadságjogok kiszélesítését.

Éppen a fenti folyamatok miatt gondolja azt számos politikus, hogy a király elhatározta a pártrendszer felszámolását, amely megnehezítheti az iszlamisták további térnyerését. A diktatórikus kormányzáshoz való visszatéréssel kapcsolatos félelmek azonban túlzottak, hiszen az Iszlám Cselekvés Front Pártjának népszerűsége ellenére a király minden alkotmányos és politikai eszközzel rendelkezik ahhoz, hogy megőrizze a status quot. A pártok esetleges felszámolása a nemzetközi közösség szemében rontana Jordánia képén, amely akár a segélyezés leállítását is eredményezhetné. Az új párttörvény valódi célja tehát inkább a törzsi-rokonsági kapcsolatokra építő független jelöltek megerősítése, és a nem működő pártok bezárása.

A 2007. július 31-i helyhatósági választásokat az Iszlám Cselekvés Frontja bojkottálta, ugyanis a hatóságokat választási csalással, a szavazatok manipulálásával vádolta. Valószínűleg a párt már a választás első napján rájött, hogy nem rendelkezik olyan politikai támogatottsággal, amire számított, és inkább háttérbe vonult, miközben néhány jelöltje

függetlenként folytatta a megmérettettést. A közvélemény-kutatási adatok szerint a szavazatok 70 százalékát a törzsi-rokonsági kapcsolatok mentén adták le a jordán állam-polgárok, vagyis a politikai ideológiától, illetve a politikai törésvonalaktól teljesen függetlenül.

Jordánia esete jól példázza, hogy milyen következmé-nyekkel jár a nyugati típusú demokrácia exportálása: más társadalmi-politikai környezetben a Nyugatról importált szervezetek (pl.pártok) másként funkcionálnak (pl.: hatalmi játékszerré válhatnak), ami a rendszer torzulásához, és egy duális politikai struktúrához vezet. Jordánia valóban a tér-ség legdemokratikusabb autokráciája, de rövid távon nem várható, hogy valódi demokráciává fejlődjön.

JEGYZETEK:

[1] Singh, Ranjit[2002]: Liberalisation or Democratisation?: The Limits of Political Reform and Civil Society in Jordan. In: Joffé, George(ed.): *Jordan in Transition. 1990-2000.* Hurst & Company, London. p.75.; továbbá Kassay, Ali[2002]: The Effects of External Forces on Jordan's Process of Democratisation. In: Joffé, George(ed.): *i.m.* pp. 45-65.

[2] Brynen, Rex[1998]: The Politics of Monarchial Liberalism: Jordan. In: Korany, Bahgat – Brynen, Rex – Noble, Paul (eds.): *Political Liberalization and Democratization in the Arab World. Vol. 2. Comparative Experiences.* Lynee Rienner Publishers, Boulder, London. p. 81.

[3] Kassay, Ali[2002]: *i.m.* p. 51.

[4] Brynen, Rex[1998]: *i.m.* p. 81.

[5] Kassay, Ali[2002]: *i.m.* pp. 52-53.

[6] Ryan, Curtis R.[2002]: *Jordan in Transition. From Hussein to Abdullah.* Lynee Rienner Publishers. Boulder, London. p. 22.

[7] Robins, Philip[2004]: *A History of Jordan.* Cambridge University Press, Cambridge. p.173.

[8] George, Alan[2005]: *Jordan. Living in a Crossfire.* Zed Books, London and New York. p. 35.

[9] lásd Moaddel, Mansoor[2002]: *Jordanian Exceptionalism. A Comparative Analysis of State-Religion Relationships in Egypt, Iran, Jordan and Syria.* Palgrave, New York. pp.159-190.

[10] lásd Lust-Okar, Ellen[2001]: The Decline of Jordanian Political

Parties: Myth or Reality? *International Journal of Middle Eastern Studies.* Vol. 33. pp. 558-559.

[11] Mint ismeretes a Jordán Hasemita Királyság lakosságának kb. 60 százaléka, tehát a többsége palesztín származású. Érdemes megjegyezni, hogy a hivatalos adatok rendkívül változatosak ezen a téren. Jelenleg hivatalosan 1,57 millió palesztín menekült él Jordániában, bár többségük teljesen integrálódott a társadalomba. Lásd Foreign Ministry of the Hashemite Kingdom of Jordan, *Jordan and the Middle East Peace Process,* <http://mfa.gov.jo/pages/.php?menu id=115> Letöltve: 2007. május 4.

[12] Fathi, Schirin[2005]: Jordanian Survival Strategy: The Election Law as a 'Safety Valve' *Middle Eastern Studies.* Vol. 41, No. 6, p. 892.

[13] Reiter, Yitzhak[2004]: The Palestinian-Transjordanian Rift: Economic Might and Political Power in Jordan. *Middle East Journal.* Vol. 58, No. 1, p. 75.

[14] Ryan[2002]: *i.m.* pp. 27-28.

[15] Robins[2004]: *i.m.* p. 186.

[16] George[2005]: *i.m.* p. 215.

[17] lásd Moaddel[2002]: *i.m.* pp. 191-198.

[18] Lucas, Russell E.[2003]: Deliberalization in Jordan. In: Diamond-Plattner-Brumberg(eds.): *Islam and Democracy in the Middle East.* The John Hopkins University Press, Baltimore and London.

[19] Az életrajzhoz lásd a király honlapját: www.kingabdullah.jo (Letöltve: 2007. 04. 08.)

[20] Greenwood, Scott[2003]: Jordan's „New Bargain": The Political Economy of Regime Security. *Middle East Journal.* Vol. 57, No. 2, p. 263.

[21] Glain, Stephen[2003]: Jordan: The Consequences of Peace. *Survival.* Vol. 45, No. 1, pp. 178-179.

[22] Reiter[2004]: *i.m.* p. 87.

[23] *Jordan's 9/11: Dealing with Jihadi Islamism*[2005], Middle East Report No. 47, International Crisis Group

[24] George[2005]: *i.m.* p. 73.

[25] Choucair, Julia[2006]: Illusive Reform: Jordan's Stubborn Stability. *Carnegie Papers,* Middle East Series No. 76, Carnegie Endowment for International Peace, pp. 17-18.

[26] Az átlagos jordániai állampolgárok többsége az iraki bevándorlókat okolja az elmúlt évek áremelkedései miatt, mondván, hogy felvásárolták az ingatlanokat, ami felhajtotta az árakat. Egyes források arról számolnak be, hogy az irakiak egy része dollármilliókat tulajdonított el 2003 áprilisában, amikor Irakban teljes káosz uralkodott.

[27] Glain[2003]: *i.m.* p. 168.
[28] *Jordan's 9/11*[2005]: *i.m.* pp. 1-2.
29 *Jordan. The Silent Treatment. Fleeing Iraq, Surviving in Jordan*[2006], Human Rigths Watch, Vol. 18, No. 10.
[30] Parker, Christopher[2004]: Transformation without Transition: Electoral Politics, Network Ties, and the Persistence of the Shadow State in Jordan. In: Hamdy, Iman A.(ed.): *Elections in the Middle East. What Do They Mean?* The American University in Cairo Press, Cairo and New York, p. 151.
[31] Ryan, Curtis R. – Schwedler, Jillian[2004]: Return to Democratization or New Hybrid Regime?: The 2003 Elections in Jordan. *Middle East Policy,* Vol. XI, No. 2, p. 143.
[32] George[2005]: *i.m.* p. 56.
[33] A dokumentum szövege elérhető a Foreign Ministry of the Hasemite Kingdom of Jordan honlapján: http://www.mfa.gov.jo/pages.php?menu_id=437 (Letöltve: 2007. április 25.)
[34] *Red Alert in Jordan: Recurrent Unrest in Maan*[2003], Middle East Briefing, International Crisis Group, Amman, Brussels, p. 2.
[35] *Jordan Human Development Report 2004. Building Sustainable Livelihoods*[2004], UNDP, Ministry of Planning and International Cooperation, Amman, p. 1.
[36] Ryan-Schwedler[2004]: *i.m.* p. 146.
[37] Choucair[2006]: *i.m.* p. 6.
[38] Parker[2004]: *i.m.* p. 154.
[39] Kassim[2006]: *i.m.* p. 14.
[40] A korábbiakban említettük, hogy a Muszlim Testvérek Szervezete bizonyos politikai privilégiumokkal rendelkezett ebben az időben. Mint ismeretes a Muszlim Testvérek a baloldali nacionalista szervezetek ellensúlyozójaként támogatója volt a Hasemita-rezsimnek.
[41] Brand, Laurie[1996]: „In the Beginning was the State..." The Quest for Civil Society in Jordan. In: Norton, Augustus Richard(ed.): *Civil Society in the Middle East and North Africa. Vol. 2.* E.J. Brill, Leiden, New York, Köln, p. 164.
[42] Wiktorowicz, Quintan[2002]: Embedded Authoritarianism. Bureaucratic Power and the Limits to Non-governmental Organisations in Jordan. In: Joffé, George(ed.): *i.m.* p. 116.
[43] Brand[1996]: *i.m.* p. 166.
[44] Wiktorowicz[2002]: *i.m.* p. 114.
[45] Ryan[2002]: *i.m.* p. 122.
[46] George[2005]: *i.m.* pp. 59-60.
[47] Az *Al-Raj* című napilap első oldalán minden nap II. Abdalláh és feleségének, Ránia királynőnek a fotója szerepel, általában vala-

milyen jótékonysági esemény kapcsán. Ez megerősíti az állampolgároknak azt a hitét, hogy a monarchia a jelenlegi formájában az emberek érdekeit szolgálja.

[48] RYAN[2002]: *i.m.* p. 121.

[49] GEORGE[2005]: *i.m.* p. 209.

[50] Democracy in Jordan 2004 [2004], Center for Strategic Studies, The University of Jordan, Amman, http://www.css-jordan.org/polls/democracy/DemocracyPoll2004-en.pdf p. 4. (Letöltve: 2007. 05. 04.)

[51] Egyes források szerint a király az elmúlt években álruhát öltve meglátogatott néhány közintézményt, hogy felmérje az alkalmazottak munkához való hozzáállását. Az uralkodó ezzel kívánta demonstrálni a reformok iránti elkötelezettségét. RYAN[2002]: *i.m.* p. 119.

[52] A legújabb adatok szerint a királyságban a termékenységi ráta 1974-ben 7,4 volt, amely 2004-re 3,2-re csökkent. Az előrejelzések szerint 2020-ra minden jordán nőnek átlagosan kettő gyermeke lesz. A Jordán Hasemita Királyságban tehát már lejátszódott a demográfiai robbanás, sőt a szakértők szerint jelenleg a demográfiai folyamatoknak pozitív gazdasági hatásai vannak, ugyanis javult a munkavállalók és eltartottak közötti arány (demográfiai osztalék), amely magasabb gazdasági növekedést eredményezhet az elkövetkező években. *The Jordan Times*, 2007. március 29.

[53] CUNNINGHAM, Robert B. – SARAYRAH, Yasin K.[1993]: *Wasta. The Hidden Force in Middle Eastern Society.* Praeger, Wesport, Connecticut, London.

[54] GEORGE[2005]: *i.m.* p. 70.

[55] *National Agenda (2006-2015); http://www.nationalagenda.jo/Portals/0/EnglishBooklet.pdf (Letöltve: 2007. 04. 23.)*56 *National Agenda (2006-2015): i.m.* p. 5.

[57] *National Agenda (2006-2015): i.m.* pp. 11-14.

[58] *Jordan Strategy Paper(2007-2013) and National Indicative Programme (2007-2007), European Neighbourhood and Partnership Instrument http://ec.europa.eu/external relations/jordan/csp/index.htm (Letöltve: 2007. 05. 16.), p. 3.*59 *The Jordan Times*, 2007. április 12.

[60] *Democratic Transformation and Political Reform in Jordan: National Public Opinion Poll # 4[2007]. Jordan Center for Social Research, Amman, <http://www.jcsr-jordan.org/Registrationforms/633122868842915113.doc> (Letöltve: 2007. május 27.)*

[61] *Daily Star*, Libanon, 2007. április 27.

[62] *The Jordan Times*, 2007. április 12.

[63] SAHLIYEH, Emile F.[2005]: The State and the Islamic Movement

in Jordan. *Journal of Church and State.* Vol. 47, No. 1, p. 130. E folyamat kísértetiesen hasonlít Egyiptomra azzal a különbséggel, hogy a *Hizb al-Vaszat* politikai pártként való bejegyzését visszautasították a hatóságok.

[64] A Muszlim Testvérek Szervezetének hivatalos honlapja: http://www.ikhwanweb.com/Home.asp?zPage=Systems&System=PressR&Press=Show&Lang=E&ID=4387 (Letöltve: 2007. május 28.)

[65] AMIN, Hazem al-[2006]: Jordan's Muslim Brotherhood on the Verge of a New Phase - Interview with Salem Falahat, The General Regulator of the Muslim Brotherhood in Jordan. Al Hayat, 2006. április 25.
english.daralhayat.com/Spec/04-2006/Article-20060425-d15eac7d-c0a8-0ed-01d1-b9b7566f0f98/story.html

[66] SCHENKER, David[2006]: Hamas Weapons in Jordan: Implications for Islamists in the East Bank. Policy Watch 1098, The Washington Institute for Near East Policy.
http://www.washingtoninstitute.org/templateC05.php?CID=2463 (Letöltve: 2007. április 17.)

Csiky Gergely

A KÖZÉP-ÁZSIAI TÖRZSRENDSZER ÉS TÖRZSI ARISZTOKRÁCIA A TUZUKÁT-I TIMURIBAN

A Közép-Ázsia etnikai története szempontjából nagy jelentőségű timurida törzsrendszer kevéssé kutatott terület. Az özbeg kutatás leginkább a Muhammad Sejbáni hódításaival Transzoxániában megjelenő özbeg törzsszövetségre koncentrált,[1] Judin részletes leírást készített a mogulisztáni törzsekről,[2] a Németországban doktorált Ando Shiro pedig az emírekre és a törzsi arisztokrácia a timurida államvezetésben betöltött szerepéről írt elemzést.[3] A többé-kevésbé máig fennmaradt törzsrendszer kutatásával elsősorban a néprajzkutatók foglalkoztak.

A timurida kor írott forrásai szinte hemzsegnek a törzsnevektől, melyek elsősorban egyes közszereplők lakabjaként, melléknéveként szerepelnek. Emellett gyakran feltűnnek a törzsrendszer felépítésére vonatkozó kifejezések is, melyek etnikai és/vagy politikai egységek megnevezései.

A 17. században timurida kori forrásokból összeállított Tuzukát-i Timuri érdekes adatokat tartalmaz Timur korának törzsrendszerével kapcsolatban is. Adatainak hitelesítésére a korszak hivatalos krónikái: Saraf ad-din Ali Jazdi és Nizám ad-din Sámi Zafarnámái álltak rendelkezésemre. A Tuzukát ide vonatkozó adatainak vizsgálata ugyanakkor hasznos adatokkal szolgálhat a szöveg datálásához és hitelességének eldöntéséhez is.

Mielőtt az egyes törzsnevek és törzsi vezetők tárgyalására rátérnénk, fontos tisztázni a fogalmakat. A fent említett művek embercsoportokat jelölő kifejezései közül négy – az *ojmak, il, ulusz* és *urug* szavak – vizsgálandók, melyek török és mongol etimológiájúak, s egyértelműen a Közép-Ázsiába beköltöző nomád populációhoz köthető megjelenésűek. Számunkra a legfőbb kérdés az, hogy e kifejezések vajon ugyanazt jelölik-e vagy jelentésbeli különbségek mutathatók ki köztük. Az egyes szavak jelentéstartalma komoly változásokon mehetett át, s ez strukturális változásokra is utalhat, így nem tanulságok nélküli a jelentésváltozások vizsgálata sem.

Az *ulusz* török eredetű szó, mely korán átkerült a mongolba, ahol egy uralkodó alattvalóit, ill. több törzsi csoportból álló koalíciót jelentett.[4] Az ulusz tehát eredetileg nem tartalmazott vélt vagy valós vérségi közösségre való utalást, és a mindenkori uralkodó nézőpontját tükrözve inkább politikai, mint etnikai fogalomnak tekinthető. A mai mongol nyelvben is a politikai értelme a hangsúlyozott: „ország, állam, nemzet" értelemben szerepel.[5]

A kifejezés megtalálható Jazdi[6] és Sámi Zafarnámajában is.[7] Tauer Sámi krónikájához írt indexében a szót „törzs, nép" jelentésben fordította,[8] ugyanakkor, ha a szó a előfordulásait közelebbről vizsgáljuk, kiderül, hogy törzsnévvel együtt sohasem fordul elő, Tauer meghatározása tehát hibás. Mindkét szövegben előfordul birodalomrész értelemben (Ulusz-i Dzsocsi,[9] Ulusz-i Csagatáj,[10] Ulusz-i Hülegü Khán,[11] Ulusz-i Mogulisztán[12]). Jazdinál nagyon gyakran (16szor) szerepel az el (il) szóval együtt, általában lakosság jelentésben, de négyszer a tartomány értelmű vilájet szóval együtt is megtalálható általában kirablással, felprédálással kapcsolatban. Az ulusz területi egységként, sőt az el-lel együtt egy terület lakosságaként értelmezhető, de nem fiktív vérségi alapú törzsként.

A fentiekkel szemben a Tuzukátban több értelemben is előfordul: egyrészt ulusz-i Dzsocsi és Ulusz-i Urusz Khánként

az „Arany Horda" jelentésben szerepel, Ulusz-i Mogulként pedig a Csagatáj Állam keleti részét jelöli. Az imént felsoroltak esetében egyértelműen területet jelöl. Több esetben, mint például a Barlasz, Tarkhan, Argun, Dzsalair, Tülkcsi, Doldaj, Szulduz, Togáj, Kipcsak, Arlat és Tatár törzsekkel birtokos szerkezetben szerepel.[13] Ezekben az esetekben biztosan törzset jelent.

A Tuzukát értelmezése és szóhasználata tehát ezen a ponton jelentősen eltér a hivatalos krónikáktól. E jelentés lehetséges értelmezéseire a továbbiakban, az ojmak terminussal kapcsolatban fogok kitérni.

Az török etimológiájú, eredetileg megszervezett törzsszövetséget, a nomád birodalmat jelentő[14] el a szövegekben gyakorlatilag az ulusz szinonimájaként szerepel. A szó gyakran előfordul Timur korának forrásaiban, így megtalálható mindkét Zafarnáma-ban, Jazdi-nál[15] és Sámi-nál egyaránt.[16] Tauer ezt is „törzs, nemzet, nép"[17] jelentésben értelmezte, ugyanakkor a törzs értelmét sem a Zafarnámék, sem a Tuzukát-i Timuri[18] adatai nem támasztják alá. Jazdi művében egy alkalommal a Dzsalair törzsnévvel együtt fordul elő, de ez is Bahrám törzsfői kinevezésével, tehát egy politikai aktussal kapcsolatban.[19] Általában az ulusszal együtt fordul elő, és népességet, lakosságot jelöl, akárcsak a mai özbeg[20] és kazak alapjelentése.[21]

A timurida forrásokban leggyakrabban ojmak (omak) jelöli a törzseket. A mongol eredetű szó Doerfer szerint a „törzs" jelentésű mongol ajmak[22] és a nemzetség értelmű obak (omak)[23] szavak összeolvadása révén jött létre.[24] E folyamatban nyilván komoly szerepet játszott a 'nemzetség' jelentésű, hangalakjában hasonló, és valószínűleg az omak-kal közös gyökerű török oba szó közép-ázsiai jelenléte. A Tuzukátban rendszeresen ojmak alakban szerepel, gyakran törzsnevekkel együtt.[25] Jazdi Zafarnáméjában omak alakban szerepel,[26] gyakran törzsnevekkel együtt, mint Boruldaj,[27] Kereit,[28] Erküt,[29] Kangli,[30] Kürülküt,[31] Duglat,[32] Tajcsiut,[33] Mangit[34] és a Kongrat.[35] A ojmak vagy omak tehát törzsként, etnikus értelemben található meg Timur korának forrásaiban.

A Tuzukátban az *ojmak* és az *ulusz* jelentéstartalmát általában megkülönböztetik. Az ulusz általában az emíri címmel együtt szerepel, egy alkalommal pedig a tamgával rendelkező törzseket ulusznak, míg a tamga nélkülieket ojmaknak nevezi. Megemlíti, hogy a tamgával nem rendelkező törzsek, az ojmakok, csak hátvédként (*akab*) vehetnek részt a csatákban.[36]

Az *urug* kifejezés sem a Tuzukatban, sem a hivatalos krónikákban nem szerepel „törzs" jelentésben, ugyanakkor a közép-ázsiai törökség körében ezt a szót használják törzs, ill. nemzetség jelentésben, s így a kifejezés rövid áttekintése mégsem érdektelen. A szó eredetileg magot, szemet jelentett,[37] és Clauson kifejezésével metaforikus jelentésbővüléssel kapta a leszármazott, utód, sarj, majd a nemzetség, klán értelmet.[38] Ez a jelentéstartalom jellemző a mai özbeg,[39] kazah,[40] kirgiz[41] nyelvekre is, ahol a fenti jelentések mellett már törzsként is használják.

Különösen érdekesek számunkra az özbeg és kazah értelmező szótárak, melyek e címszavaknál definiálják a nemzetségi-törzsi csoportokat. Az özbeg változat szerint „1. Egy ősapától származó emberek közössége, leszármazottak, testvérek; 2. Társadalmi közösség értelmében: az egymással vérrokon emberekből szerveződő alapvető szervezet, közösség".[42] A kazah magyarázat szerint „egy családból leszármazó nemzetség, vér szerinti utódok."[43] Mindkét szótáríró e kifejezés leszármazási, vérségi jellegét hangsúlyozta, így nemzetségnek, törzsnek, sőt leszármazásnak egyaránt fordítható.

A Tuzukát elsősorban az emírek felsorolásakor foglalkozik a törzsekkel. A forrás negyven törzset sorolt fel, melyek közül a következő tizenkettő kiemelt szerepet kapott a timurida állam irányításában: a Barlasz, Tarkhan, Argun, Dzsalair, Tülkcsi, Doldaj, Mogul, Szulduz, Togaj, Kipcsak, Arlat és Tatár. A tizenkét törzs megfeleltethető a 12 emírnek, az emírekkel rendelkező 12 törzs Timurtól tamgát kapott.[44] A tamga eredetileg az állatok megjelölésére használt billogot

jelentett, később megkülönböztetett jelként használták. Legvalószínűbb jelentése itt a pecsét, illetve uralkodói felhatalmazás. A tamgával rendelkező törzsek azokat a törzseket jelölik, amelyek szervesen betagozódtak a Timurida államba.

A törzsek felsorolásának sorrendje egyben a fontossági sorrendet is jelzi. A forrás szerint a három legfontosabb törzs a Barlasz, a Tarkhan és az Argun törzsek voltak. A Barlasz törzs valóban jól adatolt Timur korából,[45] mely nem csoda, hiszen a fejedelem maga is ebből a törzsből származott. A törzs régi, mongol eredetű, már a Mongolok Titkos Történetében is megtalálható Barulasz néven. A 13. századi forrás szerint a törzs egy nagydarab falánk ember utódait foglalta magába, a törzs nevének jelentése is nagyevő.[46] A törzs a Mu'izz al-anszáb című műben is első helyen áll a törzsek rangsorában, s még Bábur korában is igen jelentős rangja volt.

A Tarkhán törzs nem ismert sem Jazdi, sem Sámi Zafarnámájából, megtalálható viszont a Mu'izz al-anszáb Timur emírjeire vonatkozó részében.[47] Valójában egy kiváltságokkal rendelkező rétegről van szó, mely adómentességet élvezett. A rendszer párhuzamai megtalálhatók az Arany Hordában és az Ilhanida Iránban is. A Tarkhán Báburnál is egy jól körülhatárolható csoport, bár nem kifejezetten törzsi funkciókkal. A Tarkhán cím beépült az egyes személynevekbe, ugyanakkor megmaradtak azokban a törzsi nevek is.

Az Argun törzs neve nem tűnik fel ugyan Timur korának hivatalos krónikáiban, de rábukkanhatunk Ali Beg bin Argunsáh, Timur elrablójának nevében. A Mu'izz al-anszáb adatai szerint Timur korában a Szandzsari Türkmen törzs emírje Argunsáh volt,[48] Šáhruḫ idején továbbra is létezett a Szandzsari Türkmen törzs, melynek vezetője Argunsáh fia volt.[49] Az Argun csak 1449-ben tűnt fel Abu Sza'íd herceg seregében, ezzel párhuzamosan a fent említett Szandzsari Türkmen törzs eltűnt.[50] Elképzelhető, hogy ez esetben egy törzs kialakulása ment végbe a szemünk előtt. Valószínű, hogy a Szandzsari Türkmen valójában nem a törzs általában használt neve, hanem annak egyfajta mellékneve volt.[51]

A Dzsalair régi mongol törzs, mely a Titkos történetben is megtalálható,[52] a törzs jól adatolt Timur korának forrásaiban is, megtalálható Jazdinál és Sáminál is, vezetője az a Bahrám Dzsalair, akit a Tuzukát szerzője előszeretettel téveszt össze Sér Bahrám Khuttaláni emírrel. A törzs a Mu'izz al-anszábban is fellelhető Timur korától[53] egészen Huszein Bajkaráig.[54]

Az ezt követő törzs neve rejtély, Tülkcsi nevű törzsről sem Timur korából, sem az azt következő időszakból nincsenek adataink. A Doldaj törzs már jobban adatolt, megtalálható a Mu'izz al-anszábban, ahol először Abu Sza'id korában tűnt fel törzsnévként.[55] Többször előfordult Báburnál. A Doldaj személynévként már Timur korában, 1404-ben feltűnt Jazdi említése szerint.[56]

A Moghul gyakran szerepel népnévként Timur korának forrásaiban, legtöbbször mégis ellenségként,[57] így meglehetősen furcsa, hogy Timur emíri címet adományoz tagjainak. Ando Shiro adatai szerint emírt adó törzsként csak Abu Sza'id uralkodása alatt tűnt fel.[58] A Szulduz jól ismert törzsnév, mely jelentős szerepet töltött be Timur korában,[59] és a későbbiekben is. Megtalálható a Mu'izz al-anszáb Timur korára vonatkozó részeiben is.[60] A Togáj törzsnévre ugyancsak vannak adataink Timur korából, így például Jazdi-nál Tokáji alakban szerepel.[61] Nem található meg azonban a Mu'izz al-anszáb emírjeinek felsorolásában.

A Kipcsak törzs Jazdinál már előfordul,[62] de Sáminál nem található meg. A Mu'izz al-anszáb szerint Sáhrukh korában fontos szerepet töltött be, hiszen a törzsek fontossági listáján az ötödik helyet töltötte be. Az Arlát törzs valamennyi timurida forrásban nagy szerepet töltött be, már Timur korában is a fontos törzsek között volt.[63] A Tatár törzs viszonylag gyakran szerepel Jazdi-nál,[64] elsősorban Timur koránál régebbi események leírásánál, de Sámi Zafarnáma-jában nem találjuk nyomát, ahogy a Mu'izz al-anszáb-ban sem. Megvan ugyanakkor a 17. században mogulisztáni törzsnévként.[65] Nincs adatunk arra, hogy Timur és utódai korában jelentősebb szerepet töltött volna be.

A Mu'izz al-anszáb című műben a felsorolt 12 törzs többsége (9) megtalálható. Ezek közül azonban három: az Argun, a Doldaj és a Mogul csak a későbbi időszakban, Abu Sza' id uralkodása alatt tűnt fel. Az itt felsorolt törzsnév-lista tehát leginkább az Abu Sza' id kori (XV. század közepe) törzsrendszernek feleltethető meg.

A törzsek felett álló emírek neveinek elemzése még közelebb vihet bennünket a forrás keletkezési idejéhez. A Tuzukát a Barlasz törzsből Khodádád, Csekü, Ejgü Temür, Szulejmán Sah, Dzsalál ad-Dín Barlász és Abu Sza' id nevét említi az emírek sorában. Jazdi Zafarnáma-jában szerepel egy Khodádád Huszeini nevű emír, Csekü Barlász ugyancsak emírként szerepel, hozzá hasonlóan Dzsalál ad-dín Barlász emír is, Szulejmán Sáh ibn Dávud emír és Abu Szaid Barlasz emír.[66] A fentiekkel ellentétben a Mu' izz al-anszáb a Barlasz törzs emírjei közül csak Khodájdád, Csekü nevét említette, adatai szerint Ejgü Temür a Bilgüt törzsből, Szulejmán Sah pedig a Duglát törzsből származott, Dzsalál al-Dín Barlasz és Abu Sza' id nevét pedig nem ismertette.[67]

A Tuzuk által említett 6 Barlasz törzsbeli emír közül tehát 4 található meg a Mu'izz al-anszáb-ban, ennek a fele viszont más törzsből származott. Másik két emír létét viszont Jazdi megerősítette, tehát a lista emírjei ez utóbbi műben találhatók meg teljes egészében. A törzsnevek pontatlanságát okozhatja, hogy a szerző egy olyan forrásból dolgozott, ahol nem volt feltüntetve az egyes emírek törzsi hovatartozása.

A Tarkhán törzsből a Tuzukátban Bajezid hetedik emír nevét említik. Bajezid nevű emírt találunk Jazdinál is,[68] ám Sámi Zafarnámajából kiderül, hogy valójában a Dzsalair törzs tagja volt.[69] Jazdi adatai alapján Tarmasirin kán lányát vette feleségül.[70] Bajezid emír neve nem szerepelt a Mu'izz al-anszáb-ban, ahol a Tarkhán törzs főnöke Gijász ad-Dín volt.[71] Timur korában tehát valóban létezett egy Bajezíd nevű emír, de az más törzsből származott.

Az Argun törzsből Tas Hodzsát említette a Tuzukát szerzője. Ilyen nevű emírről nincs tudomásunk, viszont Timur

korának forrásaiban csak egy Tas Temür Oglán nevű emír szerepel.[72] A Mu'izz al-anszáb-ban sem a törzs-, sem a személynév nem fordult elő.

A Dzsalair törzsnél már komoly gondok vannak. A szerző összetévesztve a két Bahrámot, Sér Bahrámot tette meg kilencedik emírnek, holott ez utóbbiról bizonyos, hogy Khuttalán emírje volt. A Dzsalair törzs főnökét ez idő tájt valóban Bahrámnak hívták,[73] de itt minden bizonnyal keveredésről van szó. A Tuzukát által említett másik név, Tük Temür nem szerepel a forrásokban, talán a Tok Temür név elírása, azonban a Dzsalair törzsben ilyen nevű emírt sem találunk.

A Tülkcsi törzsből Öldzsejtü Apardi tették meg emírré. Jazdi és Sámi művében megtalálható az emír Apardi laqabbal,[74] így a Berdi minden bizonnyal elírás az Apardi helyett. A Tülkcsi név eredete továbbra is kérdéses. A Mu'izz al-anszábban nem található meg sem a törzs, sem a személy.

A Doldaj törzsből Tában Bahádurnak és Szán Bahádurnak adományozott emíri címet Timur. Tában Bahádur neve jól ismert mindkét Zafarnáma-ból, de csak Sámi említette róla, hogy az emíri címet is viselte.[75] Tában Bahádur a Mu'izz al-anszáb adatai szerint a Bilgüt törzsből származott, és valóban emíri címet viselt.[76] Szán Bahádur neve viszont ismeretlen a korabeli forrásokban.

A Mogul törzsből Temür Hodzsa Oglán kapott emíri rangot. Az emír neve ismert Jazdi Zafarnáma című művéből is, ám ő nem említi emíri címét.[77] A Mu' izz al-anszáb szerint Temür Hodzsa az Ilcsikdej ulusz (itt törzsszövetség értelemben) Najman törzsének emírje volt.[78]

A Szulduz törzs emírje Elcsi Bahádur lett a Tuzukát alapján. Elcsi Bahádur neve ismert mindkét Zafarnáma-ból, bár Jazdi Elcsi Buga Bahádur alakban említi a nevét.[79] A Mu' izz al-anszáb-ban a Szulduz törzs emírjei között nem szerepel ez a név, ugyanakkor több Elcsi nevű emírt találunk: Elcsi Kasztama Bahádur a Nüküz törzsből, és Elcsi Buka Kaucsin Bahádur a Bilgüt törzsből.[80]

A Tuzukát szerint a Togáj törzs emírjének Ali Dervist nevezték ki. Sámi és Jazdi művei alapján Ali Dervis Bajezid Dzsalair fia, tehát maga is Dzsalair törzsbeli.[81] Ali Dervis neve és emíri címe ismeretlen a Mu'izz al-anszáb-ban.

A Kipcsak ulusz emírje Emír Szári Buga lett a Tuzukát szerint. Az emír minden valószínűség szerint Sámi és Jazdi Szári Buga emírjével azonosítható, akinek nevét Jazdi ráadásul a Tuzuk-hoz hasonlóan í nélkül írt.[82] Az egyetlen szépséghiba, hogy Jazdi és a Mu'izz al-anszáb alapján Szári Buga a Dzsalair törzs emírje volt.[83]

Az Arlat törzsből Mu'ajjadot amír ul-umaráként említette a Tuzukát, s emellett megemlítette, hogy az emír Timur sógora volt. Mu'ajjad valóban az Arlát törzs emírjeként szerepel Jazdi-nál is,[84] Mu'ajjad valóban Timur sógora volt, felesége az uralkodó húga Sirin Beg Aga volt.[85] A törzs második emírje Szilájcsi Bahádur volt a forrás szerint. Sajnos egyikükről sem találunk semmilyen adatot egyik Zafarnáma-ban sem.

Az utolsó emír azonosítása is nehézségekbe ütközik: a Tatár törzs emírjeként a Tuzukát Könek(?) Khánt említette. A név ismeretlen a Timur kori forrásokban.

A Tuzukát által felsorolt 20 személy közül a Mu'izz al-anszáb adatai szerint 8 volt emír Timur korában. Négy személy nem szerepel a fenti műben, de megtalálhatók a két Zafarnáma-ban, így történelmi szereplésük, sőt egyes esetekben emíri címük hitelesnek fogadható el. Hét személy egyáltalán nem található a Timur kori forrásokban. Még rosszabb a helyzet, ha a törzsi hovatartozást is vizsgáljuk: a Mu'izz al-anszáb adatai alapján mindössze két Barlasz törzsbeli emírnél egyezik a név és a törzs, Jazdi adatait figyelembe véve egy adattal Bahrám Dzsalairral bővíthetjük a kört, ám itt is hibára bukkanunk a névben.

A Tuzukát szerzője feltehetőn Jazdi művét használta az emír-lista összeállításakor, hiszen csak ezzel magyarázható, hogy miért pont ezek az emírek szerepelnek, és miért nem tudta a törzsi hovatartozásukat sok esetben.

Mint korábban említettem, forrásunk szerint a 40 törzsből csak 12 kapott tamgát, így huszonnyolc törzs tamga nélküli lett. Úgy tűnik, hogy a tamgával rendelkező törzsek bizonyos fokú önkormányzatot is kaptak Timurtól.

Amint láthatjuk, az emírek listája fokozatosan veszít pontosságából. A törzsnevek különbségeit még magyarázhatjuk, de az emírek listájának pontatlanságait már csak másolás eredményeként értelmezhetjük. A Barlasz törzs emírjeinek felsorolása még teljesen pontos, a későbbiekben azonban a helyzet folyamatosan romlik. Mindez utal a Tuzukát írójának munkamódszereire is.

A Tuzukát törzsekről és emírekről szóló fejezetének áttekintése nem tanulságok nélküli, hiszen bepillantást enged a 15-17. századi Közép-Ázsia bonyolult etnikai viszonyaiba.

JEGYZETEK:

[1] Ahmedov, B.: Goszudarsztvo kocsevih uzbekov. Moskva. 1965

[2] Judin, V. P.: O rodoplemennom szosztave mogulov Mogulisztana i Moguli i ih etnicseszkih szvjazjah sz kazahami i drugimi szoszednimi narodami. Izvesztija AN Kaz. SzSzR. No.3 1965. 52–65.

[3] Ando, Sh. : Timuridische Emire nach dem Mu'izz al-ansāb. Untersuchung zur Stammesaristokratie Zentralasiens im 14. und 15. Jahrhundert. (Islamkundliche Untersuchungen 153.). Berlin 1992.

[4] Doerfer, G. : Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. I. Wiesbaden 1963. 175.

[5] Kara György: Mongol – magyar szótár. Budapest 1998. 492.

[6] Urunbaev, A. (Ed.): Šaraf ud-Dīn 'Alī Yazdī, Zafarnāma. Tashkent. 1972. (a továbbiakban ZNY) 17ab, 19a, 22a, 23b, 30b, 59a, 66b, 73b, 78a, 79b, 80b, 81a, 82a, 91b, 92b, 94a, 96b, 97a, 99b, 100a, 102b, 103a, 107b, 130a, 135a, 143b, 144b, 146b, 151b, 157a, 186a, 197b, 202a, 203b, 204b, 205a, 243a, 245a, 270a, 276b, 278ab, 280b, 353ab, 408a, 456b, 465b, 490b, 1032.

[7] Tauer, F. (Ed.): Histoire des conquêtes de Tamerlan intitulée Zafarnāma par Nizāmuddīn Šāmī avec des additions empruntées au Zubdatu-t-tawārīh-i Bāysungurī de Hāfiz-i Abrū. Monografie archiva orientálního 5. Prag. 1937. (a továbbiakban ZNS) 13, 14,

140, 213.
[8] ZNS II. 1956: 263.
[9] ZNY: 276b, 352b, 353a, 490b.
[10] ZNS: 13, 14; ZNY: 245a, 490b.
[11] ZNY: 490b.
[12] ZNY: 202.
[13] Davy, Major: Institutes Political and Military written originally in the Mogul Language, by the Great Timour, improperly called Tamerlane. Oxford., 1783: 28: 3; 42: 8; 68: 21; 86: 1; 90: 3; 92: 7; 124: 9; 126: 12; 128: 1; 170: 12; 282: 18; 286: 12; 306: 17; 308: 1, 14; 310: 3, 5, 8, 12, 15, 17, 19, 21; 312: 1, 3, 5, 8; 328: 7; 330: 10; 384: 6, 12; 396: 12; 404: 11.
[14] Vásáry István: Nép és ország a türköknél. In: Nomád társadalmak és államalakulatok. (Tanulmányok) Szerk.: Tőkei Ferenc. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 18. Budapest 1983, 189-214.; Zimonyi István: Bodun und El im Frühmittelalter. AOH. 56. 2003. 57–80.
[15] ZNY: 17b, 19a, 23b, 29ab, 30b, 31a, 35a, 43b, 44ab, 45a, 47b, 48ab, 50ab, 51b, 52a, 54b, 58b, 59a, 71a, 100a, 102b, 103a, 106a, 108a, 112b, 113ab, 126a, 130a, 135a, 143b, 144b, 151b, 152a, 155a, 157ab, 159b, 182a, 185b, 186a, 195a, 197b, 202a, 203b, 209b, 214ab, 221ab, 243a, 252ab, 253b, 259b, 270a, 280b, 281b, 303b, 304b, 310a, 328a, 353ab, 357b, 384a, 397a, 408a, 430b, 441b, 1024.
[16] ZNS: 21, 23, 30, 35, 46, 72, 76, 93, 106, 110, 113, 120, 125, 213, 275.
[17] ZNS: 263.
[18] Davy, 1783: 68: 4; 84: 17; 128: 1.
[19] ZNY 151a.
[20] Bir joyning odamlari, aholisi, khalqi. (O'zbek tilining izohli lug'ati. (szerk. M. Ma'rufov) II. M. 1981. (a továbbiakban Ma'rufov 1981) 442. Emellett megtalálható uitt. Nép, törzs jelentésben is, de jelenthet országot is: Uzbekszko-russzkij 553.
[21] A kazak adatokra: Shnitnikov, B. N.: Kazakh-English Dictionary. London – Paris 1966. 81. A kazah értelmező szótár szerint a jelentése lehet 1. nép, haza, törzs, 2. szülőhely, haza: Iszkakov, A. Y.: Qazaq tilining tüszindirme szözdigi. 3. tom. Almaty 1986, 301.
[22] Lessing, Ferdinand D.: Mongolian-English Dictionary. London 2006. 21.
[23] Mai mongol ovog, ld. Lessing 2006: 598.
[24] Doerfer: TMNP I. 182.
[25] Davy, 1783: 90: 9; 292: 1; 308: 9; 312: 9; 372: 8; 396: 11, 12, 14; 406: 20; 408: 14.
[26] ZNY: 91b, 94b, 95b, 99b, 118a, 119a, 131a, 146a, 151a, 158a.

[27] ZNY 94b.
[28] ZNY 95b.
[29] ZNY 95b.
[30] ZNY 95b.
[31] ZNY 99b.
[32] ZNY 118a, 131a.
[33] ZNY 119a.
[34] 158a.
[35] ZNY 146a.
[36] Davy 1783: 396.
[37] DTS 615. és Clauson, Gerard: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Index Vol. I–II. Studia Uralo-Altaica 14-15. Szeged 1981. 214.
[38] Clauson 1981, 214.
[39] Akabirova et alii 1959. 480.; Ma'rufov 1981, 280.
[40] Shnitnikov 1966, 163.
[41] Judahin, K. K.: Kirgizszko – russzkij szlovar'. Moszkva 1965. 807.
[42] „Bir ota-bobodan, bir ajdoddan kelib chiqqan kishilar, avlod, qarindosh; 2. Ibtidoiy – jamoa tuzumida: o'zaro qon-qardosh bo'lg'an kishilardan iborat dastlabki asosiy tashkilot, uyushma, jamoa". Ma'rufov 1981, 280.
[43] Iszkakov 1986, 8. tom. 76.
[44] Davy, 1783: 308.
[45] ZNY: 22a; 27a.
[46] A mongolok titkos története. Ford.: Ligeti Lajos. Budapest 1962. (a továbbiakban MTT) 14 (46).
[47] Ando, 1992: 67.
[48] Ando, 1992: 67.
[49] Ando, 1992: 150.
[50] Ando, 1992: 173.
[51] A törzs Szandzsar (1084–1157) a szeldzsuk dinasztiából származó horaszáni uralkodó nevét hordozza magában, és e közép-ázsiai uralkodó követőit jelöli.
[52] MTT: 38 (120).
[53] Ando, 1992: 109.
[54] Ando, 1992: 213.
[55] Ando, 1992: 188.
[56] ZNY: 450b.
[57] ZNY: 17b, 18a, 19a, 21a, 22ab, 23a, 25a, 26a, 27a, 29b, 30ab, 32a, 33ab.
[58] Ando, 1992: 173.
[59] ZNY: 136b, 153b, 211b, 220a

[60] Ando, 1992: 115.
[61] ZNY: 173a.
[62] ZNY: 19ab, 60b, 66a, 111a, 154b, 198a, 219a.
[63] ZNY: 92b.
[64] ZNY: 17b, 19a, 21ab, 22b, 24a, 26ab, 27a, 29b, 452ab, 453a, 455b, 456a, 466b.
[65] Judin 1965, 55.
[66] ZNY: 105a; 191b; 277a.
[67] Ando, 1992: 66–67.
[68] ZNY: 248b; 264ab.
[69] ZNS: 15, 16, 17, 18.
[70] ZNY: 114b.
[71] Ando, 1992: 67.
[72] ZNS: 161, 255; ZNY 218a, 277b, 469b.
[73] ZNS: 21, 25, 34, 35, 46, 48, 64.
[74] ZNS: 15, 28, 41, 42, 50, 57, 60, 62, 63, 68.
[75] ZNS: 29, 62, 91; ZNY: 112a, 139a, 141b, 142b, 164b, 169a.
[76] Ando, 1992: 67.
[77] ZNY: 103a, 104a, 111a, 113a.
[78] Ando, 1992: 67.
[79] ZNS: 23, 40, 45, 67; ZNY: 101a, 114a, 119b, 120b, 125a, 132b, 135a, 139a, 141b, 148a, 153b, 154a, 157a, 159a.
[80] Ando, 1992: 67.
[81] ZNS: 33, 35; ZNY: 114b, 115b, 153b.
[82] ZNS: 28, 38, 39, 40, 45, 49, 67, 70, 92, 137; ZNY: 111a, 118b, 119ab, 125a, 128ab, 135a, 139b, 141b, 153b, 154ab, 157a, 164b, 170b, 190b, 301b.
[83] Ando, 1992: 67.
[84] ZNY: 107a, 118a, 119a, 121b, 135ab, 139b, 148a, 155a
[85] Manz, 1989: 56; ZNS: 55-57; ZNY: 137-140

Dobrovits Mihály

A KIRGIZEK NEVE EGY VI. SZÁZADI BIZÁNCI FORRÁSBAN

A mai kor embere joggal ámul el Vámbéry tevékenységének sokoldalúsága láttán. Amikor életműsorozatának előző kötetét, A török fajt sajtó alá rendeztem, már érlelődött bennem, hogy ebben a tanulmánykötetben az alábbi történet bemutatásával rovom le tiszteletemet munkássága előtt. E történetről korábban saját magam is közzétettem egy rövid tanulmányt. Úgy vélem azonban, hogy egy, a távoli Kirgiziában, török nyelven megjelent írás aligha lehet akadálya annak, hogy ezúttal magyar nyelven, s az előzőnél lényegesen részletesebben fejtsem ki a gondolataimat.[1]

1885-ben Vámbéry részletes leírást szentelt annak a kelet-római követségnek, amely II. Justinus császár (565-578) parancsára Zemarkhos *praefectus praetorio per Orientem* vezetésével 569 ben kereste fel a türköket.[2] E követség kapcsán ő maga is megemlítette azt a tényt, hogy a türk uralkodó, egy kirgiz rabnőt adományozott a kelet-római hadvezérnek.[3] E türk uralkodóról, akit Vámbéry az eseményt eredetileg leíró görög forrás adatainak egyik lehetséges olvasata alapján *Dizabul* néven említ, míg a mai tudomány e nevet leginkább a *Szilzibulosz* (netán *Szizabulosz*) néven olvassa, minden kétséget kizáróan azonos azzal a személlyel, akit az orchoni feliratok Istemi kagán néven említenek, s aki fivére *T'u-men* (az orchoni feliratok Bumin kagánja, 552-

553) keleti uralmával párhuzamosan nyugaton rendezte be uralkodói udvartartását. Ő, bátyját túlélve egészen 576-ig uralkodott. [4] Az ő uralma idején vették fel a kapcsolatot a türkök Konstantinápollyal.

A türkök 568-ban érkező első követsége, melyet egy Maniach nevű szogd kereskedő vezetett, a lehető legjobb pillanatban érkezett Konstantinápolyba. II. Justinus szakított ugyan nagybátyja, I. Justinianus (527-565) politikájával, aki a birodalom fő ellenfeleit, a perzsákat és az avarokat jelentős pénzbeli apanázzsal igyekezett a határoktól távol tartani, azonban a kialakuló kétfrontos háború terheit csak súlyosbította, hogy a császár elmebéli állapota mindinkább megzavarodott. A császár állapotát látva felesége, Sophia egy ideig maga próbálta a birodalom hánykolódó hajóját egyenesben tartani, majd 574-ben a császár fiává fogadta s caesar címmel társuralkodóként maga mellé vette egyik legtehetségesebb hadvezérét, az avarok ellen harcoló Tiberiust, aki 578-ban mint augustus az örökébe is lépett (II. Tiberius, 578-582). [5] A kétfrontos háború és az elborult elméjű császár gondjával küzdő birodalom vezetői számára tehát a lehető legjobbkor érkezett a türk szövetségi ajánlat.

Ez a szövetségi ajánlat és a rá adott válasz részletes leírását Menandros Protektor tollából ismerhetjük. Magáról a szerzőről csak annyit tudunk, amennyit saját magáról elárul. Születéséről és haláláról nincsenek ismereteink. Jogi képzettséget szerzett, s mindaddig a fővárosi aranyifjak léha mindennapjait élte, amíg a már említett Tiberius császár apósa és később utóda Maurikios (582-602), a kiváló hadvezér és stratégiai szakíró szolgálatába nem állt. Testőrtiszt (*Protektor*) volt, s jogi képzettsége ellenére valószínűleg diplomáciai feladatokat láthatott el. Ezzel párhuzamosan kötelezte el magát a kortörténetnek, Agathias művének folytatásaként foglalta össze az 557/558 és 582 között történteket nyolc kötetes, *Historia* című művében. E munka nem maradt ránk a maga eredeti formájában. Részleteit azonban megőrizte egy, a magyar történelemből is jó ismert uralkodónak,

VII. (Bíborbanszületett) Konstantin (szül. 912, uralk. 945-959) császárnak tulajdonított munka, az *Excerpta de legationibus*. Egyes töredékeit megőrizte a híres Suda enciklopédia is. [6]

A türkök és Bizánc szövetségkötésének története éppen elég régen és éppen elég jól ismert ahhoz, hogy ne akarjunk e tanulmány keretein belül külön foglalkozni vele. A nyugati tudományosság klasszikusai közül felhívta már rá a figyelmet 1756-ban Deguignes[7], és 1776-ban Gibbon is[8]. A régi magyarhoni tudományosság olvasói Pray György latin nyelvű összefoglalásában már 1761-ben megismerhették Deguignes eredményeit. [9] Pray, akinek munkássága a maga idején nagy port vert fel, később is visszatért e témához. [10]

Vámbéryről szólva, megállapítható, hogy mesterünk aligha vehette kézbe az alább idézendő görög forrásunkat. Bár A török faj bibliográfiája említi Deguignes művét, a szövegből világossá válik, hogy aligha tanulmányozta nagy, francia elődjének munkásságát a maga teljes részletességében. Valószínűbb, hogy Gibbon munkája lehetett e tárgyra ismeretei alapja. Klasszikus elődeihez képest némi visszalépést jelentett, hogy Vámbéry nem vett tudomást a türkök önálló népként illetve birodalomként való létezéséről. Későbbi, muszlim forrásai szemléletéhez ragaszkodva, a türk kifejezést gyűjtőfogalomnak értelmezte. Ez magyarázza, hogy mindenáron meg akarta magyarázni azt, ami a mai kor kutatói számára kézenfekvő, a türkök etnikai hovatartozását. [11]

Napjaink magyar nyelvű olvasóját a legegyszerűbben talán Ligeti Lajos és Vásáry István munkáihoz utalhatjuk. [12]

A türk-bizánci kapcsolatok legkorábbi szakaszát kutató jeles tudós, Harmatta János nevéhez fűződik annak a felismerése, hogy az 586. évi követség nagy valószínűséggel nem az első lehetett, amely a türkök pusztáiról az Aranyszarv-öböl partjához érkezett. Egy később élt, de művéhez korábbi ismereteket is felhasználó jeles bizánci szerző, Theophanes Confessor (752 és 760 között-815/816), a maga *Chronographia* című évkönyvében említi, hogy 563-ban

már történt egy kapcsolatfelvételi kísérlet. A forrás szerint Askél rex, a *Hermichiones* nép ura küldött követségen Nagy Justiniánushoz. E lakonikus ténymegállapításon kívül a szöveg mást nem hoz a tudomásunkra. [13] Egy másik forrás, az 566 és 581 közötti eseményeket összefoglaló Theophanes Byzantios (aki az előbb említettnek csak névrokona volt) adataiból viszont azt tudhatjuk meg, a türkök 568-ban követséget küldtek Justinus császárhoz, mondván, hogy ő ne fogadja be az avarokat. A császár viszonozta a követséget, s a szerző azt is elárulja, hogy a perzsák a türköket *kermichión* néven nevezik.[14] Bailey, Harmatta s nyomukban más kutatók e nevet egy perzsa forrásokban adatolt *kirmirxyōn* (< *karmir xiyōn* 'vörös hun', szemben a türkök által leigázott heftaliták 'fehér hun' jelentésű *spēδxyōn* nevével) alakkal azonosítják. Érvelésének további alátámasztására Harmatta teljes joggal azonosította Askél népét a nyugati türkök A-szi-kie törzsével. Mindezek alapján úgy vélte, hogy a türkök és bizánciak a közös ellenfél, a perzsák nyelvén érintkeztek egymással. A későbbi kutatás általában elfogadta ezt az érvelést.[15] Általában az is elfogadott feltételezés, főképp Corippus egy helye alapján, hogy e követség esetleg az avarok ellen kívánta volna hangolni Justinianus udvarát.[16] Askél követjárásnak hátterét nem nehéz megmagyaráznunk. A követet küldő személy nem volt önálló uralkodó. Jól tudjuk, hogy 563 ban a türk birodalom nyugati végein még Istemi volt az úr. Azt is tudjuk, hogy a latinban 'király' jelentésű *rex* Bizáncban törzsfőt jelölt. A türkök uralkodóját egyszerűen csak a 'türkök ura' (*tón Turkón hégemón*) cím illette meg.[17] Askél követségének elutasítása nyilvánvalóan beleillett a Justinianus által követett általános határ menti politikába is. A császári kormányzat elsősorban békét akart, s egyáltalán nem tekintette ellenségeinek az ekkor még az Al-Dunánál és pontusi steppéken uralkodó avarokat.[18] Az A-szi-kie törzs eredeti szállásterületét nem ismerjük. Azt viszont tudjuk, hogy 650 körül, tehát a nyugati türkök tíz törzsbe (*on oq*) szerveződése után mintegy másfél évtizeddel, a *Szin T'angsu* a nyugati

türkök öt törzsből álló nyugati törzscsoportja, a *nu-si-pi* tagjai között sorolta fel őket. Amíg azonban a keleti törzsek (*tu-lu*) szálláshelyeit taxatíve fel is sorolja, addig a nyugati törzsek lakóhelyeit név szerint nem említi. A hetedik század közepén az eredetileg egységes törzset már két csoportba szervezték.[19] Valószínűleg e szállásterülethez kapcsolódik, hogy a türkök követsége 571-72-ben az alánok földjén át érte el Konstantinápolyt. [20]

Jól ismert, hogy a különféle iráni nyelvek, kultúrák és legfőképpen a hordozóik milyen nagy szerepet játszottak a türkök korai történetében. Különösen fontosak voltak a középázsiai szogdok és városaik. Ők saját kolóniákat tartottak fenn a türkök területén, jelentős szerepük volt a türk kagánok környezetében és a kínai források egyike-másika egyenesen a birodalom törzsei közé sorolta őket.[21] Szintén szogd nyelvű az első, a türkökhöz kapcsolódó szöveges emlék, a buguti felirat is.[22] A türk uralkodó által 568 ban Konstantinápolyba küldött "szkíta levél" (*to gramma to Skythikon*) nyelvét is általában szogdnak szokás tartani. Ismételten Harmatta nevéhez fűződik annak a felismerése, hogy a birodalmat alapító türk uralkodó testvérpár nevei is irániak. A birodalmat alapító uralkodó, az orchoni feliratok *Bumïn qayan*ja, akinek a neve már a buguti feliraton is szerepel, iráni *būmi-* 'föld' alak (> középperzsa *būm* 'ua.', szogd *βwmh* = *βūmi* 'ua.') *-na-* képzős alakja. A *Bumïn qayan* összetétel eszerint azt jelenti: 'a Föld királya' és egy univerzális hatalom igényét fejezi ki. A türk *ištämi~Istämi* név szerinte a szaka *sthaimä* = *sθämi* < óiráni *stāna-* 'hely, ország' szó átvétele, így az Istämi qayan név és cím jelentése 'az ország királya'. Ez ugyanabba a szemantikai körbe tartoznék, mint Bumin kagán neve, azonban világosan kifejezné viselője alárendeltségét is.[23] Harmatta érvelésének közvetett bizonyítékát találhatjuk talán meg a *Bumïn qayan* cím kínai T'u-men átírásában. Az átírás második eleme, a közszóként 'kapu' jelentésű *men* (< korai középkínai *mən*)[24] szabályos visszaadása egy ótörök *mïn*

szótagnak. Ugyanakkor a kínai átírás második eleme, a 'föld' jelentésű *t'u* (korai középkínai *thɔ'*)[25] viszont semmiképpen nem adhatott vissza egy eredeti *bu* szótagot. Így talán nem lehet teljesen alaptalan azt feltételeznünk, hogy ezúttal kivételesen nem a kiejtés, hanem az értelem lehetett a kínai átírás alapja. [26]

Mindezek ellenére úgy véljük a szogd és a perzsa aligha lehettek a türkök és kelet-rómaiak közötti érintkezés kizárólagos nyelvei. A Zemarkhos-féle követséget leíró szövegben Menandros ugyanis említést tesz arról, hogy a türk uralkodó egy foglyul ejtett szolgálónőt is ajándékozott a római követnek. A forrás szövege szerint "ez a kirgizeknek nevezettek közül való volt." [27]

Figyelemre méltó jelenség, hogy görög forrásunk eredetileg ezt az alábbi módon fejezte ki:

"hé de én ek tón legomenón Kherkhir". [28]

Azaz az általunk kirgiznek értelmezett népnév alakja a görög szövegben *kherkhir* volt.[28]

A török nyelvtudomány régi és ma sem véglegesen lezárt kutatási területe az úgynevezett rotacizmus kérdése. Azé, a magyar nyelvtörténet számára is jól ismert jelenségé, miszerint a török nyelvek hangtanában egyes esetekben a ma általánosnak tekinthető szó végi *–z* hangzó helyett *–r* (s ezzel párhuzamosan a szó végi *–š* helyett *–l*) áll, illetve állt. A ma élő török nyelvek közül ezt a sajátosságot csak a csuvas őrizte meg. Jellemző még a magyar és a mongol nyelv régi török jövevényszavaira is. Korábban viszont lényegesen általánosabb lehetett. A török nyelvtörténészek e jelenséget az ú.n. régi ogur-típusú nyelvekhez kapcsolják.
Mutassunk hát e jelenségre néhány példát! [29]

ótörök	ogur-török	csuvas	magyar	mongol
öküz	**ökür*	*văkăr*	*ökör*	*üker*
qïz 'lány'	volgai bolgár: *hïr*	*xĕr*		
täŋiz	**täŋir*	*[tinĕs]* <tatárból	*tenger*	
yüz 'száz'	*ǰür*	*śĕr*		
yüzük	**ǰürük*	*śĕrĕ*	*gyűrű*	
yaz-	**ïr-*	*śïr-*	*ír-*	*ǰiru-* 'fest, rajzol'

Ami az ótörök szó- és szótagkezdő *q-* bizánci görög *kh-* visszaadását illeti, az szabályszerűnek mondható. Ugyanezt a jelenséget figyelhetjük meg az ótörök *qaγan* uralkodói tisztség bizánci történetírásban használatos *khagan(os)* alakja esetén is.[30]

A bizánci görög szövegben fennmaradt *Kherkhir* népnév egyedülálló alak, nincs másutt közvetlen párhuzama. E jelenséget Moravcsik megpróbálta közönségesen íráshibának magyarázni, mondván, hogy a szóvégi *-r* egyszerűen egy eredeti, a kéziratok egyikében fenn is maradt szóvégi *-s* romlott alakja lenne, s ekképpen egy **Khirkhis* népnévre utalna.[31] Az új kiadások azonban egyértelműen kizárják ezt a lehetőséget. [32]

Arra a kérdésre, hogy mégis mi lehetne e jelenség magyarázata, először Pulleyblank kísérelt meg magyarázattal szolgálni. Úgy vélte, adatunk szerves összefüggésbe hozható a kirgizeknek és őseiknek a régi kínai forrásokban fennmaradt elnevezéseivel. Az i. e. II. századi forrásokban, így a *Si-ki*ben és a *Han su*ban található *ko-k'un* (korai középkínai *kɛrjk kwən*), az i. e. I. századi, szintén a *Han su*ból származó *kien-kun* (korai középkínai *kɛn-kwən*) alakok, illetve az alább-

bi, a VI. és a VIII. század közé datálható formák: *k'i-ku* (*Csou su*, VI. szd.; korai középkínai *khɛt-kwɛt*), *ho-ku* (*Szui su*, VI. szd.; korai középkínai *ɣət-kwət*) és a VI-VIII. századokra egyaránt datálható *kie-ku* (korai középkínai *kɛt-kwət*; *Kiu T'ang su, T'ung-t'ien, T'ang Hui-jao*).[33]

Ezek az elnevezések Pulleyblank véleménye szerint egy régi kínai *-n* vagy *-t* szóvéget mutatnak, amelyek semmiképpen sem feleltethetőek meg egy ótörök *-z* szóvégnek. Ez az eltérés éppen egy jelenséggel lenne magyarázható, nevezetesen azzal, hogy a kínai adatok, akárcsak a bizánci feljegyzés, egy eredeti *-r* szóvégre utalnak, s ekképpen bizánci adatunk annak is bizonyítéka lenne, hogy a török nyelvekben az eredeti szóvégi **-r* a VI. században még nem változott *-z*-vé. Véleménye szerint ez a változás kb. 700 körül következhetett be, a türkök és a velük szoros kapcsolatban álló más török nyelvű népek nyelvében. [34] Ez magyarázná azt a jelenséget is, hogy 840 után, amikor – az ujgurok hatalmát megdöntve egy évszázadra a kirgizek váltak Belső-Ázsia új uraivá, a kínai források már más néven, *ho-ko-szï* illetve *hia-kia-szï* formában emlegetik őket. [35]

Ami a török és a tágabb altaji nyelvtörténet régi kedves témáját, a rotacizmust illeti, Pulleyblank érvelésében eleve adottnak vette, hogy a török hangtörténetben a szó végi *-r* megelőzte a szó végi *-z* megjelenését. Bár kétséget kizáróan számos kutató osztja e véleményt, mégsem lehet kizárólagosan elfogadottnak tekinteni. Így például, kérdéshez elsősorban a magyar nyelv török jövevényszavai felől közelítő nyelvtudósaink többsége a *-z* elsőbbsége mellett tört lándzsát. [36] Ugyanakkor az *-r* elsőbbsége mellett érvelő Ramstedt sem tette a két nyelvi ág szétválását későbbre az időszámításunk szerinti 400 és 600 közötti éveknél.[37] Ismeretes továbbá az is, hogy a szó végi *-r* nem csak a török nyelvtörténet, de a tágabb altaji, elsősorban a török-mongol nyelvi kapcsolatok egyik kérdése, a török-mongol nyelvi kapcsolatok egyik legrégebbi bizonyítéka is.[38] Illetve, amennyiben az *-r* régisége mellett tesszük le a garast, akkor

a mongolban és a csuvasban megőrződött őstörök archaizmusról beszélhetünk. [39] Akadtak kutatók, például Poppe, akik a csuvas ezen hangtani sajátosságait olyan megőrzött régiségnek vélték, melynek alapján önálló helyet javasoltak számára a hipotetikus altaji nyelvcsaládon belül.[40] A pályája végén képviselt állásponttal ellentétben, 1960 ban még a magyar nyelv régi török jövevényszavaiban megfigyelhető *-r, -l,* és szókezdő *s-* (< ótörök *š-*) hangokban megőrzött török régiséget látó Ligeti Lajos, Poppe magyar-altaji nyelvhasonlítását[41] kritizálva, arra figyelmeztetett, hogy a türkök birodalomalapítása (552) után aligha következhetett be a nyelvükben olyan horderejű változás, amit a szó végi *-r -z* vé alakulása jelentett. Ezért ennek mindenképpen korábban kellett lezajlania. [42]

Ami az ó- és korai középkínai szó végi *–t*-t illeti, Pelliot a már említett *k'ien-kun* alakban egy **qïrqun*, míg a *k'i-ku* formában egy **qïrquδ* alakot látott. [43] Ugyanő hivatkozhatott türkök nevének kínai *t'u-küe* (*t'uət kiwət*, korai középkínai *dwət kut*[44]) átírására is, melyről azt tartotta, hogy egy régi, mongolos **türküt* alak kínai átvétele. [45] Pelliot később úgy vélte, hogy az idegen nyelvi szó végi *–r* hang kínai megfelelője a Han-korban *–n* volt, míg a T'ang-korra *–d* illetve *-δ* lehetett. Még pontosabban a kínai szó végi *–d* illetve *-δ* ótörök és tibeti megfelelője lett *- r*. [46]

Ami a későbbi kutatást illeti, Haussig elfogadta Moravcsik, azóta már nem elfogadott emendációját (*kherkhis*) és Pelliot érvelését.[47] Viszont, ha a bizánci szerző *kerkhir* adata nem hozható összefüggésbe a régi kirgizek nevének kínai forrásainkban fennmaradt adataival, akkor mégis, honnan kerülhetett elő ez az alak. Amint láthattuk, kéziratainkban konzekvensen őrzik ezt a formát, így tévedésről, netán elírásról aligha lehetett szó.

A steppei népek történetéből jól ismert, hogy kik szállták meg a pontusi steppéket az európai hun nagyhatalom bukása és az avarok s a nyomukban haladó türkök érkezése közötti időszakban. 467 körül, a saragurok megérkezésével,

a kínai forrásainkban régóta, *ting-ling* illetve *t'ie-lö* néven ismert törzsszövetség nyugati ágai érték el a Fekete-tenger északi partvidékét. Őket összefoglaló néven ogur népeknek nevezzük, szemben a törzsszövetség keleti ágával, akik az oguz nevet viselik. Ez az elnevezés éppen arra arra utal, hogy e törzsek nevében rendre az ogur elem található, miközben a törzsszövetség nyugati tagjait oguz neven emlegetik forrásaink. A saragurokat követték az onogurok, a kutrigurok, az ut(r)igurok, a szabirok (*sabïr*) és a bulgárok. [48] Az ő nyelveik, amelyet a későbbi, dunai és volgai bolgár nyelvemlékekből is jól ismerünk, minden kétséget kizárólag csuvasos, tehát *-r*-török volt. A népnevekben fellelhető nyelvi sajátosság, a rotacizmus pedig nyilvánvalóan az általuk beszélt nyelvek, nyelvjárások sajátossága volt. E népek történetének jól ismert eleme, hogy 558-ban az avarok, egy évtizeddel később a türkök fennhatósága alá kerültek.

Van még két fontos Pulleyblank által is említett körülmény: A kirgizekről tudható, hogy eredetileg nem török nyelvet beszéltek.[49] Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy a IX. században bekövetkezett birodalomalapításukig nem érintkeztek közvetlenül a kínaiakkal. Azaz, kínai adataink aligha lehetnek közvetlenül valamely török dialektusból magyarázhatók. Így nem lehet esélyünk arra, hogy kínai adataink alapján török nyelvtörténeti következtetéseket vonhassunk le. Valószínűbb, hogy kínai adataink vagy a kirgizek eredeti (tán paleoszibériai) nyelvére vonatkoznak, vagy még inkább annak a nyelvnek a fonetikáját tükrözik, amelyen keresztül a kínaiak a kirgizekről hallhattak. Márpedig az i. sz. II. századtól, a szien-pi népek megjelenésétől kezdve, Belső-Ázsia nomádjai valamely protomongol dialektust haszálhatták. [50] Kínai glosszák alapján rekonstruálható, hogy az Észak-Kínát 386 után a maga hatalma alatt egyesítő To-pa (Tabgacs) Wei-ház eredeti nyelve is egy, a szien-pikre visszamenő protomongol dialektus lehetett. [51] A Pulleyblank által felhozott kínai adatok tehát ennek a dialektusnak a keretein belül értelmezendők. Különösen, hogy a kérdéses időszakban az

észak-kínai határvidék meglehetősen bonyolult etnikai képet mutatott. [52]

Ami a türk-kirgiz kapcsolatok emlékeit illeti, a kirgizek *k'i-ku* neve már szerepelt a türkök egyik, a *Csou su* által említett egyik eredetlegendájában is.[53] Ugyanezen kínai krónika adatai szerint e népet a harmadik (keleti) türk uralkodó, Muhan (553-572) uralma alatt, s még a Nyugati Weibe menekül zsuan-zsuanok kiadatása és lemészárlásuk előtt (555) vetették alá a türkök.[54] Valószínűleg e hadjárat során kerülhetett a történetünkben szereplő kirgiz rabnő is a türkök kezére.

Bár feljegyzésük dátuma szerint későbbiek, a VIII. század első feléből származnak, a régi türk rovásfeliratok többször említik a kirgizeket, minden esetben *qïrqïz* néven, azaz szó végi *-z*-vel. Ebben a tekintetben különösen fontos a Kül tegin [55] felirat (732) azon passzusa, amely a birodalmat alapító uralkodó Bumin kagán gyászszertartásán (553) megjelent népeket (illetve nagy valószínűséggel azok követeit) mutatja be:

yoγčï sïγïtčï öŋrä kün toγsïqda bökli čöl(l)ig el tabγač tüpüt apar purum qïrqïz üč qurïqan otuz tatar qïtañ tatabï bunča bodun kälipän sïγtamis yoγlamis

(Kül tegin felirat, keleti oldal 4. sor) [56]

Magyar fordításban ez a szöveg a következőképpen hangzik:

„Eljöttek a gyászoló és jajveszékelő népek: keletről a napkeleten lakó távoli bökli nép, a kínai, a tibeti, apar, bizánci, kirgiz, három kurikán, harminc tatár, kitaj és tatabi nép, mindnyájan halotti tort ültek és siratták őket." [57]

Látható tehát, hogy az 553 ban megtörtént gyásszertartásra emlékezve a kirgizeket *qïrqïz* néven emlegetik.

Mindezekből az következik, hogy a kínai és a bizánci görög adatokat, Pulleyblank törekvései ellenére, el kell választanunk egymástól. Amíg kínai adataink az i. sz. II. századtól kezdve Belső-Ázsiában és részben Észak-Kínában használatos protomongol nyelvjárást tükrözik, addig bizánci adatunk

az. i. sz. V. századtól kezdve a pontusi steppéken használatos régi török dialektusok valamelyikére reflektál. Bizánci szerzőnk nem tett mást, csak ezen, a Konstantinápolyban már a türkök megjelenése előtti évszázadban jól ismert dialektusban adta vissza azt a népnevet, amely Zemarkhos vendéglátóinak ajkán valószínűleg *qïrqïz* alakban hangzott.

Ami a kínai és a bizánci görög népneveket illeti, kérdéses tehát, hogy közvetlenül kapcsolatba hozhatók e egymással. Amennyiben igen, akkor nyilvánvaló, hogy a nyugati, görög feljegyzésű adat megőrzött archaizmusa aligha tanuskodhat a keleti törökség, s különösen a kirigizek beszélt nyelvének VI. századi illetve azt követő állapota felől. Sokkalta valószínűbb, hogy a beszélt nyelvi adatoktól sokkalta függetlenebb kínai írásbeli tradíció őrizhetett tovább archaikus elemeket. Ezek az adatok többre utalnak egyszerű nyelvi kettősségnél. Világos bizonyítékai annnak, hogy Konstantinápolyban, ahol a VI. századtól kezdve külön kormányhivatal, a *Scrinium Barbarorum* gyűjtötte a birodalommal szomszédos barbár népekre vonatkozó információkat, nem csak ismerhették a pontusi steppék nyelvjárásait,[58] ebben önmagában nem is kellene újdonságot látnunk, de tudtak arról is, hogy a VI. század közepén megjelenő új hatalom, a türkök nyelve is hasonló lehetett ezekhez. Így ezt a velük való legkorábbi diplomáciai érintkezések során is használni tudták.

JEGYZETEK:

[1] Dobrovits, M.: Kırgız adının Batı kaynaklarında ilk anılması [A kirgiz név első említése a nyugati forrásokban], in: Globalization and Turkic Civilization. International Symposium on the Occasion of the 10tb Anniversary of the Establishment of the Kyrgyz-Turkish Manas University, Bishkek November 10-11, 2005 (Bishkek 2006), 141-144.

[2] Vámbéry Á.: A török faj, etnológiai és etnográfiai tekintetben (Dunaszerdahely 2006), 26-30.

[3] Vámbéry: A török faj..., 28.

[4] A név értelmezése kapcsán ld.: Dobrovits M.: A nyugati türkök első uralkodójáról, Antik Tanulmányok XLVIII (2004), 111-114.

[5] A korszak leírására általában ld.: Stein, E.: Studien zur Geschichte deds byzantinischen Reiches, vornemlich unter den Kaisern Justinus II und Tiberius Constantinus, Suttgart 1919; némileg elnagyoltan Barker, J. W.: Justinian and the Later Roman Empire (Madison-Milwaukee-London 1966), 211-218; Brehier, L.: Bizánc tündöklése és hanyatlása (Budapest 1997), I., 34.

[6] Excerpta de legationibus, edidit Carolus de Boor (Berolini MCMIII) I. 170-221, II. 442-477; The History of Menander the Guardsman, ed. by. R. C. Blockley, London 1984; a szerző életére ld.: Baldwin, B.: Menander Protector, Dumbarton Oaks Papers XXXII (1978), 99-125.

[7] Deguignes, J.: Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mogols et des autres Tartars occidentaux I-IV (Paris 1756-1758), I/2., 362-461.

[8] Gibbon, E.: The History of The Decline and Fall of the Roman Empire, A New Edition (Basil 1788), VIII, 246-258.

[9] Annales veteres Hunnorum, Avarum, et Hungarorum ab anno ante natum Christum CCX ad annum Christi MCXCVII deducti ac maximam partem ex orientis, occidentiosque rerum scriptoribus congesti, opera et studio Georgii Pray, Societatis Jesu sacerdotis (Vindobonae 1761), 199.

[10] Így pl.: [Pray, G.:] Epistola responsoria ad diss. apologeticam Josephi Innocentii Desericii ... auctoris commentariorum de initiis ac majoribus Hungarorum (Tyrnaviae 1762), 73-82 és Supplementum ad Annales Veteres Hunnorum, Avarum, et Hungarorum congestos, opera et studio Georgii Pray, Societatis Jesu sacerdotis (Tyrnaviae 1764), 95-99; a Pray munkássága által kevert viharra ld. a alábbi modern munkákat: Görömbei A: Az ősmagyarság képe felvilágosodás- és reformkori történetírásunkban, Studia Litteraria LX (1971), 65-66; Várnai A.: Az európai Kínakép alakulása és hatása a felvilágosodás korában, in: Klaniczay G.-Pajkossy G.-Ring É. (szerk.): Dolgozatok a feudáliskori művelődéstörténet köréből (Budapest 1974); 29-33; Dobrovits M.: Deguignes Magyarországon, in: Dobrovits M. (szerk.): Az előkelő idegen. A III. Nemzetközi Vámbéry Konferencia (Dunaszerdahely 2006), 31-46.

[11] Vámbéry alapállása világossá válik az alábbiakból: „Azon kérdés, mely bennünket leginkább érdekel, az, hogy melyik törzshöz tartoztak a Dizabul [Szilzibulosz] törökjei. De erre vonatkozólag semmi fölvilágosítást nem ad a Zemarkhos tudósítása. Kazak-, vagy kara-kirgizek semmiképp sem lehettek, mert különben nem olvasnók, hogy Dizabul a saját lándzsájával szerzett kirgiz rabnőt ajándékozott görög vendégének; a legjobb esetben te-

hát csak Karluk-, vagy Najman- törökök lehettek, akik a mongolok megjelenésekor a kánságok északkeleti részén laktak s már korábban is ott nomadizáltak." Vámbéry: A török faj..., 28.

[12] Ligeti L.: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban (Budapest 1986), 321-332; Vásáry I.: A régi Belső-Ázsia története (Budapest 20032), 69-73.

[13] Theophanis Chronographia, rec. Carolus De Boor, vol. I., (Lipsiae MDCCCLXXXIII), 239; The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History, AD 284-815 (Translated by. C. Mango and R. Scott, Oxford 1997), 351; Szádeczky-Kardoss S.: Az avar történelem forrásai (Magyar Őstörténeti Könyvtár 12, Budapest 1998), 26.

[14] Theophanes Byzantios, in: Photius Bibliothèque, T. I. («Codices» 1-84), Texte établi et traduit par R. Henry (Paris 1959), 77; Theophanes Byzantios, in Szádeczky-Kardoss: Az avar történelem, 35; Theophanes Byzantios (Feofan Vizantiec), in: Cepkov, A.I. (szerk.): Vizantinskie istoriki. Deksipp, Évnapij, Olimpiodor, Malh, Petr Patricij, Menandr i Feofan Vizantiec (Rjazan' 2003), 346.

[15] Bailey, H. W.: Iranian Studies I, Bulletin of the School of Oriental Sudies VI (1932), 945-946; Harmatta J.: Bizánc és a türkök kapcsolatainak kezdetei, Antik Tanulmányok IX (1962), 41-48; Harmatta, J.: Byzantinoturcica, Acta Antiqua X (1962), 131-150; Sinor, D.: The eshtablishment and dissolution of the Türk Empire, in: Sinor, D. (ed.): The Cambridge History of Early Inner Asia (Cambridge 1990), 302; Golden, P. B.: An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East (Wiesbaden 1992), 128; Ecsedy, I.: Contacts between Byzantium and Iran (As seen by Chinese historians), in: Bálint Cs. (Hrsg.): Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe im 6. - 7. Jahrhundert (Varia Archeologica Hungarica X., Budapest - Roma - Napoli 2000), 212; téves viszont Walter Pohl érvelése, aki Askél rex nevét Muhan (553-572) keleti türk kagán eredeti türk kagán eredeti, kínai forrásainkban *sze-kin* formában írott címét látja, ld. Pohl, W.: Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa (München 1988), 41, az ugyanis egy eredeti erkin cím kínai átírása; a korábbi kutatók képviselői közül akadt, aki a *kermichion* nevet a *chionitákkal* azonosította, v.ö. Macartney, C. A.: On the Greek Sources for the History of the Turks in the Sixth Century, Bulletin of the School of Oriental Studies XI (1944), 266-275; Macartney és nyomában Harmatta részben összekeverik a két hasonnevű bizánci szerző adatait.

[16] Szádeczky-Kardoss: Az avar történelem, 26.

[17] Harmatta: Bizánc és a türkök..., 47-50; a rex cím bizánci használatára ld.: Chrysos, E.: The Title BASILEUS in Early Byzantine International Relations, Dumbarton Oaks Papers XXXII (1978), 41-42; Dölger, F.: Die „Familie der Könige" im Mittelalter, in: Dölger, F.: Byzanz und die europäische Staatenwelt. Ausgewählte Vorträge und Aufsätze (Ettal 1953, későbbi kiadások is), p. 46 (jegyzetben); a nyugati türkök kitüntetett helyét később utódaik a kazárok vették át, v.ö.: Bréhier, L.: Le monde byzantin II. Les institutions de l'Empire byzantin (Paris 1949), 284.

[18] Barker: Justinian, 197; Kollautz, A.- Miyakawa, H.: Geschichte und Kultur eines völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes. Die Jou-Jan der Mongolei und die und die Awaren in Mitteleuropa (Klagenfurt 1970), I., 155-156, 164-167; Bóna I.: A népvándorlás kor és a korai középkor Magyarországon, in: Székely Gy. (szerk.): Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242 ig (Budapest 1984), 311; Pohl: Awaren, 40-41, 43-48; Szádeczky-Kardoss, S.: The Avars, in: Sinor, D. (ed.): The Cambridge History of Early Inner Asia (Cambridge 1990), 207; Szádeczky-Kardoss: Az avar történelem, 27-28; Golden, P. B.: Introduction, 111.

[19] *Szin T'ang su* (Palota kiadás), 215. fej, 3v; Chavannes, Éd.: Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux (St. Pétersburg 1903), 27 28, 34 [*Kiu T'ang su*], 60 [*Szin T'ang su*]; Harmatta: Bizánc és a türkök, 47; Ligeti L.: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban (Budapest 1986), 329-330; Dobrovits M.: A nyugati türkök tíz törzsének kialakulása, Antik Tanulmányok XLVIII (2004), 101 109.

[20] Theophanes AM 6064, ed. de Boor, 245; ed. Mango-Scott, 362.

[21] Liu Mau-tsai: Die chinesischen Nachrichten zur Gechichte der Ost-Türken (T'u-küe) I-II (Göttinger Asiatische Forschungen 10, Wiesbaden 1958), 143, Pulleybank, E. G.: A Sogdian Colony in Inner Mongolia, T'oung Pao XLI (1952), 323-325; Klyachtorniy, S. G. A propos des mots *soyd bärčäkär buqaraq ulys* de l'Inscription de Kul téghin, Central Asiatic Journal III (1958), 245-251; Kljaštornyj, S. G.: Sogdijcy v Central'noj Azii (po runičeskim tekstam), Épigrafika Vostoka XIV (1961), 29-31; Kljaštornyj, S. G. Sur les colonies sogdiennes de la Haute Asie, Ural-Altaische Jahrbücher 33, 95-97; Kljaštornyj, S. G. Drevnetjurkskie runičeskie pamjatniki kak istočnik po istorii Srednej Azii (Moskva 1964), 93-94, 123-124, 130-131.

[22] Kljastornij S.G.–Livšic, V. A.: The Sogdian Inscription of Bugut Revised, Acta Orientalia Hungarica XXVI (1972), 69–102.

[23] Harmatta J.: A türkök eredetmondája, Magyar Nyelv XCV (1999), 396.

[24] Pulleyblank, E. G.: Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin (Vancouver 1991), 211.

[25] Pulleyblank: Lexicon, 312.

[26] Mindezekre, továbbá arra, hogy Istemi görög környezetben elsőként használt Silzibulos címének is egy indoiráni *sri yabgu* lehetett az alapja, ld.: Dobrovits M.: A nyugati türkök első uralkodójáról, Antik Tanulmányok XLVIII (2004), 111-114; Dobrovits, M.: Silziboulos, Archivum Ottomanicum, sajtó alatt; kínai adataim ellenőrzéséért itt is köszönetet mondok dr. Csongor Barnabásnak.

[27] Menandrosz (ford. Moravcsik Gy.), in: Györffy Gy. (szerk.): A magyarok elődeiről és a honfoglalásról (Budapest 20025), 79.

[28] Menandros/de Boor, 194; Menandros/Blockley 120 (görög szöveg), 121 (angol ford.).

[29] Volgai bolgár adataink forrása Jusupov, G.V.: Vvedenie v bulgaro-tatarskuju épigrafiku (Moskva-Leningrad 1960), jür: 5. [1294/5], 6. [1288], hïr: 7. [datálatlan] 14. [1316-ból], 18. [XIV. század], 19. [datálatlan] táblák; csuvas adatainkra ld. Skvorcov, M. I. (szerk.): Čuvašsko-russkij slovar' (Moskva 1982), passim; mongol adatunkat ld. Lessing, F.: Mongolian-English Dictionary (Berkeley-Los Angeles 1960), 1060; további adatainkra ld.: Ligeti: A magyar nyelv török kapcsolatai, passim.

[30] Későbbi, kazár adatokra ld.: Gombocz Z.: Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink (Közzétette Ligeti L., Nyelvtudományi Értekezések 24. szám, Budapest 1960), 22.

[31] Moravcsik, J.: Byzantinoturcica (Berlin 1958), II. 344.

[32] Menandros/Blockley, 265.

[33] A kínai alakokat ld.: Pulleyblank, E. G.: The Name of the Kirghiz, Central Asiatic Journal XXXIV (1990), 99; a mai kínai alakok leírásánál a Pulleyblank által használt han-jü pin-jin átírás helyett a hagyományos magyar tudományos átírást követtük.

[34] Pulleyblank: The Name of the Kirghiz, 101-107.

[35] Pulleyblank: The Name of the Kirghiz, 103.

[36] A kérdésre magyarul ld. pl. a pályája végén ismét a *-z* elsőbbségét hirdető Ligeti Lajos összefoglalását: A magyar nyelv török kapcsolatai, 431-434; az *-r* és *-z* Ligeti által is említett változásairól a köztörök dialektusokban, s annak lehetséges okairól ld. Erdal, M.: A Grammar of Old Turkic (Handbuch der Orientalistik, VIII/3, Leiden-Boston-Köln 2004) 84-85.

[37] Ramstedt, G. J.: Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen, Journal de la Société Finno-Ougrienne XXXVIII:1 (1922), 26-30; Ligeti: A magyar nyelv török kapcsolatai, 432.

[38] Ramstedt, G. J.: Einführung in die altaische Sprachwissenschaft I.: Lautlehre (Bearbeitet und herausgegeben von. P. Aalto, MSFOu 104:1, Helsinki 1957), 103-106; Ligeti: A magyar nyelv török kapcsolatai, 433-434.

[39] Gombocz Z.: Honfoglalás előtti, 15.

[40] Poppe, N.: Introduction to Altaic Linguistcs (Ural-Altaische Bibliothek XIV, Wiesbaden 1965), 146-148.

[41] Poppe. N.: On some Altaic loanwords in Hungarian, American Studies in Uralic Linguistics (Indiana University, Uralic and Altaic Series I., Bloomington 1960), 139-147.

[42] Ligeti L.: Néhány megjegyzés úgynevezhett altaji jövevényszavainkról, Magyar Nyelv LVI (1960), 292-295, reprintjét ld.: Ligeti L.: A magyar nyelv török jövevényszavai és ami körülöttük van I. (Budapest Oriental Reprints A1, Budapest 1977), 287-290; Ligeti véleménye e kérdésről egy évtized múltán már bizonyosan megváltozott, ld.: Ligeti, L.: La théorie altaïque et la lexico-statistique, in: Ligeti, L. (ed.): Researches in Altaic Languages. Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference, Held in Szeged, August 22-28, 1971 (Bibliotheca Orientalis Hungarica XX, Budapest 1975), 100-102.

[43] Pelliot, P.: A propos des Comans, Journal Asiatique, sér. 11, tome XV (1920), 137; Pulleyblank: The Name of the Kirghiz, 100; Pelliot Pulleyblank által hivatkozott adata voltaképpen válasz egy korábbi rekonstrukcióra: Marquart, J.: Über das Volkstum der Komanen, in: Bang, W.-Marquart, J.: Osttürkische Dialektstudien (Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-historische Klasse, Neue Folge Bd. XIII, Nro 1, Berlin 1914), 67-68.

[44] A rekostrukcióra ld.: Pulleyblank: The Name of the Kirghiz, 100.

[45] Pelliot: A propos..., 137.

[46] Pelliot, P.: Tokharien et koutchéen, Journal Asiatique CCXXIV (1934), 31-33; Csongor, B.: Chinese in the Uighur Script of the T'ang period, Acta Orientalia Hungarica II (1950), 92; Csongor, B.: Some Chinese texts in Tibetan Script from Tun-huang, Acta Orientalia Hungarica X (1960), 119, 135-136.

[47] Haussig, H.-W.: Theophylakts Exkurs über die skythisen Völker, Byzantion XXII (1953), 386 (jegyzetben).

[48] Moravcsik, J.: Zur Geschichte der Onoguren, Ungarische Jahrbücher X (1930), 53-90; repr. in: Moravcsik, Gy.: Studia Byzantina (Budapest 1967), 84-118, (a vándorlást elsőként említő Priskos szövegének rekonstrukcióját ld. 55-56/86); Sinor, D.: Atour d'une migration du peuples au Ve siècle, Journal Asiatique 1946/1947, 1-78; Czeglédy K.: Nomád népek vándorlása Napke-

lettől Napnyugatig (Budapest 1969), 90-99; Golden: Introduction, 92-108.

[49] Golden, P. B.: An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East (Wiesbaden 1992), 177.

[50] Boodberg, P. A.: Marginalia to the Histories of the Northern Dynasties 3: The Altaic Word for „Horn" in the Political Nomenclature of the Steppe, Harvard Journal of Asian Studies IV (1939), 230-232, (az írás további kövezkeztetései erősen vitathatók); Ligeti: A magyar nyelv török kapcsolatai, 438.

[51] Boodberg, P. A.: The Language of the T'o-pa Wei, Harvard Journal of Asian Studies I (1936), 167-185 (még egy a protomongol által befolyásolt őstörök szubsztrátum mellett kardoskodva); Ligeti, L.: Le tabgatch, un dialecte de la langue sien-pi, in: Ligeti, L. (ed.): Mongolian Studies (Bibliotheca Orientalis Hungarica XIV, Budapest 1970), 265-308; Golden: Introduction, 73-74.

[52] Boodberg, P. A.: Two Notes on the History of the Chinese Frontier, Harvard Journal of Asian Studies I (1936), 283-307.

[53] LMT, 5-6; Vásáry: A régi Belső-Ázsia, 62; Sinor, D.: The Legendary Origin of the Türks, in: Žygas, E. V. – Voorheis, P. (eds.): Folklorica. Festschrift for Felix J. Oinas (Indiana University, Uralic and Altaic Series 141, Bloomington 1982), 226-227; Harmatta J.: A türkök eredetmondája, Magyar Nyelv XCV (1999), 387-388.

[54] LMT, 8.

[55] Itt ki nem fejtendő okok miatt nem követjük a nyugat-európai és honi szakirodalomban egyre inkább terjedő, de általunk tévesnek tartott *Köl tegin* olvasatot.

[56] A régi türk rovásfeliratokat, amennyiben arra más nem utal, lényegtelen változtatásokkal Talât Tekin alábbi kiadása szerint idézem, Tekin, T.: A Grammar of Orkhon Turkic (Bloomington 1968), 231-292.

[57] Kakuk Zs. ford., in: Györffy Gy. (szerk.): A magyarok elődeiről és a honfoglalásról (Budapest 20025), 58; más fordítási kísérletet ld.: Berta Á.: Szavaimat jól halljátok... A türk és ujgur rovásírásos emlékek kritikai kiadása (Szeged 2004), 193.

[58] A *Scrinium Barbarorumra* ld. Bréhiér: Le monde byzantin II, 287; Shahid, I.: Byzantium and the Arabs in the Fifth Century (Washington DC 1989), 105-106 (a Shahid adatával kapcsolatos kétségeket ld. Kaegi, W. ez utóbbi műre vonatkozó recenziójában, Journal of Near Eastern Studies LIII [1994], 49.); Konstantinápoly krími diplomáciai törekvéseiről ld.: Vasiliev, A. A.: The Goths in the Crimea (Cambridge, Mass. 1936), 70-76; Barker: Justinian, 129.

Ferenczi László

Vámbéry, a magyar író (Szubjektív olvasónapló)

Mi teszi a jó írót? Nem tudom.

Forster írja, jogosan, hogy, mint az ősemberek a tűz mellett, szájtátva várjuk a mesét. Aki kézbeveszi Vámbéry önéletrajzát, az esetek többségében legfeljebb annyit tud róla, hogy világhírű tudós és utazó lett. És aztán elkezdi olvasni a könyvet, és pillanatokon belül megtudja, hogy egy nyomorgó, nagyon szegény falusi zsidó kölyökről van szó, valamikor a magyar reformkorban. Hogy fut be ez a gyerek óriási karriert? Az olvasó kíváncsisága egyre fokozódik, egy érdekfeszítő, laponként növekvő feszültségű történet tárul elé.

A *Küzdelmeim* három jól elkülönülő és elkülöníthető részre oszlik: a gyermekkor és ifjúság, a törökországi, majd perzsiai és közép-ázsiai út, és a harmadik, ami 1864-től, harminckétéves korától következik. Vámbréy kíváncsivá tesz, és érdekfeszítően ír. Maga a sztori is érdekes, amit őszintén szólva nehéz, de nem lehetetlen elrontani. Hogyan lesz egy nagyon vallásos zsidó gyerekből liberális, szabadgondolkodó, a vallásokkal legjobb esetben is közömbös, de energiájukat felismerő ember, hogyan lesz egy nyomorék gyerekből tudós kalandor és kalandor tudós. Hogyan lesz a zsidó emancipciót megelőzően induló, már befutása után protestáns vallásra tért, de zsidó gyökereit soha nem tagadó magyar és világpolgár, az angol értékek tisztelője?

Memoár-e vagy vallomás? Eseménytörténet vagy egy lélekfejlődés története? A *Küzdelmeim* inkább Caesar, mint Ágoston családjába tartozik, pikareszk regénynek és fejlődésregénynek egyként olvasható. E két műfaj összeolvadására már volt példa — a *Candide*.

Nem szeretnék az elmúlt évtizedekben oly divatos irodalomelméleti kérdésekbe bonyolódni, már csak azért sem, mert a leglátványosabb elméletek is látványos gyorsasággal avulnak el. És tárgyamba sem illenék, hiszen Vámbéry mindig idegenkedett az elméletieskedő tudósoktól, a tapasztalatot helyezte mindenek fölé. Arisztotelész tanítása ellenére sem érzem egyértelműen megkülönböztethetőnek az irodalmat és a történetírást, már csak azért sem, mert Arisztotelész még nem ismerhetett olyan műfajokat, mint a regény, a napló, az önéletrajz, a nem dialogikus esszé, stb... De függetlenül Arisztotelésztől, akinek még a nevét sem hallottam, kilencéves koromban válogatás nélkül kezdtem olvasni történetírókat, Marczalit, Hérodotoszt, Mommsent, Ferrerot és költőket is, elsősorban Adyt. Nem tudom pontosan megmondani Vámbéry két könyvét, a *Bokhara történetét* és a *Küzdelmeim*et mikor olvastam először, valamikor 11 és 13 éves korom között. Idestova 60 éve. A gyerek és az öregember tapasztalata között három alapvető különbség van. Az egyik, hogy akkor még könnyedén jegyeztem meg neveket, történeteket, ma már nem. A másik, hogy akkor a brit világbirodalom még fennállt. És a harmadik, hogy az iszlám akkor még nem játszott meghatározó szerepet a világpolitikában. És végül egy negyedik különbséget is hadd jegyezzek meg. Ma már érzékelem, hogy Vámbéry milyen elegánsan és szinte mellékesen beszél megöregedéséről. Az olvasás is tapasztalat kérdése, nemcsak az írás. Nagyjából abban az időben, amikor olvasni kezdtem, egy angol történetíró, a *The use of history* szerzője, Rowse, a történetírás alapvető aspektusának a történetmondó aspektust jelölte meg. Valamivel korábban a regényíró Forster, az azóta

magyarra is lefordított *Aspect of Novel* írója, ugyanezt a regényről mondja el.

Nem tisztem, hogy Vámbéry történetírói, nyelvészeti és antropológiai érdemeit vagy hibáit méltassam, fogalmam sincs róluk. És azt sem, hogy az angolok fizetett ügynöke volt-e, amit hevesen tagad, miközben hangsúlyozza, hogy publicisztaként és szabadgondolkodó emberként az angol érdekeket kívánta szolgálni. A politika fintora egyébként, hogy Vámbéry cikkeit, legalábbis a *Küzdelmeim* írója értesülése szerint, az orosz külügyminisztérium jobban felhasználta, mint az angol. Fogalmam sincs a turkológiáról, csak azt tudom, hogy azokat a nagy történészeket, akiket gyermekkoromban felfedeztem magamnak, Marczalit, Mommsent és Ferrerot többször is elfelejtették és többször is újraértékelték, mint mérvadó és korszerű tudósokat.

Irodalomként olvasom a nagy narratív történelmi műveket, műfajuktól függetlenül, ahogy viszont minden valamennyi érdemes regényt, a detektívregényt is, elsősorban Simenont, történeti műnek, mert természetszerűen fogyatékos ismereteim, tapasztalataim szerint egy korról csak a történetírás és az irodalom tud együttesen többékevésbé hiteles tájékoztatót adni. Találónak érzem, amit a Goncourt-testvérek – Vámbéry kortársai – mondtak a társadalmi regény fénykorában: a regény jelenkori történetírás. Hogy mennyire hiteles Vámbéry beszámolója? *Dichtung und Wahrheit* címet adja Goethe önéletrajzának. Minden elméletiesség nélkül is belátható, hogy minden írás szelekció, azaz elrendezés, értékelés, formábaöntés, az elbeszélés epizódjainak kiválasztása. Ha összevetjük kései önéletrajzát közvetlenül közép-ázsiai útja után írt könyveivel *(Dervisruhában Közép-Ázsián át, Vándorlásaim Perzsiában)*, láthatjuk, hogy az utóbbiakból számos eseményt elhagy vagy erősen megrövidítve mond el a *Küzdelmeim*ben, kommentárjai, értékelései pedig olykor változnak.

Ennek több oka is van.

Először is a műfaj. A *Küzdelmeim* önéletrajz, a *Dervisruhában* és a *Vándorlásaim* viszont útleírás, noha mindhárom főszereplője egy és ugyanzon személy. Másodszor: a két útleírás (amelyek egyébként önéletrajzi epizódokként is felfoghatók),közvetlenül az események megtörténte után íródtak, a *Küzdelmeim* pedig egy hosszú pálya tapasztalatainak összegezése, egyes részei harmadszázaddal a három nagy utazás után keletkeztek. Egy pályáé, amelynek meghatározó és sorsfordító eleme a három utazás, a három nagy kaland, de amelyek megmagyarázhatatlanok a gyermekkori és ifjúkori tapasztalatok nélkül. Harmadszor pedig, függetlenül attól, hogy a kiadói szempontok milyen szerepet játszottak, a *Küzdelmeim* tapasztalt szerzője tudhatta, hogy bizonyos terjedelmi korlátokat az olvashatóság és érthetőség szempontjából nem célszerű meghaladni. Negyedszer: a *Küzdelmeim* öreg szerzője nemcsak elmúlt ifjuságáról beszél, hanem történészként is szemlélheti saját múltját, és annak lehetőségeit. A nagy, veszélyes és kalandos közép-ázsiai útja óta, a terület orosz fennhatóság alá került, a vasútvonalal kiépültek és a közbiztonság megszilárdult. A dervisruhában tett nagy és egyedülálló kaland már csak a nag történelmi-politikai változások miatt is megismételhetetlen, — és időszerűtlen. De mert megismételhetetlen, ezért válik egyedülálló dokumentummá.

Az olvasó érzékenysége és tapasztalata a történelmi tanulmány, a regény, a vers, a dráma.esetében egyaránt meghatározó. Dobrovits Mihály figyelmeztet arra, hogy Vámbéry önéletrajza angol és magyar változata között különbségek vannak. Ez természetes. Vámbéry az egyik első magyar, akinek többnyelvű írásos életműve van. A több nyelv többféle közönséget, többféle olvasói érzékenységet, ismeretet, tapasztalatot jelent. Konkrétan az önéletrajzok esetében: amit az egyik olvasóközönség megért, befogad, hitelesnek érez, azt a másik, nem feltétlenül rossz akaratból, elutasítja. A Vámbéry halála óta eltelt csaknem egy évszázadban, különösen

az elmúlt ötven évben, a recepció kérdése az irodalomtudomány egyik fontos kérdésévé vált: mit értünk meg egy műből. Sokszor évtizedfüggő, hogy mire és miként figyel fel az olvasó. Vámbéry közép-ázsiai útleírásában elmondja: kérdésére, hogy miért nem fizetnek válságdíjat egy elrabolt oroszért, azt a választ kapta, hogy azzal csak bíztatnák az emberrablókat. A XIX. századi olvasó – valószínűleg – hihetetlennek vagy perifériku snak tekinthette az eseményt, ha egyáltalán felfigyelt rá Vámbéry beszámolójában. Ma, a XXI. század első évtizedében alapvető politikai-etikai kérdés.

Vámbéry világhírét többnyelvű publikációinak köszönhette. De – részben – ennek a következménye életművének töredékes ismerete is. Ahány nyelv, annyi életmű-töredék. Egészen más jellegű kutatásaim során több ízben megfigyeltem, hogy az angolszász tudományosság nem veszi figyelembe a frankofónt és fordítva. Valószínűleg ez megfelelő módosításokkal Vámbéry különböző nyelven írt műveire is érvényes.

Az írás nyelve fontos, de nem döntő kritérium, jóllehet tudom, hogy nagyon sokan és nagyon sok országban, az ellenkezőjét állítják. Sajátos stiláris problémáit Vámbéry maga is megemlíti: noha sok nyelven kitünően beszél, egyetlen nyelven sem tud segítség nélkül írni. Nincs ebben semmi meglepő, a beszéd és az írás másfajta képesség, és egy jó, nem tolakodó lektor, szinte mindenkinek segítséget nyújthat.

Vámbéryt magyar írónak tartom, a magyar romantika és liberalizmus neveltjének és képviselőjének, függetlenül attól, hogy milyen nyelven írt, magyar író, ahogy II. Rákóczi Ferenc, a naplóíró Széchenyi, vagy Janus Pannonius is az. Egész érzékenységét, utalásrendszerét meghatározza a magyar élet. Hitelesnek érzem, amit mond, hogy oroszellenessége 1849-ből fakad,ez viszont érthetővé teszi bizonyos angol politikai körök fenntartását, akik oroszellenes magyarnak tartották Vámbéryt.

Természetesen az egyéni tehetség, a szorgalom, az akaraterő és a becsvágy alapvető kérdés, és ezt Vámbéry gyakorta hangsúlyozza. De a 19. század, sőt, részben a felvilágosodás jellegzetes fia is, amikor az akarat mindenhatóságát hirdeti.

Vámbéry ifjúkorában, a még nem teljesen kialakult és meg-nem-szilárdult intézmények korszakában az autodidaktizmusnak összehasonlíthatatlanul nagyobb lehetősége volt, mint ma. Mai tapasztalattal szinte elképzelhetetlen. hogy valaki minden felsőfokú, sőt, középfokú képesítés nélkül az MTA külső tagja legyen, és az is meglepő, hogy sokkal hamarabb fogadja be az Akadémia, mint az egyetem. Az öreg Vámbéry, aki büszkén beszél szorgalmáról és olvasottságáról, és arról is, hogy a tanulás milyen örömet okoz,és hogy hányan segítettek neki a tanulásban informális módon Magyarországon is, Törökországban is, őszintén szól az autodidakta lét hátrányairól is, mindenek előtt arról, hogy az autodidakta, megfelelő ellenőrzés híján, túlértékeli ismereteit, és bizonyos megtanulható technikákat nem sajátít el. Soha nem tagadta, hogy becsvágya hajtja. Hihetetlen tudásvágy tudományos kiképzés nélkül. Ami néha előny volt, néha hátrány. A kalandos anyaggyűjtésben előny, a feldolgozásban hátrány. A sziporkázó ötletekben, a váratlan felismerésekben előny, a szellemi frissesség megőrzésében előny, az aprólékos vizsgálatban hátrány.

Vámbéry különleges nyevtehetség volt, ragadtak rá a nyelvek.

A többnemzetiségű vidék, és a soknemzetiségű ország megadta a kezdeti lendületet. Megtanulja a nyugati, majd a keleti nyelveket is, és önéletrajza beszámolója szerint megismerkedik a nagy klasszikusokkal is. Nos, a kellemesen meglepő számomra az, hogy ez a szegény, nem (!), ez a nyomorgó, éhező gyerek a reformkorban, majd a korai Bach korszakban milyen meglepően könnyen hozzájut idegen nyelvű könyvekhez, nyelvkönyvekhez, vidéken is. Nekem

a következő évszázad ötvenes, sőt olykor a hatvanas éveiben is egy Budapesten is megtalálható könyv megszerzése több időmbe került, mint elolvasásuk. Vámbéry lényegében probléma nélkül, nehézség nélkül jut könyvekhez, csaknem mindenütt találkozott emberekkel, akik ha anyagilag nem is, művelődési szándékában támogatták.

Hátránya, de előnye is volt abból, hogy zsidónak született. Egy európai nyelveket és irodalmat ismerő művelt zsidó kölyök a 19. század derekán kellemes meglepetést, csodálkozást kelt Magyarországon. Csodagyerek, de ha ugyanez a gyerek máshol születik, nem biztos, hogy kibontakozhat a képessége. Ehhez a sokszor lebecsült (és kasztrendszere miatt Vámbéry által is sokszor keserűen bírált) nemesi-liberális Magyarország kellett, amelynek csak legismertebb képviselői az önéletrajzban többször is hálásan emlegetett Eötvös József és Kemény Zsigmond voltak.

Más előnye is származik abból, hogy zsidó. A bokharai vallási fanatizmust ismerősként érzékelheti a gyermekkorában tapasztalt a zsidó vallási fanatizmus után. Mégis, mindenfajta vallási fanatizmustól tartott. Ismételten panaszkodik az antiszemitizmusra, emiatt nem lép a kiegyezés után politikai pályára, ugyanakkor a legszigorúbb kritikusa a zsidó vallási elzárkózásnak. Vallási tekintetben abszolút liberális, és mert hiányzik belőle a zsidó öngyűlölet, soha nem mér kettős mércével, és soha nem tagadja honnét indult. Nem szereti, de észreveszi, hangsúlyozza a különböző vallások erejét. Azaz, nem érzelmei, hanem felismerései, tapasztalatai alapján értékelt.

Zsidó körökban a fiúk tanulásának illetve tanításának mindig meghatározó értéket tulajdonítottak, valószínűleg a talmudi kor óta. Csak kérdés az, hogy mit tanulnak. Vámbéry, a tudós talmudista árvája, a zsidó szellemi gettóból kiszabaduló fiatal egyik típusa, aki a pici gyermekkorától megtanult, egész napi foglalatosságot követelő tudásigénnyel és sajátos tanulási technikával ráveti magát a világi tudomá-

nyokra. Akinek a másfajta, addig elzárt tudás megszerzése a nagy kaland. És ez a szellemi kaland nála földrajzi kalanddal is párosul. Vámbéry gyakran meghatottan írja le egy táj szépségét. A természetet a romantika fedezte fel, és ezzel párhuzamosan a Talmud-iskolából kikerülő és írástudatlan anyja akaratának megfelelően protestáns elemibe járó zsidó gyerek rácsodálkozik a külvilágra.

Ez a földrajzi (tudományos) kaland, a Kelet iránti érdeklődés, mélyen benne volt a magyar hagyományban is, és a XVII-XIX. században csak megerősödött. Vámbéry önéletrajza magyar művelődéstörténeti-tudománytörténeti vázlat is, amikor felidézi a nem-szakmai közönség számára ismeretlen tanítóit a turkológiában és az arabisztikában.

Vámbéry életrajza egy hivatás története. Volt-e egyaltalán magánélete, vagy csak szeméremből nem ír róla? Netán bénasága eleve háttérbe szorította volna magánéletét? Vagy mert a hivatás szempontjából a magánélet érdektelen? Ismételten beszél ugyan gyermekkora megpróbáltatásairól, de nem öncélúan, hanem, hogy hivatástudatát és akaraterejét érzékeltesse.

Száz év után olvasni Vámbéry önéletrajzát, rendkívül érdekes. És valószínűleg másért érdekes, mint megjelenése idején. Mert ma már nagyjából sejtjük, hogy mi történt az elmúlt száz évben. Amikor Vámbéry a krimi háború után Törökországba ment, ahol az egyrefogyatkozó magyar emigráció egyes tagjai segíteték őt, még teljes az angol befolyás. Amikor emlékiratait írja, Anglia már kiszorult Törökországból, nem Oroszország miatt, hanem Németország miatt. Amikor emlékirata megjelent, kiéleződött ugyan az orosz-angol viszony, de francia közvetítéssel hamar rendeződött. sőt, az antant is létrejött.

Őszintén szólva, nem tudom eldönteni, hogy Vámbéry megsejtette-e az angol világbirodalom hanyatlását, vagy csak az elmúlt századév történetének viszonylagos ismeretében olvasom bele. Tény, hogy felfigyel az új német

politikára, amikor II. Vilmos táviratban üdvözli a búr vezért, ő a Timesban ennek kommentálásaként angolbarát olvasói levelet közöl. A *Küzdelemeim* írója már olvashatta volna Kipling versét, amely Ninive sorsát jósolja Angliának. Kipling nem kevésbé volt híve a brit civilizációs missziónak, mint Vámbéry.

Idejében halt meg 1913-ban, nyolcvanéves korában. Nem élte meg, hogy Magyarország és Anglia háborúba keveredtek egymással.

Hancz Erika

A Nagy Szülejmán szultán utolsó hadjáratát megörökítő önálló művek, az ún. *Szigetvár-námék* és szerzőik*

Nagy Szülejmán szultán utolsó, 1566-os magyarországi hadjáratáról több egykorú, és őket követve számos későbbi forrás beszámol. A forrásokat tekintve ezek lehetnek egy-egy nagyobb történelmi mű részei, illetve kisebb terjedelmű önálló művek. Ez utóbbiakat összefoglaló néven Szigetvár-náme néven ismeri a kutatás.

Az ún. Szigetvár-námékkal először Hüseyin Yurdaydın foglalkozott, aki 1952-ben közzétett cikkében ismertette az általa ismert ilyen típusú műveket és ezek kéziratait.[2] Ezek tartalmáról és az általa ismert kéziratokról röviden Agâh Sırrı Levend is megemlékezett 1956-os könyvében.[3] Mivel az azóta eltelt idő alatt újabb kéziratok kerültek elő, időszerű egy újabb összefoglalást elvégezni. Annál is inkább, mert magyar nyelven eddig ilyen irányú kísérlet nem történt.

Ebben a cikkben sorra veszem a levéltári kutatómunka során összegyűjtött Szigetvár-námékat és kéziratukat.[4] A szigetvári hadjáratra vonatkozóan nyolc közel egykorú oszmán-török nyelvű önálló történelmi munkáról van tudomásunk. Ezek közül ötnek van ismert kézirata, de három mindmáig nem került elő (én sem találtam meg), és csak más források említése alapján tudunk róluk.

* Ezúton is köszönöm Ivanics Mária tanárnő segítségét.

Szigetvár-námék:

I. Ahmed Feridun: Nüzhetü'l-Eszrár ül-Ahbár der Szefer-i Szigetvár

II. Ágehí Manszúr Cselebi: Fetih-náme-i Kale-i Zigetvár/Tárih-i Gazát-i Szigetvár

III. Ismeretlen szerző: Tárih-i Szigetvár/Heft Dásztán

IV. Gelibolulu Musztafa Álí: Heft Medzslisz

V. Merahí: Fetih-náme-i Szefer-i Zigetvár

VI. Ásık Cselebi: Szigetvár-náme

VII. Szejfulláh Szejfí Cselebi: Szigetvár-náme

VIII. Ali Mehmed Cselebi: Szigetvár-náme

A Szigetvár-námék és szerzőik egyes fontos adatait a következő táblázat mutatja:

A Szigetvár-námék és szerzőik	A szerző születésének dátuma	A szerző halálának dátuma	A mű megírásának dátuma	A másolat dátuma
Ahmed Feridun	?	991 szafer 21./1583. márc. 16.	976/1568	a.: 976 re 13./1569. jan. b.: 1123 27./1711. ápr. c.: 1335 muh 2./1916. okt.
Ágehí Manszúr Cselebi	?	985/1577	974/1566	a.: ? b.: ?
Ismeretlen szerző: Heft Dásztán	?	?	980/1572-1573?	a.: 980/1572- b.: XVI. sz. vé c.: ? d.: ? (késői) e.: ? f.: ? g.: ?
Gelibolulu Musztafa Álí	948 muharrem 2./1541. ápr. 24-25.	1008/1599	977-978/1570	a.: 1115/1703 b.: ?
Merahí	?	985/1577	974/1566	a.: ? b.: ?
Ásık Cselebi	926 k./1520 k.	979 sában vége/ 1572. jan.	?	-
Szejfulláh Szejfí Cselebi	?	1007/1597	?	-
Ali Mehmed Cselebi	?	?	?	-

I. AHMED FERIDUN: NÜZHETÜ'L-ESZRÁR ÜL-AHBÁR DER SZEFER-I SZIGETVÁR

1. A SZERZŐ: (?-991/1583)

Ahmed Feridun az oszmánok leghíresebb nisándzsijai közé tartozott, amellett író, költő és kalligráfus is volt. Születési éve és helye nem ismert.[5]

Ahmed Feridun 960/1553-ban titoknokként Szokollu Mehmed pasa szolgálatába állt. A díván kátibjaként részt vett Nagy Szülejmán 1554-es nahcsiváni és 1566-os szigetvári hadjáratában. Ez utóbbi idején Szülejmán müteferrikája lett és ziámettel jutalmazták meg.

Később Feridunt nisándzsinak nevezték ki. Amikor III. Murád szultán trónra került, Feridun Isztambulba sietett és itt nyújtotta át a szultánnak élete fő művét, a Münseátü'sz-Szelátín (A szultánok iratai) című nagy volumenű gyűjteményes kötetét, melyben az ő általa összegyűjtött korábbi korok fontos dokumentumai találhatók. 991 szafer 21 / 1583 március 16-án halt meg.[6]

Legkorábban, 976/1568-ban elkészült műve, a szigetvári hadjáratról szóló Nüzhetü'l-Eszrár ül-Ahbár der Szefer-i Szigetvár, nagy részletességgel meséli el a hadjárat eseményeit. Azért is nagyon fontos, mert szerzője személyesen részt vett a hadjáratban, sőt, Szokollu Mehmed pasa titoknokaként sokat segített a nagyvezírnek Szülejmán szultán halálhírének eltitkolásában és II. Szelim szultán trónra lépésének előkészítésében.

2. A KÉZIRATOK:

a.) Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Hazine, nr.: 1339
b.) Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Yazmalar, nr.: 36
c.) Millet Kütüphanesi Ali Emiri Türkçe Tarihler, nr.: 330

a.) Az első kézirat valószínűleg a szerző eredeti példánya. A katalógusban Szülejmán-náme cím alatt szerepel. A kötet 305 folioból áll. Az 1a oldal fölső részén I. Mahmud szultán pecsétje, alatta pedig a „Hárem-i Hümájún" bejegyzés található.

A kezdő tezhipet és a 20 (ebből 15 egyoldalas és 5 kétoldalas) miniatúrát Oszmán, a Hüner-námét is díszítő mester készítette.[7]

A tezhip fölött fehérrel a krónika címe van feltüntetve: „Nüzhetü'l-Eszrár ül-Ahbár der Szefer-i Szigetvár." A krónika végén szerepel, hogy a művet a szerző 976 redzseb 13-án (1569. január 1-jén) fejezte be Csorlu városában.[8]

b.) A második kézirat a katalógusban régebben a „Tárih-i Szultán Szülejmán ve Szultán Szelim" (Szülejmán szultán és Szelim szultán története) címen szerepelt. Újabban Feth-i Kale-i Szigetvár ve Gajri Vak'alar (Szigetvár várának elfoglalása és más események) címen említik.[9] Ez a másolat 1123 szafer 27 / 1711. április 17-én készült. Az 1a folio fölső részén a következő bejegyzés szerepel: „Seh-náme-i Szultán Szülejmán ve Feth-i Kale-i Szijedvár ve Gajri Vak'alar" (Szülejmán szultán Seh-náméja, Szijedvár (Szigetvár) várának elfoglalása és más események).[10] 127 folioból áll.[11] A vége más tintával íródott, és hiányos állapotban maradt fenn.[12]

c.) A harmadik kézirat címe: Nüzhetü'l-Eszrár fí Feth-i Kal'át-i Szigetvár (Szigetvár várainak elfoglalásával kapcsolatos titkos hírek). A másolat késői, 242 folio terjedelmű. Ezt a másolatot 1335 muharrem 2 / 1916. október 29-én egy bizonyos Mehmed Ali bin el-Hádzs Abdulláh készítette.[13]

3. KUTATÁSTÖRTÉNET:

A krónika tartalmát 1648-ban Şinasi Mehmed aga, a janicsárok egyik csorbadzsija összefoglalta Nüzhetü'l-Ahbár fí Idzsmál-i Szefer-i Szigetvár címmel.[14]

Az elbeszélést a XIX. század végén Mordtmann még tévesen egy Franciaország történelmével kapcsolatos műnek tartotta.[15] Minden bizonnyal összekeverte Ahmed Feridun Teváríh-i Pádisáhán-i Francse (A franciaországi uralkodók története) című művével, vagy pedig egy ahhoz hasonló munkának tekintette.

A krónika arab betűs nyomtatásban megjelent a h.sz. 1335 / i.sz. 1916-1917-ben. Ez a kiadás a fakszimile-kiadásokhoz áll közel; a szöveg keretbe foglalt és 484 oldalból áll.

Babinger 1927-es művében már szerepeltette Ahmed Feridunt és az általa Nüzhetü'l-Ahbár címen nevezett művét is, és helyesen Szigetvár ostromához kapcsolta azt.[16] A műnek Babinger csak egyetlen kéziratát ismerte (Leidener Univ. Bibl. Cod. Varn., nr.: 277).[17] Rajta kívül erre a kéziratra vonatkozó más információt azonban nem találtam, és sem az összefoglaló munkákban, sem a katalógusokban nincs róla utalás.

A Millet Kütüphanesi-ben található kézirat a Milli Eğitim Bakanlığı által 1944-ben kiadott İstanbul Kütüphaneleri Tarih - Cografya Yazmaları Katalogları-ban (Az Isztambuli Könyvtárak Történelmi és Földrajzi Kéziratainak Katalógusában) a következő címen szerepelt: Nüzhetü'l-Eszrár fí Feth-i Kal'át-i Szigetvár.[18]

A Topkapı Sarayı Müzesi könyvtárának Hazine részlegében lévő krónika ismertetése a Tarih Dünyası című folyóirat 1/9-es számában jelent meg 1950-ben Kemal Çığ tollából.[19] Ugyanakkor Hüseyin Yurdaydın egy korai cikkében tudósított először a Türk Tarih Kurumu könyvtárában található kéziratról.[20] Levend gazavát-náméi között mindhárom meglévő kéziratról történik említés.[21]

A krónikával kapcsolatban megjelent egy ismertető Zeynep Tarım Ertuğ által, aki a miniatúrás kéziratok történelmi értékét Ahmed Feridun Nüzhetü'l-Eszrár-ja alapján mutatta be.[22] Ugyanő hívta fel a figyelmet arra, hogy a krónikával valószínűleg azért nem foglalkoztak a korábbiakban, mert miniatúrákat is tartalmazó díszes kézirata van. Fehér

Géza viszont előszeretettel foglalkozott a kötet miniatúráival. Ugyanakkor Bayrak 2002-es könyvében megemlítette, hogy magát a krónikát még nem adták ki. 2005-ben a miniatúrákat és a kötet egyéb díszítőelemeit Şebnem Tamcan dolgozta fel egy szakdolgozat keretében Topkapı Sarayı Kütüphanesinde bulunan H. 1339 No.lu Sigetvar Seferi Tarihi'nin Tasvirleri címmel.[23] A krónikának az arab betűs kiadáson kívül más, így modern, kritikai kiadása nincs.

4. TARTALOM:

A Nüzhetü'l-Eszrár ül-Ahbár der Szefer-i Szigetvár Szokollu Mehmed pasa megrendelésére készült. A krónikában az is érzékelhető, hogy a szerző a célszemélyek közül II. Szelim helyett Szokollu Mehmed pasát magasztalta fel és helyezte előtérbe.[24]

Mivel a saját korában nem talált kellő visszhangra, Ahmed Feridun Münseatü'sz-Szelátín című könyvének előszavában hivatkozott erre a művére és újra felhívta rá a figyelmet.[25]

Ertuğ véleménye szerint a krónikát nem fogadták kellő elismeréssel már az átadás után sem annak ellenére, hogy II. Szelim nagyra becsülte Szokollu Mehmed pasát és Ahmed Feridunt is. Ennek okát a következőben látja: Az 1569/977-ben hivatalos történetíróvá kinevezett Szejjid Lokman szultáni parancsra közel ugyanabban az időben és ugyanabban a témában három művet is írt, melyek a következők: Tárih-i Szultán Szülejmán (Szülejmán szultán története), Seh-náme-i Szelim Hán (Szelim Hán Seh-náméja) és Hüner-náme (II. kötet). A 988/1581-ben befejezett Seh-náme-i Szelim Hán című művének előszavában pedig utal arra, hogy II. Szelim megbízta őt egy seh-náme stílusú Szigetvár-náme megírásával, melyet el is kezdett. Emellett az is lehetséges, hogy a prózai stílus helyett inkább verses formát szeretett volna a szultán.[26] Ahmed Feridun jutalma azonban ekkor még nem maradt el: müteferrikává nevezték ki.

A krónika a szigetvári hadjárat során, vagy közvetlenül utána íródott. Élő, egyszerű előadásmódú. A mű a dzsihád és a gazá fejtegetésével kezdődik.

A krónikát tartalom szerint négy részre lehet osztani. Az első a szigetvári hadjárat részletes leírását tartalmazza: először a hadjárat okait sorolja fel, majd Szemiz Ali pasa nagyvezír (1561-1565/968-972) halálát meséli el. Ezután szó esik Szokollu Mehmed pasa második vezíri és nagyvezíri intézkedéseiről is. Ezt követően az Isztambulból Szigetvárba vezető felvonulási út állomásait, Magyarország helyzetét, a négy várból álló Szigetvár ostromát, a szultán halálát, a haláleset eltitkolását és az ezzel kapcsolatos intézkedéseket tartalmazza.[27] Később tudósít a II. Szelimhez Kütahjába küldött üzenetről, a trónra lépésről, a Szófiában fogadott követek jókívánságairól és az új szultán Belgrádba érkezéséről. Utána elmeséli Szülejmán szultán halotti szertartásának és II. Szelim megismételt trónra lépésének megtartását. Végül szót ejt az isztambuli visszatérésről és a katonák lázadozásáról is.

A kötetet díszítő 20 miniatúra többsége (18 darab, ebből 13 egyoldalas és 5 dupla oldalas) a szigetvári hadjárat eseményeihez kapcsolódik. Magáról a szigetvári várról készült négy miniatúra nagyon valósághűnek tűnik. Mindezek alapján feltételezhető, hogy a miniatúrafestő is részt vett a hadjáratban.[28]

A második rész egy korábbi eseményről, a Bayezid sehzáde kivégzéséhez vezető eseményekről,[29] a harmadik rész a bécsi és a szafavida követek fogadásáról, a negyedik rész az egyiptomi, jemeni és más arab eseményekről tudósít.[30]

A krónika megírása során Ahmed Feridun sok olyan iratot is felhasznált, melyek a később befejezett Münseátü'sz-Szelátínben nem szerepelnek. Emiatt is utalt ennek a műnek az elején a Nüzhetü'l-Eszrár-ra.

A Szejjid Lokman által befejezett Hüner-náme és a Nüzhetü'l-Eszrár az események leírásában bizonyos esetekben

nagyfokú egyezést mutat[31] Szelaniki krónikája viszont számos helyen ütközik az előző kettővel. Ibrahim Pecsevi szövege viszont hol az első kettővel, hol a harmadikkal mutat rokonságot.[32]

5. A MINIATÚRÁK:

Zeynep Tarım Ertuğ a mű kapcsán rámutatott arra, hogy a miniatúrás kéziratok esetében a szöveget és a miniatúrákat együttesen célszerű figyelembe venni. Itt elsősorban a Tárih-i Szultán Szülejmánban található, Szülejmán eyüpi látogatását megörökítő miniatúrára, a Hüner-námében lévő, Szülejmánnak Szokollu Mehmed pasára támaszkodását, illetve kocsira ülését ábrázoló miniatúrára, valamint az Ahmed Feridun saját kezével írt Nüzhetü'l-Eszrár miniatúráira gondol, mivel ezeken olyan mozzanatokat is láthatunk, melyek egyik szövegben sem szerepelnek.[33]

A TSM Ktp. Hazine, nr.: 1339 számú kézirat miniatúráinak témái a következők:

1. Az erdélyi fejedelem látogatása Szülejmánnál Belgrád közelében. Ez az egyetlen miniatúra a kötetben, mely Szülejmánt ábrázolja (16b).
2. Szokollu Mehmed pasa Szigetvárhoz közeledve a lovasaival előre vágtat (22a).
3. A szigetvári vár ábrázolása, az első két vár lángokban áll (28a).
4-5. Szigetvár és környéke az oszmán katonákkal, szemben a szultáni sátorral (32b-33a, dupla oldalon).
6. A belső várban harcoló török sereg győzelem előtti pillanata (40b).
7. Szokollu Mehmed pasa sír, amikor Szülejmán halálhírét megtudva visszatér sátrába. Ekkor Ahmed Feridun is vele van. (41a).

8. A nagyvezír a győzelem után bejegyzi a defterbe a hősök nevét (41b).

9. A győzelem utáni belső vár és a győztes oszmán katonák ábrázolása (42a).

10-11. II Szelim útközben Szófiába (83b-84b).

12. II. Szelim az út során levelet ír a Szófia előtti állomáshelyen (84b).

13-14. Szülejmán holttestével elindulnak Belgrád felé (103b-104a).

15-16. II. Szelim a Belgrádhoz érkező holttest elé megy (107b-108a).

17-18. II. Szelim trónra lépése (110b-111a).

19. A bécsi követek fogadása (178a).

20. A szafavida követek, köztük Sáh-kulu fogadása (247b).

II. ÁGEHÍ MANSZÚR CSELEBI: FETIH-NÁME-I KALE-I SZIGETVÁR/TÁRIH-I GAZÁT-I SZIGETVÁR

1. A SZERZŐ (?-985-1577):

Ágehí Manszúr Cselebi Ruméliában született.[34] Életéről keveset tudunk. Eredeti neve Manszúr volt.[35] A medreszében eltöltött évek után fiatal korában Pijále pasa (1553-1567) mellett vállalt szolgálatot. 1566-ban egy híres verse iránt a szultán nagy érdeklődést tanúsított. Katonaként részt vett a szigetvári hadjáratban. Ezt követően Mahmud Cselebi szolgálatában mülázim (segéd) lett. Később Isztambulban és Gallipoliban müderrisz (tanár) és kádi hivatalt viselt. Emellett történetíró és költő volt. Dívánjait tartalmazó saját verseskötete nem került elő, az általa írt gazelek és kaszídék különböző medzsmuának nevezett gyűjteményekben lelhetők fel. 985/1577-ben Isztambulban halt meg.[36]

Ágehí Manszúr Cselebi Fetih-náme-i Kale-i Szigetvár/Tárih-i Gazát-i Szigetvár (A szigetvári vár fetih-náméja / Szi-

getvár harcainak története) című műve személyes élményeken alapul.[37] Ezt mindjárt 974/1566-ben versbetétekkel tagolt prózában írta meg.[38] Egyesek véleménye szerint Pijále pasán keresztül ajánlotta a szultánnak, mások úgy tartják, hogy Szokollu Mehmed pasának nyújtotta át.[39] A mű 2a oldalán lévő bejegyzés ez utóbbi lehetőséget támogatja. Ekkoriban minden bizonnyal kádi tisztséget viselt. A krónika két kéziratának említését Hüseyin Yurdaydınnál találhatjuk meg először.

2. A KÉZIRATOK:

a.) Milli Kütüphane Başkanlığı - Ankara Cebeci İlçe Halk Ktp., nr.: 06 Ceb 686
b.) İstanbul Üniversitesi TürkceYapraklar, nr.: 3884

a.) Az első kézirat a katalógusban a Szigetvár Tárihi (Szigetvár története) címen szerepel. Őrzési helyét a művel foglalkozó szócikkek, így a TDV İslâm Ansiklopedisi is máig a régi helyén (Ankara İl Halk Kütüphanesi, nr.: 686) említik, de a kézirat már régóta átkerült a Milli Kütüphane Başkanlığı-ba az Ankara Cebeci İlçe Halk Ktp. Kollekcióba, és így a száma is némiképp megváltozott: 06 Ceb 686.

Korábban a szerzőt Manszúr Iláhí-ként tartották számon, de azután a kézirat egy új cédulát kapott a következő felirattal: „Szigetvár Szeferi Tárihcseszi, Ágehí Manszúr Cselebi." A belső borító felső részének közepén a következő bejegyzés található: „Manszúr Ágehí'nin Szigedvár Tárihi". A mű 50 folióból áll.[40] A szerző a 2a oldalon megnevezi magát, és tudatja, hogy a művet Szokollu Mehmed pasának ajánlja.

b.) A második kézirat 25 folióból áll. A szöveg az 1b levélen a következő címmel kezdődik: „Fetih-náme-i Kale-i Szigetvár".[41] Sem a kézirat keletkezési ideje, sem készítője nem ismert.[42]

3. KUTATÁSTÖRTÉNET ÉS TARTALOM:

Bursalı Mehmed Tâhir Osmanlı Müellifleri című könyvének III. kötetében röviden megemlékezett a szerzőről és a műről egyaránt.[43] Az írót már Babinger is megemlítette, de ő még nem tudott ismert kéziratról.[44] Levendnek már mindkét kéziratról volt tudomása, de az ankarai kézirat esetében nyilvánvalóan a régi számot tüntette fel.[45] Bayrak még könyvének 2002-ben megjelent bővített kiadásban arról tudósít, hogy a mű kiadatlan.[46] Eddigi tudomásunk szerint nem foglalkoztak a krónikával.

A mű Szülejmán szultán hadra keléséről, Arszlán és Pertev pasák feladatairól, Szigetvár ostromáról és elfoglalásáról, valamint II. Szelim trónra lépéséről szól.

III. A TÁRIH-I SZIGETVÁR VEJA HEFT DÁSZTÁN

1. A SZERZŐ:

A krónika szerzője ismeretlen. İbnü'l-Emin a Menákib-i Hünáverán-ban már kétségesnek tartotta, hogy helyes-e az Üniv. Ktp., nr. 1492-es kéziratát a Hammer által bevezetett korábbi gyakorlat szerint Álí-nak tulajdonítani.[47] Őt követve Babinger is elismerte, hogy ez a krónika nem azonos a később ismertetendő Heft Medzslisz-szel (Hét gyűlés), szerzője pedig annak szerzőjével, Gelibolulu Musztafa Álí-val. Ezt a korábbi feltevést Levend sem tartotta valószínűnek, főleg hogy az alábbiakban tárgyalt kéziratokban sem fedezhető fel Álí neve.[48]

Maga a szerző tehát nem nevezte meg magát, és műve is csak egyetlen történetírónál, nevezetesen Kátip Cselebi Kesfü'z-Zünún (A vélemények felfedezése) című művében szerepel. Ő a szerző kapcsán azt írta, hogy a szerző a díván írnokai közé tartozott.[49] Egyetlen tezkerében sem szerepel

olyan költő, akihez valamilyen adat alapján esetleg kapcsolni lehetne.

2. A KÉZIRATOK:

a.) Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Revan, nr: 1281
b.) Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Revan, nr: 1282
c.) Süleymaniye Kütüphanesi Laleli, nr: 2114
d.) Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar, nr: 3262/1
e.) İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, nr.: 1452
f.) İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, nr.: 1527
g.) Paris Bibl. Nat. Ancient Fonds, nr.: 240

a.) A kötetben szereplő egyetlen mű a Tárih-i Szigetvár veja Heft Dásztán címet viseli. A Heft Dásztán jelentése: „Hét történet". Ez az első kézirat 151 folioból áll és 980/1572-1573-ban íródott.

Az első borító „a" részének jobb felső sarkában a Tárih-i Szigetvár (Szigetvár története) másodlagos bejegyzés szerepel. Kevésbé jól kidolgozott másolat.[50]

b.) A második kézirat címe: Heft Dásztán (970-980 vukuatı). Mind a 159 folio ezt az egy forrást tartalmazza.[51]

Ez a másolat Damaszkuszban készült a XVI. század vége felé Dervis Ahmed Ahlákí által. A másoló az írás típusából (nesztalík) és nyelvezetéből (pl. nevisem sod) adódóan valószínűleg perzsa származású vagy erős perzsa műveltségű ember lehetett. A Szülejmán szultánra vonatkozó rész a 139b oldalon a következő verssel zárul:

„Nyughelyét Isten Paradicsommá tegye
Trónjának kertjét fészekké tegye
A menny trónusát majd ha eléri
A vértanúk hadseregének kánjává tegye,
Mert az iszlám népének kalifája volt.

Ott is szerencsés sáhhá tegye
Legyen rajta a Fátiha szúra áldása
Tiszta lelkét őrizze meg az emlékezet."[52]

Az ezt követő 20 folio már II. Szelimmel foglalkozik.[53] A 13b oldalon a mű címe is szerepel a következőképpen: „... muktezásındzsa Heft Dásztán ile müszemmá oldu. (... ebből kifolyólag Heft Dásztán-ként (Hét Történetként) lett elnevezve.)."[54] A kézirat „Szebeb-i te'lif-i kitáb" (A könyv megírásának oka) részében néhány folio hiányzik.[55]

c.) A harmadik kézirat címe: Heft Dásztán (970-980 vukuatı). A krónika 138 folioból áll.

A 2. „b" oldal közepén a főszövegbe ékelve piros betűkkel szerepel a Heft Dásztán kifejezés. A szöveg kolofon-szerűen a 138. folio „b" oldalán ér véget háromszög alakban.[56] Látszik, hogy a másoló sietve dolgozott, mert sok pont lemaradt, illetve tévesen került fel, pl. mütejesszir tá-jának két pontja elmaradt, illetve az ámín núnjára két pont került. A másoló azonban nem nevezte meg magát.

d.) A negyedik kéziratban szereplő mű az előzővel azonos című. Ez a másolat eléggé késői, és rendkívül igénytelen kidolgozású. Az 1-33 foliokon található.[57]

e.) Egy kézirat Levend szerint megtalálható az İst. Ün. Ktp., nr.: 1492-es számon, és 306 oldalból áll.[58]

f.) Egy másik kézirat meglétéről is Levend tudósított, amely az İst. Ün. Ktp., nr.: 1527-es számon található meg, és 186 foliot tartalmaz.[59] A kézirat 1a oldalán a következő bejegyzés található: „A teljes könyv, a Hét Történet a megboldogult nisándzsi pasának íródott, mely Szülejmán szultán –a kegyelem legyen rajta - harcainak közzétételéből és Szelim szultán hán – Isten könyörülete és irgalma legyen rajta- trónra lépésének leírásából áll)."[60]

g.) A műnek van még egy kézirata, mely a Blochet Katalógus 1. kötetének 101. oldalán szerepel, ez a Paris Bibl. Nat. Ancient Fonds, nr. 240-es számon található meg 134 folio terjedelemben.[61]

3. KUTATÁSTÖRTÉNET ÉS TARTALOM:

A krónika Babingernél még nem szerepelt. Levend gazavát-náméi között azonban megtalálható, de ő csak négy kézirat (a, b, c, e) meglétéről tudott.[62]

A Heft Dásztán Szigetvár elfoglalásáról, Szülejmán szultán haláláról és II. Szelim trónra lépéséről valamint Szokollu Mehmed pasa helyzetéről szól. Ismeretlen szerzője saját bevallása szerint 980/1572-1973-ban írta meg.[63]

IV. GELIBOLULU MUSZTAFA ÁLÍ: HEFT MEDZSLISZ

1. A SZERZŐ (948-1008/1541-1599):

A katalógus szerint a mű szerzőjének neve Gelibolulu Musztafa Álí vagy másként Álí Musztafa Efendi volt, aki a hivatali életben betöltött legmagasabb rangja szerint defterdár, emellett tudós, történetíró, tezkere-író, költő és kalligráfus is volt.[64]

A szerző 948 muharrem 2 / 1541. ápr. 24-25-én született Gallipoliban Hodzsa Ahmed Efendi fiaként. Az általános iskolát szülőhelyén végezte el, majd ezután Isztambulba ment. Már a medreszei évek alatt elkezdett verseket írni, és később is hivatali kötelezettségei mellett - vagy helyett - írással foglalkozott. Kütahjában 1562-ben Szelim sehzáde díván kátibjává nevezték ki, és ezzel a későbbi pályáját is megszabták.

Mivel ellentétbe került a sehzáde akkori nevelőjével, Tütünszüz Hüszejinnel, a díván kátibjaként a sehzáde korábbi nevelőjének, Lala Musztafa pasának a szolgálatába lépett, és hat évig (1563-1568) Damaszkuszban élt. A pasával tar-

tott Egyiptomba is, amikor Jemen elfoglalásával bízták meg, de mivel a pasa nem óhajtotta elvégezni ezt a feladatot, mindketten elvesztették tisztségüket. Álí azután Isztambulba ment szerencsét próbálni.

Itt írta meg 1569-ben Heft Medzslisz (Hét gyűlés) című művét, melyet Szokollu Mehmed pasának ajánlott. Közben több helyen is hivatali tisztséget töltött be, majd 1008/1600-ban halt meg.[65]

Írói munkásságát két csoportra lehet osztani: közel ötven történelmi és szépirodalmi művet írt, de a történelmi témájú művei miatt vált híressé.[66] A Heft Medzslisz (Hét gyűlés) című műve egy rövid riszále, mely Nagy Szülejmán szigetvári hadjáratát, a szultán halálát és II. Szelim trónra lépését meséli el szépirodalmi stílusban. Ez a munkája tehát a magyarországi események miatt számunkra fontos értéket képvisel. 1570-ben íródott, Szokollu Mehmed pasának ajánlva.

2. A KÉZIRATOK:

a.) Sül. Ktp. Esad Efendi, nr.: 2086/1
b.) TSM Ktp. Revan, nr.: 1290/2

a.) A Heft Medzslisz egyik kéziratának helye: Sül. Ktp. Esad Efendi, nr.: 2086/1: 1-25b folio. Dátum: h.sz. 1115/1703-1704. Kevésbé igényes másolat.

Az arab számozás szerinti 1., a latin számozás szerinti 2. oldalon kezdődik a szöveg. A cím: Heft Medzslisz-náme (A hét gyűlés levele), másodlagos írással szerepel. Szerkezetileg az alcímek a hét medzsliszre tagolódnak.[67]

b.) A második kézirat helye: TSM Ktp. Revan, nr.: 1290/2. A Heft Medzslisz a kötet a 26b-49a folioin található.

3. KUTATÁSTÖRTÉNET:

A Heft Medzsliszt az İkdam Matbaası adta ki a h.sz. 1316-ban (i. sz. 1898-1899-ben), 55 oldalban.

Gelibolulu Musztafa Álí már Bursalı Mehmed Tâhir könyvében is szerepel, ahol a műveinek részletes felsorolását is megtalálhatjuk. Ezek között pár mondatban szó esik a Heft Medzslisz-ről is.[68] A szerző életrajzát részletes formában már Babingernél is megtaláljuk. Itt műveinek felsorolása ugyancsak terjedelmes. Ezek között pár sorban a Heft Medzslisz is szerepel, bár Babinger a kézirat helyét nem tünteti fel.[69] A mű Levend gazavát-náméi között is megtalálható, ezúttal mindkét kézirat őrzési helyének megemlítésével együtt.[70]

4. TARTALOM:

Gelibolulu Musztafa Álí 977-978/1570-ben Isztambulban írta meg Heft Medzslisz című művét, melyet Szokollu Mehmed pasának ajánlott. Ennek eredményeképpen Ferhád pasa boszniai beglerbég díván kátibjává nevezték ki.[71] Mivel azonban ő azt várta, hogy Isztambulban kap valamilyen állást, igen elkeseredett.

Az első medzslisz Nagy Szülejmán hadra keléséről szól. A második a szultán pihenését mutatja be a városi kertekben. A harmadikban a felvonulás állomásai és a pasák menetoszlopai szerepelnek. A negyedik a háború kezdetéről szól. Az ötödik a szultán haláláról és Szigetvár bevételéről tudósít. A hatodik II. Szelim trónra lépését meséli el. A hetedik medzslisszben a szerző panaszai szerepelnek.

V. MERÁHÍ: FETIH-NÁME-I SZEFER-I ZIGETVÁR

1. A SZERZŐ (?-?) ÉS A KÉZIRAT:

Meráhí Fetih-náme-i Szefer-i Zigetvár címmel örökítette meg a szigetvári hadjárat eseményeit verses formában.

A Merâhî a szerző írói álneve, kilétét nem ismerjük. A költemény műfaját tekintve meszneví. Egyetlen kézirata maradt fenn: Bécs Nat. Bibl., H. O., nr.: 48, és 29 folioból áll.[72]

3. KUTATÁSTÖRTÉNET ÉS TARTALOM:

Babingernél már szerepel a kézirat őrzési helye: Bécs Nat. Bibl. nr.: 1002.[73] Levend a Flügel-féle bécsi levéltári katalógus II. kötetének 226. oldala alapján szintén megadta az őrzési helyét.[74] Ez a kézirat a TüYaTok számítógépes katalógus szerint ma már a következő szám alatt található meg: H. O. nr.: 48. A művel tudomásunk szerint nem foglalkoztak.

A költemény Szülejmán szultán szigetvári hadjáratát meséli el verses formában. Ez az egyetlen fennmaradt, versben íródott mű, mely önálló műként a hadjárat eseményeiről tudósít.

VI. ÁSIK CSELEBI: SZIGETVÁR-NÁME

1. A SZERZŐ (926-979/1520-1572):

Szigetvár ostromával és elfoglalásával többen foglalkoztak, ezek közül néhány mű a mai napig nem került elő. Az Ásık Cselebi költői álnevet viselő, eredeti nevén Pír Mehmedként ismert költő is írt egy művet Szigetvár-náme címmel, verses formában.

A szerző 926/1520 körül született a ruméliai Prizrenben egy bagdadi család gyermekeként.[75] Később jogi pályát választott. Először a burszai bíróságon írnokként kezdett el dolgozni, majd 1541-ben Emír Szultán alapítványának gondnoka lett. Ezután Isztambulba ment, majd Ebüsszuúd Efendi írnokaként kezdett el dolgozni addig, amíg 1547-ben meg nem kapta a diplomáját. Ezután kádi hivatalt viselt. Hivatali tevékenysége mellett egész élete folyamán tezkeredzsiként, íróként és díván költőként működött.[76]

Ismert művei mellett több olyan szerzeményéről is tudunk, melynek kézirata máig nem került elő. Ezek közé tartozik az a Szigetvár-náme is, melynek meglétét Nevízáde Atáí Zeyl-i Sakáik című művéből tudjuk. Ez a költemény egy Szülejmán szultán szigetvári hadjáratáról szóló gazavátnáme volt, mely mesznevi stílusban íródott.[77] Nem tudni, hogy mikor írta, bár feltehetőleg a hadjárat idején, vagy nem sokkal azután. Már Babinger felhívta rá a figyelmet, ugyanakkor meglévő kéziratról ő sem tudott.[78] Levend gazavátnáméi között is szerepel. Sajnos mindmáig egyetlen kézirata sem került elő.[79]

VII. SZEJFULLÁH SZEJFÍ CSELEBI: SZIGETVÁR-NÁME

1. A SZERZŐ (?-1007/1597):

Szejfulláh Szejfí Cselebi életéről keveset tudunk. Hivatali minőségében defterdárként dolgozott. Ez nem azonos a szintén defterdár tisztséget betöltő névrokonával, aki korábban, 990/1582-ben halt meg.

Szejfí Szigetvár-náme című munkája nem került elő. A műről a források közül csak Ásık Cselebi tezkeréjében történik említés.[80] Babinger megemlíti az Ágehí Manszúr Cselebiről szóló szócikk lábjegyzetében.[81] Levend is pár sorban foglalkozott vele a gazavát-námék között.[82]

Szejfulláh Szejfí Cselebi ismertebb művének címe: Kitáb-i Teváríh-i Pádisáhán-i Vilájet-i Hind ve Hatá'í ve Kismír ve Vilájet-i Adzsem ve Kásger ve Kalmuk ve Csín ve Szá'ir Pádisáhán-i Pisín ez Evlád-i Csingih Hán... der Zamán-i Szultán Murád Hán bin Szultán Szelim Hán.[83]

VIII. ALI MEHMED CSELEBI: SZIGETVÁR-NÁME

1. A SZERZŐ (?-?):

Egy Ali Mehmed Cselebi nevű szerző is írt egy Szigetvár-námét verses formában, de de a mű kéziratát Babinger sem ismerte. Sem a szerzőről, sem a költeményről nem áll rendelkezésünkre bővebb információ.

A SZIGETVÁR-NÁMÉK ÉS SZERZŐIK MEGÍTÉLÉSE MÁS KORABELI MŰVEK ALAPJÁN

A biográfia, és a hozzá kapcsolódó genealógia már a kezdetektől fogva fontos szerepet töltött be a muszlim historiográfiában, és az oszmánok idejében sem volt ez másképp. Még a XVI. században is a biográfiai leírások a történelmi művek szerves alkotóelemét képezték, sőt, egyes történelmi művek tartalmaztak külön biográfiai mellékleteket. Az eseménytörténet és a korok híres embereinek élettörténete tehát szorosan összetartozott.[84] Az első, kizárólag biográfiai témájú művek Szülejmán uralkodásának idején íródtak. Ezeket tezkere összefoglaló néven nevezik, prózai művek, és államférfiak, különböző méltóságok, költők, tudósok, szentek felsorolását és élettörténeteit tartalmazzák.[85]

A költők életrajzát és jobb esetben műveinek listáját tartalmazó oszmán kori biográfiai művek felhasználhatók arra, hogy egy-egy szerző vagy mű korabeli ismertségét, elismertségét és egykori jelentőségét megtudjuk. A költők életrajzait tartalmazó legelső oszmán tezkerék keletkezési sorrendben a következők: Sehí: Hest Bihist (Hét Mennyország, 1538), Latífí: Tezkiretü's-Suará (A költők tezkeréje, 1546), Ásık Cselebi: Mesáirü's-Suará (A híres költők, 1566 vagy 1568), Kınalızáde Haszan Cselebi: Tezkiretü's-Suará (A költők tezkeréje, 1585-1586), Ahdí: Gülsen-i Suará (A költők rózsakertje 1593), Beyání: Tezkiretü's-Suará (A költők tezkeréje, 1597-1598) és végül Álí: Künhü'l-Ahbár-jának tezkere része (1598-1599).[86]

Ezekben az első kettő kivételével - mivel azokban kronológiai okokból nem is szerepelhetnek - megkerestem a Szigetvár-námék szerzőit, és ahol megtaláltam, ott az erről készített táblázatban +jellel jelöltem. Két ilyen jelölés található akkor, ha a Szigetvárról szóló művükről is említés történik:

A Szigetvár-námék és szerzik a tezkerékben	Ahmed Feridun	Ágehí Manszúr Cselebi	Ismeretlen szerző: Heft Dásztán	Gelibolulu Musztafa Álí	Meráhí	Ásık Cselebi	Szejfulláh Szejfí Cselebi	Mehmed Cselebi
Latífí	-	-	-	-	-		-	-
Ásık Cselebi	-	+	-	+	-	saját maga	++	-
Kınalızáde Haszan Cselebi	-	+	-	+	-	+	-	-
Ahdí	-	+	-	++	-	+	-	-
Bejání	-	+	-	++	-	+	-	-
Gelibolulu Musztafa Álí	-	+	-	saját maga	-		-	-

Ahmed Feridunt nem lehet költőnek nevezni, ezért ő nem is szerepel a tezkerékben. Feridun személyéről viszont több korabeli költő és történetíró megemlékezett, többek között Ibrahim Pecsevi,[87] Szelaniki,[88] Nevízáde Atáí (Hadáiku'l-Hakáik)[89] és Evlija Cselebi.[90] Életében még Bákí is írt hozzá gazeleket és kaszídéket.[91]

A többi Szigetvár-náme szerzője költőként is ismert, így velük kapcsolatban több információra bukkanhatunk a tezkerékben is. Ágehí Manszúr Cselebi keveset írt, de sokan elismerték költői munkásságát: korának verselői és a későbbi korok költői is nagyra értékelték. Ő szerepel

Kınalızáde Haszan Cselebi művében, Ahdí Gülsen-i Suará és Bejání Tezkiretü's-Suará című biográfiai művében, valamint Gelibolulu Musztafa Álí Künhü'l-Ahbár-jának tezkere részében is.[92] Műve viszont a források közül csak Kátib Cselebi Kesfü'z-Zünún II. kötetében fordul elő.[93] Szád ed-Dín Nüzhet Ergun Türk Şairleri című művében megemlítette a híres kaszídéjét.[94] Káfzáde Fáizí is elismerően nyilatkozott róla. Ennek ellenére az irodalmárok közül néhányan korábban úgy vélték, hogy Ágehí Manszúr Cselebi nem sorolható a legjobb költők közé. Ez igencsak vitatható, de az mindenesetre biztos, hogy a hajózással kapcsolatban fontos adalékokkal szolgál.

Gelibolulu Musztafa Álí mind történetírói, mind költői munkásságára igaz, hogy termékenysége ellenére saját korában nem nagyon ismerték el. A tezkere-írók közül Ahdí és Bejání vette fel biográfiai művébe. Bejání érdekes módon a következő műveit tartotta fontosnak megemlíteni: a Mihr ü Máh, Tuhfetü'l-Ussák, Mihr ü Vefá,[95] Ravzatü'l-Letá'if, Zübdetü't-Teváríh kaszídéi mellett a Heft Medzsliszt is.[96] Ahdí ugyanakkor hosszasan megemlékezett róla, és a következő műveit sorolta fel: Serh-i Hüsszám-ı Kátí, Mihr ü Máh, Eniszü'l-Kulúb, Mihr ü Vefá, Matla'ü'l-Envár, Mahzenü'l-Eszrár, Tuhfetü'l-Envár, Nádirü'l-Muhárib, Rijázü'sz-Szálihín és a Heft Medzslisz.[97] Mivel önmagát mindenki fölé helyezte, ezért személyét sokan nem szerették. Ahogy Bejání meg is jegyezte, nagyravágyásában sosem volt eléggé elégedett azzal, ahogyan viszonyultak hozzá.[98] Ez a tudat kihatással lehetett nemcsak a kényszerű sűrű hivatali váltásaira, hanem műveinek megítélésére is. Ugyanakkor ez utóbbi tények Álí lelkivilágára még inkább negatív hatással voltak. Ezek aztán a művein is érzékelhetők.

Érdekes tény, hogy Künhü'l-Ahbár-jának tezkere részében csak Ágehí Manszúr Cselebi található meg, de még az ő Szigetvár-náméjáról sem tesz említést, bár az is igaz, hogy az a mű versbetétekkel tagolt prózában íródott.[99] A versben megírt Szigetvár-námék szerzői közül sem a Gelibolulu

Musztafa Álí által személyesen is ismert Ásik Cselebi (Levend szerint –tévesen- szerepel benne!), sem a többi költő (Meráhí, Szejfí, Mehmed Cselebi) nem található meg. (Egy Szejfí szerepel ugyan, de a II. Bajezid - korabeli szerzők között, aki valószínűleg nem lehet azonos a hasonló nevű Szigetvár-náme költőjével.)

Álí pár évvel a szigetvári hadjárat után, 1570-1572 körül Szkopjében találkozott az ott kádiként szolgálatot teljesítő Ásık Cselebivel, akivel három napon keresztül cserélt eszmét. Ez a találkozó azért nagy jelentőségű, mert mindketten írtak Szigetvár-námét és tezkerét is.[100] Egy-egy költő életrajzának leírásakor hivatkozik ugyan rá Álí, de érthetetlen, hogy miért nem említi meg később Ásık Cselebit a költők között címszó-szerűen is.

Ásik Cselebi már saját korában is nagy népszerűségnek örvendett. Prózában írt szövegeit jónak, verseit pedig kiválónak tartották. A szerzőt már Latífí is megemlítette, majd őt követően Kınalızáde Haszan Cselebi Tezkiretü's-Suarájában is szerepel, és Ahdí is felvette tezkeréjébe. A szerző Rijází és Káfzáde tezkeréiben is szerepel. Az a Beyání, aki pl. Tezkiretü's-Suará-ban Gelibolulu Musztafa Álít kedvezőtlen színben tüntette fel, Ásık Cselebiről elismerően nyilatkozott.[101]

A későbbi történetírók munkái közül megemlíti őt Kátib Cselebi is Kesfü'z-Zünún-jában, Iszmail Belíg Brúszeví Güldeszte-i Rijád-i Irfán című művében és Müsztakímzáde: Medzselletü'n-Niszáb című művében is. A szerzőt Evlija Cselebi és Szejjid Lokman is ismerte.[102] Magáról a műről viszont csak Nevízáde Atáí Sakáik-i Numánijje Zeyli című művében történik említés.[103]

Szejfulláh Szejfí Cselebi Szigetvár-náme című versének meglétéről pedig a források közül csak Ásik Cselebi tezkeréjéből tudunk.[104]

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy az ún. Szigetvár-némék kutatása és feldolgozása még mindig nem történt meg, pedig ezekből a forrásokból sok részlet várható a szigetvári hadjárat és Nagy Szülejmán halálára vonatkozóan. Ahmed Feridun krónikáját leszámítva Yurdaydın és mások vázlatos megemlítése ellenére ezen művek megléte nem került be a tudományos köztudatba. Pedig a három elveszett Szigetvár-német kivéve a többi ötnek vannak meglévő kéziratai, egy kivételtől eltekintve több példányban is.

Ha megnézzük, hogy szerzőik közül saját korában ki mennyire volt ismert, akkor azt tapasztaljuk, hogy csak Ahmed Feridun és Ásik Cselebi örvendett nagy népszerűségnek, de sajnos Ahmed Feridun művét nem úgy jutalmazta a szultán, mint ahogy azt elvárta volna, Ásik Cselebi műve pedig nem is maradt fenn, és csupán egyetlen forrás alapján tudunk a létezéséről. Ágehí Manszúr Cselebi keveset írt, de korában őt is elismerték: többen is megemlítették a költők között. A szigetvári hadjáratról írott műve azonban már nem volt annyira közismert. Álí esetében pont az ellenkezőjét mondhatjuk el: nem volt túl népszerű annak ellenére, hogy rendkívül termékeny író volt, és ezt elsősorban emberi tulajdonságainak köszönhette. A Heft Medzslisz című korai műve szintén nem kapta meg a kellő visszhangot, bár ismerték saját korában. A Heft Dásztán-ról viszont egyáltalán nem történik korabeli említés.

JEGYZETEK:

[1] Ivanics Mária tanárnőnek ez úton is szeretném megköszönni, hogy a kezdetektől fogva figyeli és segíti munkámat.

[2] Yurdaydın, H. G.: Sigetvarnameler. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi I/2-3 (1952), 124-136

[3] Levend, A. S.: Gazavât-nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavâtnâmesi. Ankara, 1956

[4] A kéziratokat és a külföldi szakirodalmat egy nyolc hónapos törökországi MÖB-ösztöndíj és egy két hónapos bécsi Collegium Hungaricum ösztöndíj keretében volt lehetőségem

összegyűjteni, melyet ez úton is köszönök. Ugyancsak meg szeretném köszönni az isztambuli Süleymaniye Kütüphanesi, Topkapı Kütüphanesi, Beyazıt Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi és az İslam Araştırma Merkezi Kütüphanesi, valamint az ankarai Genel Kütüphanesi munkatársainak, hogy lehetővé tették a számomra a kutatást, továbbá Dr. Feridun Emecennek és Dr. Erhan Afyoncunak is köszönöm a támogatását. A Szigetvárnámék feldolgozását egy PhD-dolgozat keretében végzem el. Végül, de nem utolsósorban témavezetőmnek, Dr. Dávid Gézának ez úton is köszönöm a segítségét.

[5] Özcan, A.: Feridun Ahmed Bey Hayatı, Eserleri ve Miftâh-ı Cennet'i, in: Prof. Dr. Ramazan Şeşen Armağanı, ed: Uyumaz. E. – Kızıltoprak, S., İstanbul, 2005, 396

[6] Özcan 2005, 51-52

[7] Çığ, K.: Sigetvar seferine dair eşsiz bir eser, Tarih Dünyası 1/9 (1950), 370. Erre egyértelmű bizonyíték nincs, ld. Ertuğ, Z. T.: Minyatürlü Yazmaların Tarihî Kaynak Olma Nitelikleri ve Nüzhetü'l-Esrâr. Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri 6-7 Haziran 1996, İstanbul, 2007, 31-46.

[8] A mű a következőképpen kezdődik: „Şükrhâ-i firavan ve minnethâ-i bî-payan... (Sok köszönet és vég nélküli hála...)," és a következőképpen zárul: „...kad vâka'a'l-ferâğ 'an tahrir-i tetimmeti hazihi'n - Nüzheti's - seniyye bi-kasabati Çorlu el-mahmiyye 'ani'l- 'hati ve'l-beliyye fi'l -yevmi's - salisi aşar min şehri Recebi'l - müreccebi li-seneti sittin ve seb'ine ve tıs'amiye min tarihi hicreti men ıttesafa bi-ekmeli'n-nübüvve 'aleyhi ve 'âlâ âlihi efdalü's-salât ve ecmelü't-tahiyye (Az események átadása során nagy örömmel jegyeztük fel az egyes eseteket a jól védett Csorlu városában a hidzsra szerinti 976. év tisztelt redzseb hónapjának 13. napján, hódolatteljes ima és a legszentebb köszöntés a kegyelmes és magasságos Prófétának)."

[9] Özcan 2005, 58

[10] Levend 1956, 59

[11] A mű az 1b oldalon az előző kézirattal megegyezően a következőképpen kezdődik: „Şükrhâ-i firâvân ve minnethâ-i bî-pâyân...(Sok köszönet és vég nélküli hála...)," és a 127b oldalon az előzőtől eltérő módon így zárul: „...Müşârünileyh 'askerden çavuş ta'yîn olunmuştur. 27 Safer 1123 (A fent említett személyt katonából követté nevezték ki. 27 szafer 1123.)."

[12] Levend 1956, 59

[13] A mű szintén a következőképpen kezdődik: „Şükrhâ-i firâvân ve minnethâ-i bî-pâyân...(Sok köszönet és vég nélküli hála...)," de a következőképpen zárul: „...el-hakîr Mehmed 'Alî bin el-

hâc ʿAbdullâh fî 2 Muharremi'l-harâm sene 1335 (...A jelentéktelen Mehmed Ali bin el-Hádzs ʿAbdullah, a 1335. év, a szent muharrem 2-a)."

[14] Özcan, A.: Historiography in the Reign of Süleyman the Magnificient. In: The Ottoman Empire in the Reign of Süleyman the Magnificient II, Istanbul, 1988, 204

[15] Mordtmann, J. H.: Feridun Bey, İ. A. IV., İstanbul, 570

16 Babinger, F., Geschichtschreiber der Osmanen und ihre Werke, Leipzig, 1927, 106-108

[17] Babinger 1927, 120

[18] İstanbul Kütüphaneleri Tarih-Cografya Yazmaları Katalogları, II. Faksikül, 1944, İstanbul, 115

[19] Čığ 1950

[20] Török Történelmi Társaság, Yurdaydın, H. G.: Ferdî'nin Süleymannamesinin yeni bir nüshası, D. T. C. Fak. Dergisi C. VIII, 1-2 Mart-Haziran 1950, 201, 2. jegyzet

[21] Levend 1956, 58-59

[22] Ertuğ 1997, 31-46

[23] Tamcan, Ş.: Topkapı Sarayı Kütüphanesinde bulunan H. 1339 No.lu Sigetvar Seferi Tarihi'nin Tasvirleri. İzmir, 2005, Ege Ün. Sosyal Bilimler Enst. Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Szakdolgozat

[24] Önmaga a krónika megírásával kapcsolatban diplomatikusan így nyilatkozott:

"Mindazt, amit én írtam, egyik tudományágba sem lehet sorolni, hanem a kor általános tudománytörténetébe tartozik. A saját tapasztalataimat írtam meg. Igyekeztem úgy lejegyezni és megfogalmazni azokat az eseményeket, amelyeket a saját szememmel láttam és amiről megbizonyosodtam, ahogyan csak az erőmből tellett."Ez a rész szerepel Ertuğ cikkében is, ld. Ertuğ 1997, 34.

[25] Münşeât I, 16

[26] Ertuğ 1997, 34-35

[27] Szülejmán szultán halálát a mű szerint szafer 21-én, 8 óra felé tudatták Szokollu Mehmed pasával. Ő ezt először csak Ahmed Feridunnal osztotta meg, ld. TSM Ktp. Hazine, nr.: 1339, 45b-46a foliok.

[28] Ertuğ 1997, 37

[29] Ez a rész a TSM könyvtárában őrzött kézirat 121a-142b folioin szerepel.

[30] Čığ 1950, 371

[31] Ertuğ 1997, 32. Fethulláh Arif Cselebi, az oszmánok első hivatalos történetírója elkezdett egy művet Hüner-náme címen, de csak pár oldallal készült el. Utódja, Eflatún Sirvání is írt három fejezetet az elődje által elkezdett Hüner-náméba. A művet ké-

sőbb Szejjid Lokman fejezte be, ld. Özcan 1988, 208-209. A korra vonatkozó rész a II. kötetben található. A kézirat helye: I. kötet: TSM Ktp. Hazine, nr.: 1523: 234 folio, II. kötet: TSM Ktp. Hazine, nr.: 1524: 302 folio.

[32] Ertuğ 1997, 32

[33] Ertuğ 1997, 32

[34] Beyání helyesen adja meg a születési helyét, de Haszan Cselebi szerint Merzifonban született, ld. Kutluk, İ.: Beyâni Mustafa bin Carullah: Tezkiretü'ş-Şuarâ. Ankara, 1997, TTK, 30

[35] Ülkütaşır, M. Ş.: "Âgehî", İslâm Türk Ansiklopedisi I., 1360-1941, 1941, İstanbul, 140

[36] Halálának dátumát Káfzáde Fáizí „Ágehí'ye kıla rahmet Mennán" („A Mindenható irgalma legyen Ágehín") kezdetű sora által tudjuk. Gelibolulu Mustafa Álí Künhü'l-Ahbár-jának tezkere részében is szerepel a halálozási dátum, ld. İsen, M.: Künhü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı, Ankara, 1994, 293-294

[37] Szigetvár a korai szócikkekben tévesen Szektüvár néven szerepel, ld. Ülkütaşır 1941, 140.

[38] Levend 1956, 60

[39] Az előbbire ld. Çelebioğlu, Ā.: Turkish literature of the period of Sultan Süleyman the Magnificient. In: The Ottoman Empire in the Reign of Süleyman the Magnificient II. Istanbul, 1988, 88-89

[40] A mű az 1b oldalon a következőképpen kezdődik: „ʿasâkir-i hamd u senâ mânend cünûd-i melâike-i mukarribîn ol pâdişâh-ı bî-zevâle ki dîvânhâne-i ʿarsa-i imkânda mevcûdât-ı sümüvvât ve arzin ikâmet vezâif hidmetinde meşguldur...(Az angyalsereghez hasonló dicső és fényes hadsereg soha le nem nyugvó padisahja az alkalom épületének tanácstermében égi és földi jelenlétével és tartózkodásával a feladatok elvégzésével foglalkozik)," és az 50a oldalon fordított háromszög alakban a következőképpen zárul: „El-hamdu'l-illâhi âle'l-itmâm ve's-Salâtü ve's-selâm-ı âlâ seyyid il-enâm. (Dicsőség a hatalmas és tökéletes Istennek, fohász és üdvözlet a Prófétának, az emberiség urának)."

[41] A mű az 1b oldalon az előző kézirattal megegyező módon a következőképpen kezdődik: „ʿasakir-i hamd u senâ mânend cünûd-i melâike-i mukarribîn ol pâdişâh-ı bî-zevâle ki...(Az angyalsereghez hasonló dicső és fényes hadsereg soha le nem nyugvó padisahja)", és a 25a oldalon szintén a következőképpen zárul: „El-hamdu'l-illâhi âle'l-itmâm ve's-Salâtü ve's-selâm-ı âlâ seyyid il-enâm (Dicsőség a hatalmas és tökéletes Istennek, fohász és üdvözlet a Prófétának, az emberiség urának)."

[42] Yurdaydın 1952, 130-132

[43] Tâhir, Bursalı Mehmed: Osmanlı Müellifleri 1299-1915, III. İstanbul, 1975, 5

[44] Babinger 1927, 69
[45] Levend 1956, 60
[46] Bayrak, M. O.: Osmanlı Tarihi Yazarları. İstanbul, 2002, 20
[47] Levend 1956, 61
[48] Levend 1956, 61
[49] Kâtip Çelebî: Keşfü'z-Zünûn II, 1941-1943, İstanbul, 2045; Levend 1956, 61
[50] A krónika a 3b oldalon így kezdődik: „Hamd-i bî-kiyâs ve sitâyiş ol Hâlık-i cinn ve ünâse. " (Mérhetetlen dicséret és köszönet a démonok és az emberek alkotójának.)," és a 151b oldalon egy vers után így ér véget: „ Hatt-i ömrüm nihâyet buldugıdım müteyessir ile hüsn-i hâtime, hem âmîn yâ Rabb el-ᶜâlemîn (Az életem írását szép és tetszetős végszóval befejeztem, ámen, ó, mindkét világ ura)."
[51] A krónika az 1b oldalon az előzőtől eltérő módon így kezdődik: „Kalem-i cafu ile çalub hatt-i menşûr ahvâlimi merâ ve nâ hem kimi yok yere tebâh kılmayasın... (Az írást azért adtam közre, hogy a nyilvános írás senki által ne semmisüljön meg...)," és a 159b oldalon háromszög alakban így ér véget: „El-fakîr Derviş Ahmed Ahlâkî ve fikh-ullâhi'l-ahadi'l-bâkî der Dımışkı'l-Şâm nevişem şod. M=Tamâm. (Én, a szegény Dervis Ahmed Ahlákí, az egyetlen örök Isten jogtudósa, Damaszkuszban írtam. Vége.)"
[52] „Yatduğı yeri Hak cinân etsün, Ravza-i carşı âşiyân etsün, İricek taht-gâh-ı firdevse, Şühedâ leşkerine hân etsün,Ehl-i islâma çün halîfe idi. Anda da şâh-ı kâm-rân etsün, Sûre-i Fâtiha sevâbın anun, Rûh-ı pâkine armağan etsün." Levend 1956, 61-62.
[53] Ez a kövétkezőképpen kezdődik: „Tezyîl-i Kitâb ez Evşâf-ı Sultân Selîm Hân-ı Kişver-sitân. (A könyv tezjíl (melléklet) része az országhódító szultán Szelim hán történetéről szól.)", Levend 1956, 62.
[54] Levend 1956, 62
[55] Levend 1956, 62
[56] A krónika az 1b oldalon az első kézirattal majdnem megegyezően így kezdődik: „Hamd-i bî-kiyâs ve sitâyiş ve sipâs ol Hâlık-i cinn ve ünâse, ki " (Mérhetetlen dicséret, köszönet és hála a démonok és az emberek alkotójának, aki...)," és a 138b oldalon az elsővel azonos módon így ér véget: „Hatt-i ömrüm nihâyet buldugıdım müteyessir ile hüsn-i hâtime, hem âmîn yâ Rabb el-ᶜâlemîn (Az életem írását szép és tetszetős végszóval befejeztem, ámen, ó, mindkét világ ura)."
[57] A krónika az 1b oldalon a szöveggel teljesen egybefolyó „Bismi'llâhi'l-rahmâni'l-rahîm (A könyörületes és irgalmas Isten nevében)" beszmele után az első kézirattal hasonló és a harma-

dik kézirattal teljesen megegyező módon így kezdődik: „Hamd-i bî-kiyâs ve sitâyiş ve sipâs ol Hâlık-i cinn ve ünâse, ki " (Mérhetetlen dicséret, köszönet és hála a démonok és az emberek alkotójának, aki...)," és a 32b oldalon az előzőektől nagymértékben eltérő módon így ér véget: „...ve el-melike el-mukarrebîn ve el-hamdu'l-illâh-i Rabbi'l-alemin (...és az angyalok királya, dicsőség Istennek, mindkét világ urának)."

[58] Levend 1956, 60-61

[59] Levend 1956, 60-61

[60] „Hazâ Kitâbu Heft Dâstân li Merhûm Nişancı Pâşâ der Beyân-ı Gazavât-ı Sultân Süleymân ʿaleyhi-Magfireti ve'r-Rızvân Maca Cülûs- ı Sultân Selîm Hân aleyhi-Rahmeti ve'l-Gufrân, Levend 1956, 61

[61] Levend 1956, 60-61

[62] Levend 1956, 60-61

[63] „Tokuzyüz seksen idi sâl-i hicret, Ki pâyân buldı....(A hidzsra szerinti 980-ban fejeztük be...)" Levend 1956, 61

[64] Bayrak 2002, 154

[65] Kütükoğlu, B.: Âlî Mustafa Efendi (Gelibolulu Mustafa Âlî). In: TDV İslâm Ansiklopedisi 2, İstanbul, 1989, 414

[66] Álí bibliográfiáját kiadták, ld. Atsız, N.: Âlî Bibliyografyası, İstanbul, 1968 stb.

[67] A mű a beszmele után így kezdődik: „Allâh-i latîf ʿibâdet tacallut zâtihi ve cellet kelimâtuhu...(Dicsőítessék a kegyelmes Isten személye, és áldassék az ő szava...)," és ezzel a verssel ér véget: „Söylendi nazm u nesrim ekâlim-i sebcada, ber hüsrevim, ki kıldım iki meliki der-kenâr (Elmondtam versben és prózában a Hét Klímát...)."

[68] Tâhir 1975, 11-19

[69] Babinger 1927, 126-134

[70] Levend 1956, 63

[71] İsen szerint Kilisz szandzsákbégje volt Ferhád pasa, ld. İsen 1994, 8

[72] A szöveg a következőképpen kezdődik: „Ey, şeref-i bahş-ı vücûd-ı insân, Mübdic ve muhterac- ı her dô cihân (Ó, az ember testének megtisztelője, Mindkét világnak teremtője és alkotója)."

[73] Babinger 1927, 67

[74] Levend 1956, 59

[75] E tekintetben eltér a szerzők véleménye, Babinger pl. még 1518/924-re tette a születés évét, ld. Babinger 1927, 68.

[76] Bayrak 2002, 75

[77] Kut, G.: Âşık Çelebi. In: TDV İslâm Ansiklopedisi 3, İstanbul, 1991, 550

[78] Babinger 1927, 68-69
[79] Levend 1956, 63
[80] Levend 1956, 63
[81] Babinger 1927, 69-70
[82] Levend 1956, 63
[83] Babinger 1927, 70. Ennek a műnek két kézirata is fennmaradt: Leidener Univ. Bibl. Hss. Warner, nr.: 917/1; Paris Bibl. Nat. Slg. Schefer, nr.: 1136.
[84] Schmidt, J.: Mustafâ ʿÂlî's Künhü'l-ahbâr and its Preface according to the Leiden Manuscript. İstanbul, 1987, 216
[85] Özcan 1988, 210
[86] A tezkerék dátumai eltérő művekben máshogy szerepelnek, pl. Bayrak 2002, 387-388.
[87] Peçevi, İbrahim: Târih-i Pečevi I, İstanbul, 1281-1283/1864-1866, 26, 42
[88] Selânikî I.: İpşirli, M.: Selânikî Mustafa Efendi: Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595) I-II., Ankara, 1989, 30; 98-100
[89] Özcan 1989, 336
[90] Evliyâ Çelebi: Seyahatnâme I., Istanbul, 405.
[91] TSM Koğuşlar, nr.: 1207
[92] Ahdî: Solmaz, S.: Ahdî ve Gülşen-i Şu'arâsı, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2005, 209-211; Beyânî: Kutluk 1997, 30; ʿÂlî: İsen 1994, 293-294
[93] Levend 1956, 60; Kâtib Çelebî: Keşfü'z-Zunûn 2, 1941-43
[94] Az I. kötet 16-18. oldalán található.
[95] Ez a műve nem maradt fenn, csak mások megemlítése alapján tudunk róla.
[96] Beyânî: Kutluk 1997, 56
[97] Ahdî: Solmaz 2000, 183-187
[98] Kutluk 1997, 56
[99] İsen 1994, 28-29, 293-294
[100] Schmidt, J.: The Historian As Biographer: Mustafâ ʿÂlî of Gallipoli's Biographies, in: Ciépo Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası komitesi VII. Sempozyumu Bildirileri, Peç 7-11 Eylül 1986, Ankara, 1994, 216-223, 212
[101] Latîfî: Canım, R.: Latîfî Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabseratü'n-Nuzamâ, Ankara, 2000, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 382; Beyânî: Kutluk 1997, 55-56
[102] Evliyâ V, 560
[103] Nevízáde Atái műve h. sz. 1298-ban jelent meg Isztambulban, Brúszeví műve pedig h. sz. 1302-ben Burszában.
[104] Levend 1956, 63

Hazai György

Vámbéry Ármin és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kéziratai

Ha a kutató visszapillant a magyar turkológia hőskorába, szinte mincsen olyan terület, ahol ne bukkanna Vámbéry Ármin nyomára. Így van ez az Akadémiai Könyvtár török kéziratgyűjteményének megszületésében is. A magyar turkológia megalapítója nagy érdemeket szerzett e kéziratok megszerzésében és tanulmányozásában egyaránt.

Jól tudott, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára egy számában és tartalmában egyaránt jelentős török kézirat-gyűjteményt őriz, amelynek törzsanyaga Vámbéry Ármin kezdeményezésére és közbenjárására került Isztambulból Budapestre.

Elevenítsük fel a történteket.

Az 1848-49-es szabadságharc elbukása után egy fiatal huszártiszt, a korábban Debrecenben teológiát tanult Szilágyi Dániel is csatlakozott az Oszmán Birodalomban menedékjogot kért Kossuth Lajos emigráns csoportjához.[1] Köztudott, hogy a magyar emigráció vezetője csak néhány évig maradt Törökországban. Nem így Szilágyi Dániel. Ő Isztambulban, az akkori Konstantinápolyban telepedett le, ahol kitűnően megtanult törökül, arabul és perzsául. E nyelvtudását pedig a könyvszakmában kamatoztatta. Könyvantikvárius lett, s mint bukinista (törökül *sahhaf*) figyelmét elsősorban a

kéziratokra, a török kultúra történetének e páratlan értékű forrásaira fordította. E kéziratok felkutatásában és tanulmányozásában nagy segítségére volt teológus műveltsége. Így - mint jó filológus - tudatosan törekedett arra, hogy egy-egy mű esetében számos párhuzamos kézirat, lehetőleg a legrégibb változat birtokába jusson. Mindez gyűjteményének egy egyedi karaktert és különös értéket kölcsönöz.[2]

Vámbéry Ármin, aki többször megfordult a török fővárosban, jól ismerte Szilágyi Dánielt, és nagyra becsülte annak tudós munkálkodását. Elhunytakor - 1886-ban magától értetődő kötelességének tekintette, hogy a Magyar Tudományos Akadémián eljárjon annak érdekében, hogy Szilágyi Dániel kéziratai Budapestre kerüljenek. Kezdeményezése sikerrel járt, s ez lényegében megvetette Akadémiánk török kézirat-gyűjteményének alapjait.[3]

Vámbéry jómaga, de utána más turkológusok is szóvá tették a kézirat-gyűjtemény katalógizálásának fontosságát. Ennek elkészülte mégis több mint 130 évet váratott magára. A kezdeményezés egy ankarai professzor-kollégánk, İsmail Parlatır érdeme. 2000 nyarán budapesti látogatása során ellátogatott az Akadémiai Könyvtár Keleti Gyűjteményébe, ahol nem kis meglepetéssel fedezte fel annak értékeit. Akkor javasolta, hogy jöjjön létre egy magyar-török együttműködésen alapuló projektum a katalógus elkészítésére. Akadémiánk vezetése nyomban igent mondott.[4] İsmail Parlatır professzor – budapesti török nagykövet, Ender Arat úr segítségével – megszervezte a Török Külügyminisztérium Kulturális Igazgatóságának támogatását, ami lehetővé tette számára, hogy a következő évek nyarán egy-egy hónapos a kéziratok leírását céljó tanulmányútra Budapestre látogasson. A projektum későbbi, kiadási fázisában kezdeményezésemre a katalógus a Magyar és a Török Tudományos Akadémia közötti együttműködés keretében közös publikációs vállalkozássá lépett elő.[5]

Akik a tudomány területén dolgoznak jól tudják, hogy számtalan projektum születik, de nem egy úgy "múlik el",

hogy nem marad nyoma kiadvány formájában. Ez esetben szerencsésen nem ez történt: a katalógus török és angol verziója 2007 folyamán napvilágot látott.[6]

Őszintén mondhatom, hogy ez a nyolc évig tartó munka rendkívüli élményt jelentett számomra, hiszen szinte valamennyi kéziratot, sok esetben többször is, kézbe kellett vennem, alaposan meg kellett vizsgálnom. Ennek során pedig számtalanszor bukkantam Vámbéry Ármin nyomára. Így azok a kéziratok, amelyeket halála után – bizonyosan végakarataként – fia, Vámbéry Rusztem adott át ajándékként a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának, híven őrzik pecsétjét.[7]

De Vámbéryt szoros, kutatási szálak is fűzték a kéziratok világához. Már első konstantinápolyi tartózkodásai során is kereste-kutatta a magyar-oszmán kapcsolatok kéziratos forrásait. Köztudott, hogy akadémiai székfoglalóját is e témakörben írta.[8] Az ő nevéhez fűződik a gyűjtemény egyik legérdekesebb darabja a Tarih-i Ungurus kéziratának felfedezése és Budapestre juttatása is.[9]

Más megjegyzések is utalnak arra, hogy Vámbérynek esetenként milyen köze volt egy adott kézirathoz. Idézzünk fel néhány példát.

Jómaga egy-egy életrajzi művében írja, hogy híres közép-ázsiai utazása során az önkéntesen vállalt "dervis-inkognitó" miatt nem gondolhatott kéziratok gyűjtésére. Mégis egy kézirat őrzi ezen utazás emlékét. A könyvtári regiszter a Török O. 373 jelzetű kézirat esetében rögzíti Vámbéry Ármin odavágó jegyzetét: "Ezen kéziratot egy turkomán rabló csizmaszárából kivettem." (a fent idézett katalógusokban N° 492 alatt). Egy másik esetben arról értesülünk, hogy a kéziratot 70. születésnapja alkalmából kapta ajándékul a törökországi turkológia akkori mesterétől, Necib Âsimtól (N° 134 alatt). Egy kéziratban pedig a Mester arra vonatkozó jegyzeteit olvashatjuk, hogy miként képzelte el a török ajkú népek irodalmának összeállítását (N° 257 alatt). Amint tudjuk ez a kezdeményezése sajnos nem valósult meg.

Fontos szólni még arról a fent már említett kéziratról (ld. A 2. jegyzetet), amely a korai óoszmánli próza egyik kiemelkedő alkotását őrzi. A Ferec bad es-sidde "Borúra derű" című, perzsából készült fordításról van szó, amely 1451-ben készült az edirnei udvarban. A művet legegyszerűbben a perzsa-török "Ezeregyéjszaka" meséinek nevezhetnénk. Vámbéry egy kis monográfiájában mutatta be a művet, közzé téve a 42 mese vagy elbeszélés egyikét.[10]

Az elmondottakból kitűnhetett, hogy Vámbéry Ármint mennyi szál kötötte Akadémiánk török kéziratihoz, s azokban búvárkodva mennyi ponton bukkanunk a nagy tudós munkásságának emlékére.

Jegyzetek:

[1] Szilágyi Dániel tudós életútját É. Kiss Sándor egy kitűnő tanulmányában vázolta fel: Szilágyi Dániel (1831-1885). A Hajdúsági Múzeum Évkönyve. III. Hajdúböszörmény 1977.

[2] Így az óoszmánli prózai irodalom két jelentős műve, F. Attar *Tezkeretü'l-evliya* c. műve ill. a *Ferec bad es-sidde* c. elbeszélésgyűjtemény esetében is a legrégibb kéziratok az Akadémiai Könyvtár Keleti gyűjteményében találhatók.

[3] Vámbéry Ármin javaslatát ld. A Magyar Tudományos Akadémia Értesítőjében 1886.203-207. Ezt követően jelent meg ugyanott Kúnos Ignácz áttekintése a kéziratok tartalmi vonatkozásairól: Collectio Szilágyiana. (Kúnos Ignázc jelentése a Szilágyi-féle török kézirat-gyűjteményről). 1892.20-27.

[4] Itt is köszönettet kell mondanunk Meskó Attila akadémikusnak, aki Akadémiánk Főtitkárhelyetteseként majd Főtitkáraként mindig hathatósan támogatta a projektumot.

[5] E ponton a Török Tudományos Akadémia (Türkiye Bilimler Akademisi) Elnökének, Engin Bermek úrnak tartozunk köszönettel.

[6] İ. Parlatır – Gy. Hazai, Macar Bilimler Akademisi Kütüphanesi'ndeki Türkçe El Yazmaları Kataloğu. Ankara 2007 (= Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları 13).
İ. Parlatır – Gy. Hazai – B. Kellner-Heinkele, Catalogue of Turkish manuscripts in the Library of the Hungarian Academy of Sciences. Budapest 2007.

[7] A Vámbéry-hagyatékkal kapcsolatban ld. A következő bibliog-

ráfiai leírást ugyancsak az Akadémiai Értesítőben: Keleti kéziratok és könyvek Vámbéry Ármin könyvtárából. 1916.660-683.
[8] A török történelmi irodalomról. In: Akadémiai Értesítő 1861. Nyelv- és Széptudományi Osztály közlönye 2.87-117.
[9] A kéziratot bemutató írása ugyancsak az Akadémiai Értesítőben jelent meg: 1860.360-362.
[10] Alt-osmanische Sprachstudien. Leiden 1901.

Keller László
(Szeged)

Az iraki türkmenekről

2002 Szaddam Husszein diktatúrájának egyik utolsó éve. Amennyiben az ember Észak-Irakban járt és török beszédet hallott, kis túlzással három dologra gondolhatott: egy kereskedővel akadt dolga, aki féllegálisan csempészte be áruit Irakba. Azt sem lehetett kizárni, hogy a török hírszerzés egy telepített ügynökével futott össze. Végül, de nem utolsó sorban számolni kellett a lehetőséggel, hogy a diktatúra évei alatt identitásukat gyakran eltagadó, Irakban élő török nyelvű kisebbség, az iraki türkmenek képviselőjével találkozott.

Mára a helyzet nagyot változott. A Törökország és Irak közötti kereskedelmi kapcsolatok folyamatosan élénkülnek. Török nagyvállalatok és szakemberek Irakban fektetnek be és terveznek további vállalkozásokat. Ami pedig az iraki türkmeneket illeti, ők egyre határozottabban szállnak síkra egyéni és kollektív jogaikért.

Miután a polgárháború szélére sodródott Irakról, az iraki konfliktusról szóló hírek állandó szereplői a nyomtatott és elektromos médiának, a kérdéssel sem egészében, sem részleteiben nem kívánok foglalkozni. Ugyanakkor az iraki türkmeneket mégis el kell helyezni valahogy, valahova.

A közel-keleti ország lakosságának száma 2007. júliusi adatok szerint 27 499 638. Ezt a csaknem 27 és fél millió embert egyszerre lehet etnikai és felekezeti alapon szétválasztani.

Etnikumok Irakban	Felekezetek Irakban
• arab 75 – 80 %	• muszlim 97 %
• kurd 15 – 20 %	• síita 60 – 65 %
• egyéb 3 %	• szunnita 32 – 37 %
	• egyéb 5 %

1. táblázat: Az iraki népesség a statisztikákban

Az *1. táblázat* adatai alapján az iraki türkmenek nem tarthatók számottevő kisebbségnek. Úgy tartoznak a lakosság 5 %-ot elérő egyéb részébe, hogy közben a 97 %-os muszlimok többségének tagjai. Közöttük egyaránt megtalálhatók síiták (40 %) és szunniták (60 %). Összességében tehát az iraki türkmenek nem igazán keltenek feltűnést. Két kiegészítő megjegyzést azonban feltétlenül meg kell tenni. Az iraki türkmenek – az arabokat és kurdokat követve – a közel-keleti ország harmadik legnépesebb etnikai kisebbsége. Kitüntetett a helyzetük, hiszen csaknem úgy élnek Észak-Irak kurd többségű tartományaiban, ahogyan a szomszédos Törökország déli, délkeleti részén az ottani kurdok.

Az iraki türkmenek az ország északi és kis mértékben középső részének öt tartományában, illetve körzetében élnek. Ezek közül talán a legjelentősebb, egy tömbben élő türkmen közösség Ninive tartomány Moszul körzetében található. Ugyancsak élnek türkmenek Bagdadban, Diyala és Salah al-Din tartományokban és Kirkuk városában, illetve annak környékén.

Az iraki türkmenek legkorábbi története meglehetősen zavaros. Mivel a mai területüket egymás után több hullámban érte török bevándorlás vagy esetenként betelepítés, így talán csak az valószínűsíthető, hogy a jelenlegi török etnikum az oszmán kornál nem régebbi törökség leszármazottja lehet.

Kevésbé hihető, hogy napjaink iraki türkmenjeinek őseit a két folyó völgyébe a 9. század környékén eljutó nomád törökök között kell keresni. Ugyancsak kicsi az esélye annak,

hogy az 1055-ben Bagdadba bevonuló Togril szeldzsukjaihoz fűződő vérségi kapcsolat bizonyítéka kerülne elő, illetve, hogy elődeiket a mongolok elől menekülő, 100 ezres lélekszámú török törzsek között kell keresni.

Közelebb járunk a valósághoz, ha a figyelmünket inkább az oszmán hódítást követően az oszmán hatalom biztosításának és a kereskedelmi utak ellenőrzésének feladatával a Moszul és Kirkuk környékére telepített török nemzetségek felé fordítjuk. Ez a közösség persze a későbbiekben több betelepítéssel frissülhetett fel.

Ami bizonyos, az iraki türkmenek beszélt nyelve olyan, a törökség oguz – a törökországi törököt, az azerit és a közép-ázsiai türkment magába foglaló – nyelvágához tartozik, amely a legközelebb a dél azeri dialektusokhoz áll. Az irodalmi nyelvük a standard törökországi török.

Az iraki türkmenek történetének kiemelkedő, illetve máig ható eseménye az I. Világháborút lezáró békéket követő határrendezés volt. 1926. június 5., az Ankarai Szerződés aláírása után az iraki türkmenek véglegesen elszakadtak az „anyaországtól".

A korai és újkori történetük két meghatározó epizódja és a nyelvük után szólni kell az iraki türkmenek létszámáról. A kérdés egyszerűnek tűnik, de a válasz, ha lehet talán még bizonytalanabb, mint a népcsoport eredetének kérdése.

Amikor az ember gyorsan szeretne utánanézni valaminek, ennek ma már legkézenfekvőbb eszköze az internet. Abban az esetben, ha az egyik legismertebb internetes enciklopédiában rákeresünk az iraki türkmen szócikkre, érdekes eredményt kapunk.

Iraki türkmenek
Teljes népesség
222,000 - 2,500,000
Jelentős népességgel rendelkező régió
Irak
Nyelvek
Dél-azeri dialektus (beszélt nyelv), sztenderd törökországi tötök (írott nyelv)
Vallás
Síita és szunnita iszlám
Kapcsolódó etnikai csoportok
Más török népek, oguz törökök

2. táblázat: Az iraki türkmenek a világhálón (http://en.wikipedia.org/wiki/Iraqi_Tukmen)

Bár közismert, hogy ennek és az ehhez hasonló adatbázisoknak a használata nem képzelhető el fenntartások és többszöri ellenőrzés nélkül, az információ így is elgondolkodtató: „Total population 222,000 – 2,500,000".

Tovább folytatva a kutatást, a meglepően nagy szórás nem csökkenthető. Az Egyesült Államok hírszerzésének a világhálón szabadon elérhető, a föld országaira vonatkozó adatbázisából (*The World Fackbook 2007*) kiderül, Irak lakosságának mindössze 5 %-a nem tartozik az arab vagy kurd etnikumhoz. A „kicsik" között a legnagyobb, a teljes lakosság 2 %-át kitevő iraki türkmen etnikum.

Ezzel a 2 %-os (kb. fél milliós) minimum szélsőértékkel szemben áll az irodalomban, a különféle sajtótermékekben megjelenő 16 %-os (kb. 4 és fél millió) maximum. Nem gondolom, hogy meglepetést okozok a bejelentéssel, ha elárulom ez utóbbi számot elsősorban török történészek idézik, és török politikusok hivatkozzák.

Abban az esetben, ha el is fogadjuk, hogy mindkét adat valamely irányba túlzó és elfogult, a valóságot mégis in-

kább az egyszámjegyű arányszám közelében kell sejtenünk. Közismert, hogy Szaddam Husszein idejében az erőszakos arabizáció, ha tetszik elarabosítás nem csak tettekben, hanem szavakban, illetve a nyomtatott statisztikák kozmetikázása szintjén is folyt. Nem férhet kétség hozzá, hogy hasonló törekvésekkel a mai többség, a kurd regionális kormányzat részéről is találkozhatunk.

2006 végén mindent eldöntő bizonyítéknak szánt hírek jelentek meg egy 1997-ben Szaddam Husszein külön parancsára, az akkori iraki titkosszolgálat által a türkmenek körében elvégzett népszámlálásról. Ebben az évben Kirkuk városát tekintve a hivatalos statisztika 60 ezer ott élő iraki türkmenről számolt be. Ezzel szemben a Husszein személyes megbízásából készült jelentés 334 ezer kirkuki türkment említ a 650 ezres észak-iraki városban. Ez alapján tehát a város lakosainak fele a türkmen etnikumhoz tartozott. Amennyiben ebből a titkos jelentésből indulunk ki, úgy Irak türkmen lakosainak száma 1997-ben elérhette a 2 milliót.

A perdöntőnek szánt bizonyíték hitele azonban megkérdőjelezhető, miután a 334 ezer kirkuki türkmennel számoló névjegyzék az „Olajat élelmiszerért" program előkészítése során az ENSZ számára készült. Világosan látszik, hogy az adatok az aktuális érdekek mentén manipuláltak, hiszen ugyanez a titkosszolgálat ellenőrizte azt a hivatalt is, amely közel ugyanebben az időben 509 ezer főben állapította meg az országban élő türkmenek összlétszámát. Figyelembe véve az aktuális kormányzat manipulatív kommunikációját, ebben az időben – a kilencvenes évek végén – az iraki türkmenek létszáma fél és másfél millió közé tehető.

Önelnevezés	Megjelenési aránya a közösségben
türkmen	55%
iraki	24%
kirkuki	9%
türk	5%
iraki türkmen	3%
iraki türk	2%
más	2%

3. táblázat: Kirkuk város türkmen lakóinak identitása

A számok alakulását a hatalom nem csak közvetlenül befolyásolhatja. Előfordul, hogy a vált vagy valós szociális, gazdasági és politikai előnyök érdekében az egyén a többséghez tartozás felé igyekszik. Ennek az „önként vállalt" asszimilációnak az eredménye, hogy az iraki Kirkuk város türkmen lakóinak csaknem egy negyede nem türkmennek vagy iraki türkmennek, hanem irakinak vallja magát (vö. ***3. táblázat***).

Ugyancsak érzékelhető hatása van a lakosság létszámarányának változására a türkmenek körében tapasztalható elvándorlási hajlamnak. Csupán 2003. márciusa, az Egyesült Államok katonai inváziója óta a szülőföldjüket elhagyó türkmenek száma eléri a 140 ezret. Eközben a türkmen migrációval párhuzamosan egy hasonló, de ellentétes irányú bevándorlás is zajlik, amelynek következtében jelentős számú kurd telepedett le az észak-iraki városokban és azok környezetében: Kirkuk türkmen lakossága 2003 óta legkevesebb 10 ezer fővel csökkent, ugyanakkor a kurd betelepülők létszáma egyes becslések szerint akár a 300 ezret is elérheti.

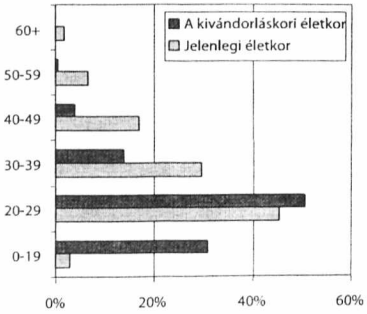

1. diagram:
Az elvándorlók életkori megoszlása

Az iraki türkmenek többsége, 38 %-a a számukra anyaországnak is felfogható Törökországba költözik. A célországok között második helyen, 21 %-kal Németország, majd 8 %-kal Dánia és 6 %-kal Svédország áll. A kivándorlókról megállapítható, hogy többségük tehát valamely európai országot választja. 7 %-uk tervezi a jövőjét egy Törökországon kívüli Közel- vagy Közép-Keleti országban és csak 5 %-uk dönt Kanada, az Egyesült Államok vagy éppen Ausztrália mellett.

Az iraki türkmenek elvándorlása már önmagában negatív jelenségnek tekinthető az Irakban maradt kisebbség közép és hosszú távú jövőjét illetően. A kivándoroltak életkori megosztása (vö. ***1. diagram***) csak tovább rontja a türkmen kisebbség megmaradásának esélyeit.

A kutatások alapján világosan látszik, hogy mik azok a körülmények, amelyek szülőföldjük elhagyására késztette/készteti az iraki türkmenek jelentős részét. Ilyen a személyes biztonság hiánya, a katonai szolgálat elkerülésének szándéka vagy éppen a megélhetés (részleteiben lásd. ***2. diagram***).

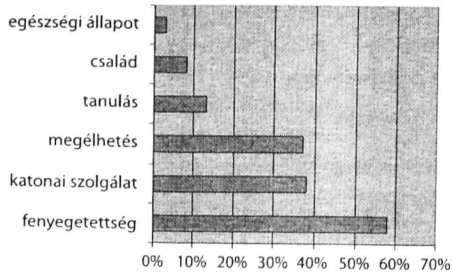

2. diagram: Az elvándorlás okai

A szülőföldjüket már elhagyott, illetve arra készülő türkmenekről ma már számos információval rendelkezünk. Ilyen például a türkmen közösségen belül kialakult jövedelmi kategóriák és a kivándorlási hajlandóság között kialakult összefüggés. A vizsgálat során a népességet a jövedelmük alapján hat kategóriába sorolták. A legtöbb kivándorló a közepesnél alacsonyabb, de mégsem a legszegényebbek csoportjából kerül ki. Amikor viszont a különböző jövedelmi osztályokat külön-külön vizsgáljuk, láthatóvá válik, hogy arányait tekintve éppen a legtöbbet keresők, valószínűleg a legkvalifikáltabbak csoportja szenvedi el a legnagyobb veszteséget (vö. ***3. diagram***).

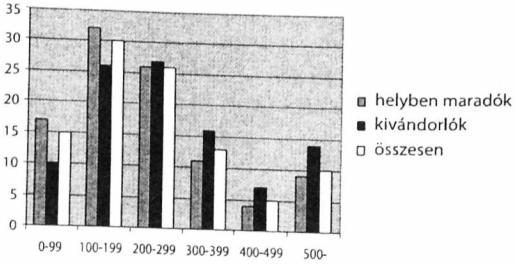

3. diagram:
A jövedelmi kategóriák ($) és az elvándorlási hajlandóság viszonya

Rendkívül érdekesek azok az adatok, amelyek a türkmen kivándorlók lehetőségeit, az utazás körülményeit, módját érintik. Az országot vízum nélkül – a legtöbb esetben nyílván illegálisan – elhagyók magas, közel 50 %-os aránya önmagáért beszél. Természetesen az illegális kivándorlók magas számaránya összefügg a korábban tárgyalt jövedelmi kategóriákkal: tulajdonképpen nem meglepő, hogy a szegényebb népréteg a kivándorlásnak csak ezt az útját képes választani.

Mielőtt még néhány szóban kitérnék arra, hogy miért is olyan fontos a türkmenek egykori és jelenlegi létszáma Irak mostani helyzetét és jövőjét illetően, érdemes megfigyelni, hogyan alakult az iraki türkmenek migrációs hajlandósága az elmúlt évtizedek alatt (vö. ***4. diagram***). Külön figyelmet érdemel a 2004-re határozottá váló tendencia. Igaz, nem világos, hogy itt vajon a körülmények pozitív változásáról, vagy egyszerűen a türkmenek tartalékainak fokozott lemerüléséről van-e szó.

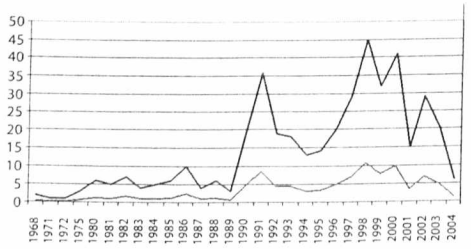

4. diagramm:
A kivándorlás éves elosztása (alsó vonal %-ban) és éves eloszlása

Fentebb az iraki türkmenek 1997-es létszámát 500 000 és 1 500 000 között becsültem meg. Figyelembe véve az 1998 és 2002/2003 közötti lendületes migrációs hullámot, a türkmenek számában 1997 óta további csökkenést kell regisztrálnunk. A legközelebb talán akkor kerülünk a

valósághoz, ha a népességszámot 500 000 és 1 000 000 vagy inkább 800 000 közé tesszük. Bár a szórás ebben az esetben is jelentős, de megmagyarázható, ha nem felejtjük el, hogy az iraki türkmenek alig fele vállalja saját nemzetiségi hovatartozását.

Végül néhány szót arról, hogy miért is tekintik oly sokan fontos kérdésnek az iraki türlmenek létszámát. A miértre a választ az új, demokratikusnak mondott iraki alkotmány 140. cikkelye adja meg.

Az alaptörvény rendelkezése szerint az észak-iraki Kirkuk városának státuszáról 2007 novemberében népszavazásnak kell döntenie. A város kitüntetett helyzetét a település környékén található gazdag kőolajlelőhelyek adják (vö. ***1. térkép***). A népszavazás tétje pedig nem kisebb kérdés, mint „Csatlakozik-e Kirkuk a Kurd Regionális Kormányzat fennhatósága alatt álló területekhez?".

Az Egyesült Államok helyi tapasztalatokkal rendelkező illetékesei szerint a ma körülbelül 750 ezres város lakóinak 40 %-a kurd, 30 %-a arab, 25 %-a türkmen. A fennmaradó 5 %-ot az egyéb etnikumok képviselői alkotják. A jelenlegi politikai vita azon folyik a lakosság folyamatos migrációja miatt megtizedelt és az erőszakos arabosítással feltöltött városnak milyen volt az eredeti etnikai megoszlása. Ki az aki jogosan költözött vissza? Kinek kell elköltöznie? Mi legyen a város környékén jelenleg is sátrakban élő csaknem 140 ezer kurddal? Persze az iraki türkmenek számára is jól jönne egy ekkora olajbevétellel rendelkező város feletti befolyás megszerzése. Ennek érdekében a törökországi támogatást élvező politikai csoportok minden fórumon az egyszer volt másfél milliós iraki türkmenek jogait kérik számon.

A tét nem kicsi. Kirkuk megszerzése 50 milliárd barell nyersolajat jelentene a Kurd Regionális hatalom számára, amellyel a világ 6. legnagyobb olajtartalékának birtokosaivá válnának. Az így megsokszorozott bevételek tovább stabilizálhatják a kurd autonómiát, és erősítheti az észak-iraki kurdok önállósodási törekvéseinek komolyságát.

Jelen helyzetben azonban egy zéró-összegű játszma elképzelhetetlen, mivel az észak-iraki kőolajat a világpiacra csak Törökországon keresztül lehet eljuttatni. A kompromiszum jelen esetben kényszer. A megoldási javaslatok már az asztalon vannak. Csakhogy ez már egy külön történet...

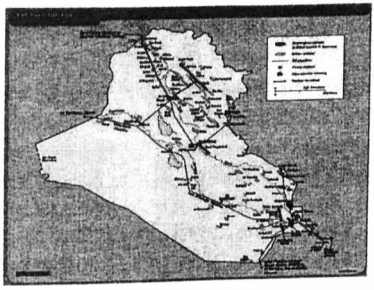

1. térkép:
Az iraki olajmezők

Felhasznált irodalom

Aras, B. (2007) Türkiye, Kuzey Irak ve Kerkük: *Dış Politika Bülent* Temmuz 2007 No. 5.; 2-5.

Avci, S. (2002) Irak'taki Türk Tarihi: *2023 – Ikibinyirmiüç 17.* 15. Eylül 2002; 24-29.

Jerjis, Sh. (2006) *The Turkmen of Iraq*, Nijmegen.

Sirkeci, I. (2005) *Irak Türkmenleri ve Türkmenlerin Yurtdışına göçü*, Bristol.

Talabani, N. (1999) *Iraq's Policy of Ethnic Cleansing: Onslaught to change national/demographic characteristics of the Kirkuk Region*, London.

Taşırkan, C. (2002) Irak Türkleri, Mosul-Kerkük ve Türkiye: *2023 – Ikibinyirmiüç 17.* 15. Eylül 2002; 42-47.

Dr. Kiss László

Vámbéry Ármin és az első magyar kórboncnok, Arányi Lajos kapcsolata

Mielőtt a címben szereplő foglalkozás/hivatás morbid asszociációra késztetné a tisztelt Olvasót, sietünk leszögezni: nem hullaként került Vámbéry kapcsolatba a híres kórboncnokkal. Sőt, nagyon is élő, emberi, s még tovább pontosítva: rokoni volt ez a kapcsolat - Arányi Lajos az apósa volt nagy utazónknak. Ezen állításunkat azonban meg kell magyaráznunk, hiszen a Vámbéry életrajzát tüzetesebben ismerők jogosan hördülhetnek fel: hogy lehetett Arányi az após, amikor Vámbéry feleségét Rechnitz Kornéliának hívták?

Kezdjük tehát az elején, annak magyarázatával, miért nem Rechnitznek hívták Vámbéry apósát. Rechnitz (Rechnicz) János 1804 körül született Pozsonyban. Fiatal koráról nem tudunk jóformán semmit. Érett fejjel, majdnem harminc éves korában, 1835-ben Pesten szerzett orvosi oklevelet a „...de cancro in genere", azaz „a rákról általában" című 39 oldalas értekezésével (DÖRNYEI, 2001, 123-4). Elképzelhető, hogy tanulmányait Bécsben kezdte - mert disszertációját Andreas Ignatius Wawruchnak, a kór- és gyógytan bécsi professzorának ajánlotta – de végülis Pesten telepedett le, ott működött gyakorló orvosként. Már fiatal orvosként be-

kapcsolódott az orvostársadalom akkoriban nagyon szegényes közösségi életébe is: 1837-ben egyike volt a Budapesti Királyi Orvosegyesületet megalapító 16 pesti ill. budai orvosdoktornak (KAPRONCZAY, 1987, 417). Neve hamarosan ismertté vált országszerte a korabeli orvosi lapokban közzétett tanulmányaival. Az első magyar orvosi lap, az Orvosi Tár hasábjain 1839-ben közölte gondolatait „az orvosi tapasztalás felett". Később írt a végbélsipolyokról, a pici gyermekek rángógörcseiről és az 1848-ban grasszáló „keleti choleráról" is. Munkatársa a volt a kiváló pesti gyermeksebész Schöpf Merei Ágoston (1805-1858) által kiadott Magyar Orvos-Sebészi Évkönyvnek is, amelyben – többek közt – a hagymáz, azaz a tífusz orvoslásáról is közzétett egy tanulmányt. A legnagyobb feltűnést viszont egy 1846-ban, a már említett Orvosi Tár hasábjain megjelent „Az orvosi rend korviszonyairól s reform szükségességéről" c. tíz oldalas tanulmánya keltette. Arra hívta fel a figyelmet, hogy Pesten már túl sok az orvos – az akkori 90 000 lakosra 300 „orvostudor" jutott – ami Rechnitz szerint azt eredményezi, hogy: „Irigység, gyűlölség s minden alacsony bűnök szabadon eresztvék immár s a tudomány kézművé süllyedt alá" (GORTVAY, 1953, 67). Hogy mikor vette feleségül a tőle mintegy húsz évvel fiatalabb Joachim Johannát, nem tudjuk. Azt viszont tudjuk, hogy a bájos Johanna vagy Janka híres családból származott. Az öccse ugyanis dr. Joseph Joachim (1831-1895 után) volt, akiről az Arányi munkásságával foglalkozó magyar orvostörténész csak annyit ír lábjegyzetben, hogy „világhírű hegedűművész" (MAGYARY-KOSSA, 1929, 268). Ettől bővebb életrajzát 1895-ben a Pallas Nagy Lexikona adta közzé, ebből a Johanna életrajzához is értékelhető adatokat idézzük csak. Joseph 1831-ben Köpcsényben (ma: Kittsee, Ausztria) született – valószínű tehát, hogy nővére is ott látta meg a napvilágot, 1824 körül – majd a Joachim család a harmincas évek derekán Pestre költözött. A „csodagyermeknek" tartott Joseph hegedűjátékával hamarosan elkápráztatta a bécsi, lipcsei, londoni, weimari közönséget és 1869-től

a berlini zeneakadémi igazgatójaként működött – a hatvanas évek kezdetén meglátogatta hazáját is (PALLAS, 1895, 924) és valószínűleg nővérét, Johannát is.

Visszatérünk tehát Johannához: belőle nem lett világotjáró művész, hanem csak egy neves pesti orvos, Rechnitz János felesége, akit – jelenlegi ismereteink szerint – három lánnyal ajándékozott meg: ezek legidősebbike volt a Kornélia. Sajnos, Rechnitz doktor nem sokáig örülhetett szépen gyarapodó családjának, mert az 1850-es évek elején – aránylag fiatalon – elhunyt. Az özvegy az előírt gyászolás után újból férjhez ment, ismét egy orvoshoz, az 1849-ben megözvegyült Arányi Lajoshoz.

Arányi – eredeti nevén Lostainer – 1812. május 29-én született Komáromban, nagyenyedi Lostainer Antal királyi sópénztárnok gyermekeként. 1837-ben szerzett orvosi oklevet Pesten, vagyis már medikusként is ismerhette Rechnitzet, aki két évvel korábban lett orvosdoktor. Két évig a belgyógyászat professzorának volt tanársegédje, majd egy észak-itáliai tanulmányút során Padovában, a tudományos kórbonctant „A betegségek helyének és okának feltárása a kórboncnok által" c. könyvével 1761-ben megteremtő Giovanni Morgagni (1682-1771) egykori működési helyén „beleszeretett" a kórbonctanba. E fellángolás az alatt a két és fél év alatt vált tartós „kapcsolattá", amit Arányi Bécsben, a híres cseh származású Karl Rokitansky (1804-1878) kórboncnok intézetében töltött el. Arányi 1844-ben tért vissza Pestre, ahol ő lett a kórbonctan első magyar „rendkívüli" professzora. Magyar nyelvű székfoglaló beszédjében így jellemezte az önálló kórbonctani előadások megkezdését Pesten: „Egy új és a közjónak számtalan gyümölcsöt termő tudomány csemetéjét ültetjük most el a magyar orvosi ipar kertjében". A „csemete", azaz a kórbonctan a rövidesen bekövetkező nehéz idők – a szabadságharc majd a Bach-korszak – ellenére reményteljesen fejlődött és „elültetőjének", Arányinak 1861-ben meghozta a „rendes egyetemi tanár" címet is.

Igazságtalanok lennék Arányi emlékével szemben, ha nem hangsúlyoznánk, hogy Arányi nem a tudománya elefántcsonttornyába bezárkózó, vaskalapos tudós volt. Személyében nemcsak a jeles orvost, a kórbonctan, a patológia magyarországi meghonosítóját, az 1864-ben kiadott, első magyar nyelvű kórbonctani tankönyv íróját, hanem a műemlékvédelem egyik magyar úttörőjét is tiszteljük. Ő volt az, aki szinte megszállottként harcolt azért, hogy Vajdahunyad (ma: Hunedoara, Románia) egykor híres várát megmentse az enyészettől. 1865-ben Pozsonyban, a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 11. vándorgyűlésén egy „álmáról" szólt előadása hallgatóihoz: „Azt álmodtam, hogy a végbomlásnak indult Vajda-Hunyad várát láttam régi fényében tündökleni... azt álmodtam, hogy Vajda-Hunyadnak nemes építői... megsúgják egy vándornak, hogy... fújja meg a tárogatót és buzdítsa az összegyűlt seregeket az enyészet elleni harcra..." (ARÁNYI, 1865). S Arányi máskor is megszólaló „tárogatója" halló fülekre és főleg tenni akaró embererekre talált: pozsonyi előadása ill. a várról írt monográfiája nyomán indult meg 1870-ben Vajdahunyad várának restaurálása (KISS, 2005). Arányi volt a kezdeményezője annak az akciónak is, melynek során a budai várnegyed régi épületeire emléktáblákat helyeztek el – ezek a táblák ma is láthatók (KÁRPÁTI, 1965, 944). S ha ehhez még hozzátesszük, hogy Arányi az életmentésről, az elsősegélynyújtásról szóló előadásai, újságcikkei alapján az egészségnevelés egyik magyar úttörőjének is tekinthető (KISS, 1995) ill. hogy 1846-ban kiadott „Rudnó és lelkésze 1844 és 1845-ben, meg még valami, többi közt a mai magyar zsidó is" c. könyvének köszönhetjük a reformkor „rudnói csodá"- járól, Madva Ferenc (1786-1852) katolikus papról és népgyógyászról a leghitelesebb adatokat (KISS, 2002) - a már gyermekkorában is sántító Vámbéryt elvitte édesanyja ehhez a csodadoktorhoz is (VÁMBÉRY, 2001, 16), nos, akkor megértjük, hogy miért volt Arányi korának egyik legismertebb és nagy köztiszteletnek örvendező orvosa. Méltán tehette fel halála után egy

évvel, 1888-ban, Tátrafüreden, az ottani vándorgyűlésen az őt búcsúztató kolléga a költői kérdést: „Arányi Lajos. Van-e a nemzet nagy múltja iránt érdeklődő magyar, ki e nevet ne ismerné?„ (CHYZER, 1888).

Kicsit előre siettünk a történetben, térjünk vissza 1849-be, a Vámbéry-Arányi kapcsolat egyik fontos évéhez. Arányi – aki szorgos naplóíró is volt – 1849. augusztus 3-án ezt jegyezte be diáriumába: „Nőm, gyermekem és hazám elvesztése egy év fordulta után!". A magyar szabadságharcban honvédorvosként aktívan résztvevő Arányi tehát tíz nappal a világosi fegyverletétel előtt, hazáján kívül, már Amália nevű feleségét és Aranka nevű kislányát is gyászolta. Hogy mikor vetett véget özvegységének és vette feleségül Rechnitz kolléga özvegyét a három vagy több félárvával, sajnos, nem tudjuk. Hát nem ír róla naplójában – halljuk a jogos kérdést? De bizonyára írt, ám naplói nagy részét – „nehogy a naplók avatlan kezekbe kerüljenek" – a családtagok (miután 35 éven át hűségesen őrizték) egy szerencsétlen órában elégették (MAGYARY-KOSSA, 1929, 255). Így csak találgathatunk, mi hozta össze a Kelet-kutatót a kórboncnok professzorral. Mi volt előbb: a két férfi szimpátiája, érdeklődése egymás tevékenysége iránt vagy a kapcsolat Arányi mostohalánya, Kornélia, Vámbéry általi megismerésével kezdődött? Nem tudjuk pontosan, csupán feltételezéseink lehetnek.

„Összehozó" dolog lehetett pl. a török nyelv. A már említett naplótöredékben többször van utalás arra, hogy Arányi törökül tanult. Magyary-Kossa Gyula, akinek volt alkalma beletekinteni az elégetéstől megmenekült lapokba, azt olvasta ki belőlük, hogy Arányi 1850 nyarán „a török nyelvtanba is belefog" (MAGYARY-KOSSA, 1929, 262). 1850. augusztus 19-én ezt jegyezte be naplójába Arányi: „d.e. szakomba vágó (kórbonctani) irkálás mulattatott, valamint tennap (sic!) s tegnapelőtt a török tanulás". Szeptember 3-án Visegrádva kirándulva „estve az ágyban egy órát törökül" tanul, másnap este ugyanezt teszi. Érdekes a szeptember nyolcadiki bejegyzés is: „Hajnalban borzasztó hasrágás, hasmenés gyöt-

rött, délután le kellett feküdnöm s aluttam (!) 7-ig, később pedig törökül tanulván, magyarul pedig koplalván, elaludtam..." Sajnos, a napló a már említett családi aggódás miatt 1850. szeptember 29-én megszakad – így nem deríthető fény belőle a törökül tanulás okára, sem annak tartamára.

Összekötő kapocs lehetett az utazás szeretete is, hiszen nemcsak Vámbéry, hanem Arányi is sokat utazott. Még medikusként, 1835-ben Pestről indulva, gyalog ill. parasztszekerekre felkéredzkedve ment végig a Tisza-Duna közén egész Belgrádig, onnan a Bánságon végig Erdélybe és Nagyváradon át vissza Pestre. „Amerre járt, szorgalmasan lerajzolja az érdekesebb dolgokat ... a szerbek, oláhok, törökök népviseletét, várak alaprajzát, templomokat...(sőt) önmagát is teljes utazó fölszerelésében, hátizsákkal, távcsővel, köpönyeggel, nagy tarisznyával az oldalán, melyben az eledelek, a tiszta ing, a mosdó szerszám, a nagy pisztoly és más effélék voltak " – írja róla a már többször idézett Magyary-Kossa Gyula (256.o.). Utazási kedvét megőrizte idősebb korában is, pl. a már említett vajdahunyadi vármentés okán 1864-ben „tíz hónap alatt hatszor rándult le Hunyadra" (MAGYARY-KOSSA, 1929, 267).

Sajnos, a másik fél, a vő, Vámbéry Ármin sem hagyott ránk témánk szempontjából használható információt - legalábbbis én nem találtam ilyent. A „Küzdelmeim" c. 1905-ben magyarul (is) megjelent önéletrajza előszavában ezt írta Vámbéry: „Van egy török példabeszéd, mely azt mondja, hogy magáról csak az ördög szokott beszélni" (VÁMBÉRY, 2001, 5.). Nos, a turkológus Vámbéry, ehhez tartva magát, nem kívánt „ördög" lenni: önéletrajzában nem foglalkozott családi életével. Ezt csak sajnálhatjuk, hiszen az „élénk és szellemdús" előadásmóddal bíró Vámbéry – nagy mesemondónk, Arányi földije, Jókai Mór nyilatkozott így róla 1864-ben (VÁMBÉRY, 2001, 234) - bizonyára olvasmányos képet festett volna családjáról is. A családi életének az autobiográfiából való száműzése miatt még azt sem sikerült kiderítenünk, mikor kötött házasságot Rechnitz Kornéliával, Arányi Lajos

mostohalányával. Erre az aktusra valószínűleg az 1870-es évek elején került sor, hiszen egyetlen fiuk, a kiváló jogásszá lett Vámbéry Rusztem 1872. február 29-én született.

Jóleső érzés nyugtázni, hogy az előadásunkban taglalt kapcsolat mindkét felvidéki születésű főszereplőjének emlékét tisztelet övezi ma is. Vámbérynak „fogadott szülővárosában", Dunaszerdahelyen van mellszobra és a itt ül össze évente a nevével fémjelzett tudományos konferencia és társaság, Arányinak pedig a komáromi székhelyű Szlovákiai Magyar Egészségügyi Társaság, a Magyar Egészségügyi Társaságga karöltve a „Hagyományteremtő első Dr. Arányi Lajos Napok" keretében 2007. március 31-én leplezett le emléktáblát Komáromban.

Felhasznált irodalom:

ARÁNYI Lajos: Vajda-Hunyad várának hajdani és jelen állapota. In: Rózsay J., Kanka K., Rómer, F.: A magyar orvosok és természetvizsgálók XI. nagygyűlésének munkálatai. Budapest, 1866, 352-424. Old.

CHYZER Kornél: Megemlékezés Arányi Lajos és Örley László tanárok felett /különlenyomat/, Budapest, 1888.

DÖRNYEI Sándor: Régi magyar orvosdoktori értekezések 1772-1849. Második kötet, Borda Antikvárium, Budapest, 2001, 123-124. old.

GORTVAY György: Az újabbkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1953, 322 old.

KAPRONCZAY Károly: A Budapesti Királyi Orvosegyesület alapításának 150. évfordulója. Orv. Hetil., 1987, 128, 417-419. Old.

KÁRPÁTI Endre: Arányi Lajos és a műemlékvédelem. Orv. Hetil., 1965, 943-945. Old.

KISS László: Az egészségnevelő kórboncnok: Arányi Lajos. Egészségnevelés /Budapest/, 1995, 36. évf., 6. Sz., 273-5.

KISS László: Kortárs orvosi és laikus vélemények a „rudnói csodáról" – 150 éve hunyt el Madva Ferenc In: Vámbéry Antológia 2002, Lilium Aurum Kiadó, Dunaszerdahely, 2002, 102-111. old.

KISS László: A komáromi vár tövéből Vajdahunyadra vetette vigyázó tekintetét – dr. Arányi Lajos /1812-1887/ emlékezete. Előadás Vajdahunyadon /Hunedoara, Románia/ 2005. szept. 23-án.

MAGYARY-KOSSA Gyula: Arányi Lajosról. In: uő.: Magyar Orvosi Emlékek, I. kötet, Budapest, 1929, 253-270. Old.
PALLAS Nagy Lexikona, IX. kötet, Budapest, 1898, 924-5. Old.
VÁMBÉRY Ármin: Küzdelmeim. Lilium Aurum Dunaszerdahely, 2001, 412 old.

Kovács Attila

Képek és jelképek
A palesztin iszlám mozgalmak „vizuális ideológiája" *

A palesztin iszlám mozgalmak – mint megannyi más politikai szerveződés – számára kiemelt szerepet játszik alapvető nézeteinek és elképzeléseinek, vagy ha úgy tetszik ideológiájának a minél szélesebb körben való megjelenítése és propagálása. Ezt szolgálja a pártprogram, nagyszámú kiáltvány, pamflet és hangzóanyag – tehát szövegek – ill. plakát, billboard, grafiti, audiovizuális anyag és internetes oldal – tehát képanyag – előállítása, kiadása és terjesztése. Ez a tanulmány ez utóbbi, tehát elsősorban a palesztin iszlám mozgalmak képi propagandaanyagával, s az anyag terjedelmes voltára való tekintettel, azon belül egy szűkebb körrel, a Hamász szellemi vezetőjének Ahmad Jászín sejknek a mozgalom képekben – elsősorban plakátokon – megjelenített „vizuális ideológiájában" elfoglalt szerepének tárgykörét igyekszik majd közelebbről megvizsgálni.

Eme témakör alapvetően két metodikai problémát vet fel. Az első maguknak a lentebb részletezett képeknek az értelmezésében alkalmazandó lehetséges módszertant valamint a képeknek mint a Hamászra vonatkozó teljes értékű

* Ez a cikk a VEGA 1/4672/07 projekt kereteiben jött létre. / Tento článok vyšiel v rámci projektu VEGA 1/4672/07.

forrásanyagnak a kezelését illeti, a második pedig az iszlám, ezen belül is a radikális iszlám politikai és szellemi mozgalmak és a képi, pontosabban a figurális megjelenítési mód viszonyának kérdése vonatkozik.

SZÖVEG ÉS KÉP

Én is, mint annyi más az iszlámmal, a Közel-kelettel, az arab és muszlim országok kultúrájával, múltjával és jelenével foglalkozó orientalista, arabista, iszlamológus pályatársam elsősorban szövegeket olvasunk, tanulmányozunk és kommentálunk. Ennek persze sokféle oka van, de így van ez mindenekelőtt azért, mert az orientalisztika gyűjtőnéven emlegetett sokféle kutatási szakirány majd mindegyike egy a filológiában gyökerező akadémiai hagyományból nőtt ki, s ez szervesen következik az európai tudomány jól ismert fejlődéstörténetéből, amit azonban itt nem szándékom részletesebben tárgyalni. Mit kezdjen azonban a kutató ha nem szöveggel, de képpel találja magát szemben? Persze könnyű lenne ezt a kérdés elintézni annyival, hogy természetesen folyamodjon a művészettörténeti megközelítéshez, hiszen az úgy keletkezésében mint fejlődéstörténetében méltó ikertestvére lehet a filológiai hagyománynak. Ez helytálló megállapítás is lenne a képi megjelenítés kisebbik részére, de egy ilyen művészettörténeti, elsősorban az esztétikai szempontokon nyugvó megközelítés kizárná az értelmezendő képi anyagok nagy részét, s ez a kör még akkor sem fogyatkozna meg nagyon, ha figyelembe vennénk az arab ill. muszlim képi kultúrával kapcsolatos speciális körülményeket, mint pl. egy más képi megjelenítési mód vagy egy az európai kontextustól eltérő esztétikai kód meglétét a vizsgált területen. Amint az orientalisztika egyes tudományágai a vizsgált szövegeket sem kizárólag csak esztétikai szempontból vizsgálják és magyarázzák, úgy a fentebb említett képek ezen nagyobb csoportját - amelyek művészettörténeti értéke gyakran elhanyagolható vagy éppenséggel

nincs is – sem lehet csak ezen esztétikai szemszögből megközelíteni.

Persze a klasszikus művészettörténeti megközelítésmódokon kívül vannak egyéb tudományos módszerek is, amelyek már sokkal használhatóbbnak bizonyulnak ezen esetben. Ilyenek az ikonológia és a vizuális antropológia.[1] Ezen megközelítési módok alapvető tézise azt mondja, hogy a kép a szöveghez hasonlóan a valóság bizonyos fokú elvonatoztatott leképzése, amely valamelyest tükrözi azt a szociális, kulturális, vallási és politikai kontextust ahol és amikor keletkezett, s mint ilyen legalább annyira lehet az adott kontextussal foglalkozó kutatás adekvát forrás- ill. interpretációs anyaga mint a szöveg. Persze a kép és szöveg között fennálló alapvető minőségi különbségek eltérő értelmezési módszereket tesznek szükségessé, amelyek részletes taglalására most itt nem szeretnék kitérni, az alapvető különbséget talán jól érzékelteti az ha a szövegnek és képnek a „célközönségre" olvasókra (vagy hallgatókra) ill. nézőkre kifejtett hatását nézzük. Míg az írott ill. kimondott szó értelmezése feltételez bizonyos elsajátított kézségeket (pl. az írott szöveg esetében olvasni tudást és – s ezt már a kimondott szónál is – bizonyos szintű szövegértést és nyelvismeret) s egyfajta „aktív hozzáállást", vagy ha úgy tetszik „intellektuális erőfeszítést" a kép ilyen előfeltételek nélkül is közvetlen és elsősorban emocionális hatást vált ki a szemlélőből. Ezt az alapvető hatást persze tovább finomíthatja bizonyos ismeretanyag birtoklása: jelek, szimbólumok és szimbólumrendszerek ismerete ill. ezek értelmezésének képessége, de mindez csak másodlagos.

KÉPISÉG, ISZLÁM, RADIKALIZMUS

Elsőre talán paradox ötletnek tűnhet a radikális iszlám mozgalmak – ahová a sokszor szigorú és szélsőséges ideológiai alapokon nyugvó bár ezt rendhagyó módon a nemzeti eszmével és identitással sajátosan ötvöző palesztin iszlám

mozgalmak is besorolhatók – és a képi megjelenítési mód, egyáltalán a vizualitás összefonódásairól beszélni, de amint látni fogjuk ez a viszony nemcsak hogy kimutatható, de bizonyos esetekben egyenesen meghatározó jellegű. Közismert tény, hogy az iszlám és a képi ábrázolás viszonya igencsak sajátos viszony. A Korán és még inkább a prófétai hagyomány alapvetően negatívan nyilatkozik a képi megjelenítési módra és ezen belül is a figurális ábrázolásra vonatkozóan. Amint az ide vonatkozó legismertebb két *hadíth* is mondja: „A képek készítőinek [és tulajdonosainak] nehéz dolguk lesz a végítélet napján"[2] továbbá „Az angyalok nem lépnek be olyan házba ahol képek és kutyák vannak"[3]. Ez az oka annak, hogy a képi ábrázolásnak megvannak a maga határozott korlátjai, s ez elsősorban a vallási összefüggésekben és környezetben van így[4] és mindenekelőtt a bálványképekkel és bálványimádással kapcsolatban[5]. Mégis, mit kezdjünk akkor azzal a gazdag és szerteágazó képi örökséggel ami az iszlám kultúrájának szerves részét képezi és amibe beletartozik egy jelentős vallási tárgyú képanyag is? Elsősorban ezt a képi örökséget, de az ide vonatkozó muszlim hagyományt is a konkrét történelmi, földrajzi, kulturális, politikai stb. összefüggéseiben kell értelmeznünk. Ez elsősorban azt jelenti, hogy fel kell hagynunk az iszlámnak monolitikus égészként való – jócskán leegyszerűsített – értelmezésével, s azt mint számos egymással párhuzamos ill. egymást részben átfedő, átíró, befolyásoló, tehát egymás közt élénken kommunikáló irányzat és frakció sokszínű mozaikszerű változatos egészének kell tekintenünk, ahogy azt számos az iszlámot elsősorban antropológiai szemszögből értelmező neves szakember teszi, akik ebben az összefüggésben nem iszlámról, de „iszlámokról" beszélnek.[6] Ebből a perspektívából nézve nem annyira meglepőek azok az indoktrinációs folyamatok, amik befolyással voltak a képi megjelenítési mód helyzetére és szerepére az iszlám hagyományban. S mégis nemcsak a közvélemény, de a tudományos kutatók egy része is, azoktól az iszlám radikális mozgalmakról, melyekről az iszlám

hagyomány „tradicionális", dogmatikus, „szigorú" és betű szerinti értelmezését feltételezi nehezen elképzelhetőnek tartana egy a képi megjelenítési módhoz fűződő progresszív vagy legalábbis pragmatikus viszonyt. Széles körben elterjedt az a vélemény, hogy ha az iszlám elutasító a (figurális) képi ábrázolás iránt akkor annak radikális mozgalmai úgymond „radikálisan elutasítóak" kell legyenek ebben kérdéskörben, s példaként erre legtöbbször az afganisztáni Talibán szoborromboló akcióját vagy a Muhammad karikatúrák körüli botrányt szokták felhozni. Természetesen ez egy meglehetősen bonyolult az általam tárgyalt témakörön messze túlmutató kérdéskör, és én itt csak néhány rövid a tárgyammal összefüggő megjegyzésre szorítkoznék. Egyrészt hiba lenne a radikális iszlám mozgalmakat csupán mint „neo-tradicionalista" csoportokat tárgyalni. Az iszlám radikalizmus ill. fundamentalizmus egy olyan eszmekör, melynek legalább annyi köze van a modernitás diskurzusaihoz mint a „neo-tradicionalista" álláspontho z.[7] Ebben az összefüggésben a képi ábrázolás messze nem az egyetlen tárgykör amiben intenzív újraértelmezési és indoktrinációs folyamatok mentek és mennek végbe az egyes radikális mozgalmakon belül. Ennek a jelenségnek vagyunk tanúi mindannyiszor mikor a radikális iszlám mozgalmak képviselői „autentikus" *tafsír*ról, *sunná*ról a hagyományos iszlám fogalmak (*dzsihád, sarí'a, bid'a*, stb.) „autentikus" értelmezéséről beszélnek. Ez az „autentizálás" ugyanis legtöbbször merőben vagy részben új értelmezést és nem valamiféle – az iszlám radikális mozgalmak által egyébként is meglehetősen sajátságosan értelmezett – hagyományhoz való visszatérést jelent, s ez a „visszatérés" párhuzamosan és szerves egységben folyik „idegen", tehát nem eredendően a muszlim kultúrkörből jövő jelenségek és fogalmak „iszlamizálásával".[8]

Ennek a komplex folyamatnak jó példáját mutatja a palesztin iszlám mozgalmak (Hamász, Palesztin iszlám dzsihád, Népi ellenállási bizottságok) a vizuális propagandához, mint a misszió (*daw'a*) meglehetősen hatékony eszközéhez való

elválaszthatatlan és néha már-már a prófétai hagyománynak diametrálisan ellentmondó viszonya.

A VIZUÁLIS PROPAGANDA ESZKÖZTÁRA

Első lépésben talán vessünk egy pillantást arra konkrétan mit is értünk az alatt mikor a palesztin iszlám mozgalmak vizuális eszköztáráról beszélünk. Mik is azok a mediátorok és technikák amik szóba jöhetnek. Elsőre szembetűnő az a nagyfokú gyakorlottság és találékonyság ahogy a palesztin iszlám mozgalmak a modern kommunikáció és technológia legújabb formáit a saját céljaira felhasználják. Mi sem bizonyítja ezt szemléletesebben, mint az a példa hogy a Hamász egyik emblematikus „mártír-vezetője" és első „bombagyárosa" Jahjá ʿAjjás „a mérnök" (*al-muhandisz*) név alatt vált ismerté és ebben a címben követte őt eddig hat különböző utódja is. Általában elmondható, hogy a palesztin iszlám mozgalmak vezető aktivistái közt – és nem csak köztük, de a palesztin társadalomban általában – számos elsősorban technikai és természettudományokban magas fokon képzett embert találunk, akik a az radikális iszlám mozgalmaktól erősen áthatott palesztin, de nem egyszer neves nyugati egyetemeken sajátították el ez irányú tudásukat.[9]

A palesztin iszlám mozgalmak arzenáljában ennek megfelelően ott találjuk a modern politikai propaganda képi és média technikáit és formáit. Ha röviden tipologizálni szeretnénk ezeket akkor a következő felosztás tehetjük:

(a) fényképek, elsősorban zsánerképek melyeknek a „palesztin haza" különböző képeit mutatják a jeruzsálemi Szikladómtól és *al-Aqsá* mecsettől kezdődően egészen az olajfákkal benőtt galileai hegyoldalakig. Ezen táj- és életképek mellett fontos csoportot képeznek az egyes mozgalmak jeles (vezetőinek, bebörtönzött, ill. megölt) tagjainak fényképei. Külön csoportot alkotnak a széles körben elterjedt a különböző (messze nemcsak az iszlám mozgalmakhoz

tartozó) legtöbbször megfelelő háttér (Szikladóm, az egyes mozgalmak jelképei vagy vezetőinek ill. mártírjainak képei) előtt vagy katona gyakorlatokon és felvonulásokon általában állig felfegyverzett és harcias pózokban tetszelgő, vagy Koránt tartó ill. olvasó harcos aktivisták fényképei, s végezetül az izraeli megszállás, a két intifáda és azok áldozatainak képei, amelyeket az illető mozgalom legtöbbször a „cionisták rémtettei" kategóriába sorol be. Sokszor ez a fényképanyag képezi a forrásanyagát a következő, talán legkiterjedtebb kategóriának ahová a

(b) plakátok és billboardok tartoznak. Ezekek a plakátok alkotják a palesztin radikális mozgalmak vizuális propagandaanyagainak és stratégiájának gerincét. Tartalmukat tekintve megjelenik rajtuk a mozgalom szinte minden főbb ideológia témaköre mellett az összes főbb éppen aktuális politikai kérdés is. Ezeket a témákat a következőképpen csoportosíthatnánk: *„a hős"*, ide tartoznak a mozgalom vezetőinek képei (pl. Ahmad Jászín, ᶜAbd al-ᶜAzíz ar-Rantíszí, Khálid Masᶜál, Ismá'íl Hánija s mások a Hamász, Fathí as-Siqáqí, Ramadán ᶜAbdulláh Salláh s mások az Palesztin iszlám dzsihád, Abú Júszif al-Qawqá és mások a Népi ellenállási bizottságok részéről), a nagy történelmi palesztin ill. muszlim személyiségek (pl. Szaláh ad-Dín al-Ajjúbí, Haszan al-Banná, ᶜIzz ad-Dín al-Qassám, ᶜAbdulláh ᶜAzzám és mások) az egyes mozgalmak mártírjai[10], közülük is mindenekelőtt a jelentősebbek (pl. Imád ᶜAqíl, Sálih Siháda, Jahjá ᶜAjjás, Ismá'íl Abú Sanab, Ibráhím Maqadma, Rím ar-Rajjási, Hanádí Dzsarádát[11] és mások[12]) s ezzel összefüggésben az úgynevezett „mártíranyák" képei (közülük talán a legjelentősebb Umm Nidál Marjam Farhát), továbbá az izraeli börtönökben levő politikai foglyok plakátjai. Meglehetősen elterjedt az egyes vezetők és mártírok allegorikus megjelenítése, mikor is ezek mint lovak, oroszlánok vagy sasok vagy ezek társaságában vannak megjelenítve. A mártírokhoz – mindenekelőtt a női mártírok – megjelenítéséhez szervesen hozzátartoznak a virágok,

mint a paradicsom jelképei. A kategória utolsó csoportjába tartoznak magát a mozgalmat vagy annak katonai szárnyát allegorikus formában megjelenítő kompozíciók.

Az ellenpólust *„az ellenség"* kategóriában sorolhatók. Itt három tematikusan elkülönülő fő csoportot lehet elkülöníteni egymástól. Az első és legfőbb Izrael, a zsidóság és „cionizmus" (*sahjúnija*)[13] kategória köré csoportosítható. Amíg „a hős" kategóriában felsorolt alakok erősen idealizáltak úgy ebbe a kategóriában nagyon gyakori a Izrael és a zsidóság démonizálása, amitől nem idegen az antiszemitizmus klaszszikus eszköztára sem.[14] A legtöbbször tematizált „ellenség" szerepében Ariel Saron volt izraeli miniszterelnököt találhatjuk. A második kategória az USA és az „újkori keresztesek" (*salíbijún dzsadíd*) szerepelnek szintén meglehetősen démoni minőségben.[15] Végezetül a belső ellenség, a „rossz" muszlimok és palesztinok, tehát „az árulók" következnek, ami legtöbbször konkrétan a Fathot és azon belül is Mahmúd [a]Abbászt jelenti, de megkülönböztetett ellenszenvnek örvend pl. Muhammad Dahlán a palesztin nemzeti hatóság egykori biztonsági ügyekért felelős megbízottja is.

A következő nagyobb témakört *az iszlám szimbólumok* alkotják. Ide tartozna a különböző Korán ábrázolások, az iszlám szent helyeinek (Mekka, Medina) plakátjai és képei, az iszlám (és arab) szolidaritással (elsősorban Irakkal és Libanonnal) kapcsolatos alkotások és végül a ramadán tematikus megjelenítése, ami a számarányát tekintve a legnagyobb csoportot alkotja a témakörön belül.

Talán az egyik legkiterjedtebb kategória az amelyiket *a „palesztin iszlám haza"* megjelöléssel illethetnénk. A témakör legkiterjedtebb csoportját a Jeruzsálemet és azon belül is a *Harám as-saríf* két fő építményét a Szikladómot és *al-Aqsá* mecsetet ábrázoló plakátok alkotják. Érdekes lehet, hogy a képeken az esztétikailag sokkal attraktívabb, bár vallási tekintetben jelentéktelenebb Szikladóm vezet az *al-Aqsá* mecsettel szemben. A második legtöbbször tematizált építmény a hebroni Ibráhím mecset vagy ahogy

a zsidó ész keresztény hagyományban ismeretes a Pátriárkák sírja. A következő nagy témakört a palesztin történeti ill. nemzeti *éthos* fontosabb sarokpontjai alkotják: az 1948-as évhez kötődő a palesztin közbeszédben csak „a Katasztrófa" (*an-Nakba*) néven emlegetett eseménysor s ennek mintegy ellentéteként az azóta hazájukon kívül élő palesztinok visszatérése (*ʿawda*) s végül a két intifáda és az ahhoz kötődő a „megszállást" és „ellenállást" tematizáló alcsoportok (pl. „az intifáda gyermekei", a fal vagy „biztonsági kerítés", stb.). Fontos képi szerephez jut az áldozatok és a vér megjelenítése sokszor nagyon nyers naturalizáló formában.

A soron következő témakört mint *az események és évfordulók* fémjelezte csoportot lehetne jellemezni. Ide tartoznak az olyan eseményekre való képi megemlékezés mint a ciklikusan ismétlődő emlék- és ünnepnapok mint a „Föld napja" (*Jawm al-ʿArd*), vagy a Jászín sejk halálának évfordulójához (2004 március 22.) kötött „Mártírok hete" (*Uszbú' as-suhadá'*) és az első intifáda kitörésekor megalakult Hamász „születésnapja", stb. Fontos, bár legtöbbször csak időleges képi szerephez jutnak még az egyes politikai vagy katonai események is mint a Deir Jásíni vérengzés vagy a Bejt Hánúnban ill. Dzsenínben történt brutális izraeli katonai akciók, a gázai Iszlám egyetem elleni izraeli támadás a gázai kivonulás vagy a 2006 januári palesztin parlamenti választások, stb.

(c) A grafiti a plakátokhoz szorosan kötődő kategória és tematikusan is illeszkedik azokhoz. Főként az első intifádában és a Nyugati parton épülő fallal kapcsolatban játszott és játszik fontos szerepet.[16]

(d) A térkép a következő, a maga nemében speciális, részint képi megjelenítési forma. A „palesztin iszlám haza", ilyenképpen történő megjelenítése szintén elterjedt a palesztin iszlám mozgalmak körében, s ezeken a térképeken Izrael államot hiába keresnénk.

(e) Tablók, kiállítások és szemináriumok tartoznak a következő csoportba. Ezek tematikusan legtöbbször a mártírom-

sághoz, de más tárgyakhoz is kötődnek és a palesztin egyetemek adnak nekik színteret az Iszlám blokk (*Kutla iszlámíja*) a Hamász ifjúsági szervezetének rendezésében.

(f) Tüntetések, nagygyűlések és díszszemlék az olyan következő alkalmas szintér ahol még megmutatkozhatnak a palesztin iszlám mozgalmak különféle vizuális kifejezési formái. Ezek főként a két intifádával és a 2006-os palesztin választásokkal vagy egyes emléknapokkal kapcsolatban jutottak fontos szerephez és a figyelmes szemlélő megfigyelhette ezeken az eseményeken az egyes mozgalmak teljes képi eszköztárának, szimbólumainak és jelképeinek komplex és organikus rendszerét.

(g) Színi- és dramatizált előadások formáját is öltheti a palesztin iszlám mozgalmak képi világa. Erre, a kiállításokhoz és szemináriumokhoz hasonlóan elsősorban iskolai környezetben kerül sor, és a témájukat illetően szintén igazodnak ezekhez.

(h) Az audiovizuális eszközök alkotják a mediátorok következő és nem kevéssé fontos csoportját. Bár a palesztin iszlám mozgalmak esetében nem beszélhetünk kiterjedt filmgyártásról, de annál jelentősebb azoknak a propaganda, dokumentum és ál-dokumentumfilmeknek a készítése és forgalmazása amik főként a mozgalom vezetőiről, mártírjairól és más a föntiekben taglalt témáról szólnak. Fontos szerep jut köztük az ún. mártír- és kollaboráns videóknak. A Hamász audiovizuális propagandagépezetében meghatározó szerepet játszik a 2006 januárjában a mozgalom által alapított *al-Aqsá* TV.

(i) Az Internet az a következő és egyre fontosabbá és szinte univerzálissá váló mediátor, amelyik a fentiekben felsorolt médiumok mindegyikét képes közvetíteni és a palesztin iszlám mozgalmak számára az egyik legfontosabb szó- és „képcsövet" képezi.[17]

JÁSZÍN SEJK MINT IKON

Most, hogy a fentiekben rövid áttekintést adtam a palesztin iszlám mozgalmak vizuális kultúrájának egyes típusairól szeretném ezt egy gyakorlati példán is szemléltetni, s ez a példám Ahmad Jászín sejk a Hamász megalapítójának és szellemi vezetőjének személye és az ő szerepe lesz mozgalmának képi világában. Természetesen ez a szerep sok szempontból különleges, amit azzá tesz úgy Jászín sejk élete mint a mozgalomban betöltött egyedülálló szerepe. Nem kívánom ebben az írásomban részletesen tárgyalni sem a sejk pályáját sem gondolatvilágát[18], csupán a csatolt képanyagon szeretném röviden szemléltetni Jászín a Hamász „vizuális ideológiájában" betöltött szerepét.

Az első kép (1) egy a sejkről készült tipikus zsánerképek közül és Jászínt az irodájában mutatja. Maga a sejk a tipikus öltözékét viseli, amiben a róla készült ábrázolások szinte mindegyikén láthatjuk, s amely tolószékével együtt szervesen hozzátartozik képi megjelenéséhez. Ez az aránylag statikus megjelenítési mód, ami Jászínt jellemzi elsősorban azt a szerepet hivatott vizuális eszközökkel értésre adni amit a sejk a Hamászban betöltött: ő a szellemi vezető, a mozgalom által képviselt értékek változatlan, legfőbb és állandó képviselője és garanciája. A képen körül van véve ezeknek az értékeknek számos szimbólumával. Balra tőle egy tipikus az „iszlám palesztin hazát" ábrázoló térkép van a Jeruzsálemet mint ennek a hazának a fővárosát jelképező Szikladóm rajzával. Balra, részben a sejk feje mögött egy hasonló témájú kompozíciót láthatunk kiegészítve még a palesztin nemzeti lobogóval és a nyitott Koránnal. Jobb oldalon szintén egy Koránpéldány látható és a jobb felső sarokban egy Hamász mártír emlékplakátja. Az ábra azt a Jászínt mutatja, akinek az élete és minden perce a mozgalom. A második kép (2) Jászínt már a börtönben mutatja ahol többször is és tetemes időt töltött. Börtönre utal úgy a rácsos ablak, mint a felírás „szabadsá-

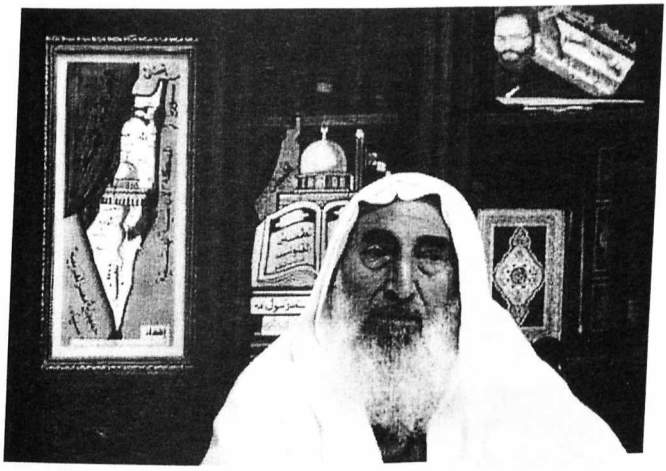

1. kép

2. kép

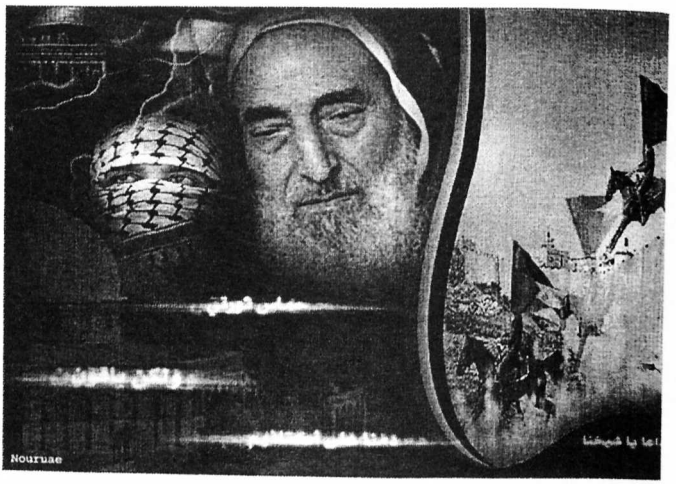

3. kép

got az intifáda sejkjének". Jászín nem csak saját maga de az egész palesztin nép fogságának a szimbóluma. A harmadik képen (3) már mint az „intifáda atyja" látható egy, a palesztin ellenállás anonim, tipikus *kufíjába* tekert fejű résztvevőjével, a Szikladómmal és épp a Falat felzászlózott lovakon átugrató szimbolikus palesztin „harcosok" társaságában. Ezen a képen már a szerző aláírását is megtalálhatjuk a bal alsó sarokban „Nouroua". Ezt és több más beszélő „művészi álnevet" sok más plakáton is láthatunk és általában megállapítható, hogy a palesztin plakátok nagy része is hasonló módon szignált. A következő ábra (4) már a sejket a Qasszám brigádok gyakorlatozó tagjaival mutatja a felirat szerint mindnyájan a mártíromság felé tartva. A képet szerzője a géppisztolyokkal övezett hangzatos „Predator" néven szignálta. Egy másik ábrán (5) Ahmad Jászínt épp a palesztin fiatalság felé nyújtja egy szebb jövő kulcsát. A tiszta forrást és állandóságot jelképező sejk és a jövőt jelentő fiatalok vagy gyerekek képe az egyik állandó és felettébb kedvelt témához tartozik. Maga

4. kép

5. kép

6. kép

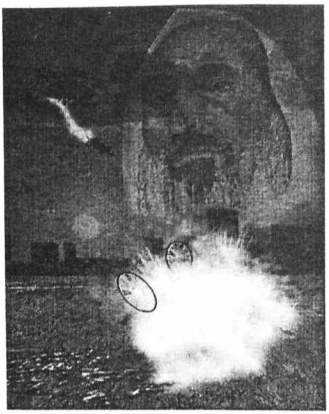

7. kép

8. kép

a kulcs pedig a palesztin kontextusban a „a Katasztrófa" (*an-nakba*) és visszatérés (*ʿawda*) állandóan visszatérő kettős szimbóluma. Ott van a szerző szignumában is, aki nem más mint az egész arab világban jól, ismert a nagy arab lapokban, pl. az *al-Haját*ban is publikáló palesztin karikaturista Umája Dzsahá, aki nem mellesleg a Hamász egyik mártírjának fiatal özvegye. A következő kép (6) Jászint az egyik testőre társaságában mutatja egy nagy Hamász zászló (zöld alapon a *saháda* kalligrafikus feliratával) háttérben napfelkeltével, ami utal a sejk halálának körülményeire, tudniillik hogy a reggeli imáról jövet érte a végzetes izraeli rakéta támadás, s a jobb sarokban a 2005 évi első „Mártírok hetének" emblémája csak megerősíti ezt az utalást. A szerző ez esetben „Khaleel" az egyik legjelentősebb és legtermékenyebb mind között. Ezzel elérkeztünk Jászín sejk életének kulcsfontosságú eseményéhez, azaz halálához, amiről ő maga azt nyilatkozta, hogy „az a nap amikor mártírhalált halok életem legboldogabb napja lesz"[19] A következő kép (7) stilizált formában ezt az esemény mutatja, ahogy az ezt követő is (8) egy a mártíromságra utaló Korán idézettel tisztelegve a sejk-

9. kép

10. kép

nek. A halál véres színhelyét körülvevő fiatalok és a tolókocsi maradványai közül szárnyas lovaktól vontatott kocsi emelkedik a magasba, amin egy másik képen (9) már ott láthatjuk a paradicsom felé tartó Jászínt is aki ebben a helyzetben Illés prófétát vagy – a kocsi jellegéből adódóan – Hélioszt juttathatja eszünkbe, vagy ez talán csak a sejk tolókocsijának egy magasabb szintre emelése lenne? Kétségtelenül rendhagyó képi megjelenítése ez egy radikális iszlám mozgalom vezetőjének. Aztán (10) a sejket már a fényes paradicsomi kertben lovagolva és meglehetősen jókedvűen láthatjuk, a hagyományos öltözékében, de a testi fogyatékosságát már maga mögött hagyva. A szerző „Khaleel" a képet a 2006-os „Mártírok hetére" készítette, amit jól mutat a jobb felső sarokban található embléma. Egy másik (11) szerző, „Abbas" kicsit másként látva ugyanazt Jászínt egy napraforgós paradicsomi kertben szintén virággá avanzsált mártírtársai és pillangók közt. Nem ez az egyedüli példa, hogy a sejket egyfajta sajátos „palesztin-iszlám panteon" részeként képzeli el a szerző. Jól mutatja ezt a következő ábra (12), ahol a Mohamed próféta nevében sugárzó fényben Jászín társaságában

11. kép

12. kép

ott sütkéreznek Haszan al-Banná, ʿIzz ad-Dín al-Qassám, ʿAbdulláh ʿAzzám s rajtuk kívül a Hamász teljes vezérkara. Középen a fent leírt arcképcsarnokkal jelzett folytonosság az egyes szervezetek emblémáiban is megmutatkozik, együtt látjuk itt a Muszlim testvériség, a Hamász és annak katona szárnya a Qasszám brigádok címereit. Ezután következnek a szűkebb jelképes arcképcsarnokok. Az első (13) al-Bannát, Jászínt és Rantíszít mutatja a mártírhalált jelképező piros rózsáktól övezve a felirat is jól érzékelteti az általuk képviselt hármast: „Hamász – misszió, eszme, mártíromság". Az ezt követő kép (14), amelyet egy a „Wesam" álnév alatt publikáló szerző készített a mozgalom 18. születésnapjára, a Hamász meghatározó párosát – Jászin, Rantíszí – mutatja. Ahogy az majd számos más képeken is megmutatkozik amíg Ahmad Jászín az állandóság addig Rantíszí az tettrekészség jelképe a mozgalom képi világában. Egy másik (15), „Eyelash" által készített arcképcsarnok „a nemzet nagyjait" (balról jobbra: Jászin, Rantíszí, Abú Sanab, Sihháda) mutatja mintegy az USA-beli Mout Rushmore mintájára, s ezt még egy (16) a Hamász mártírjainak portréiból összeállított mozaikkép követi, középen a mozgalom nevét kiadva. Jászín portréja, Rantíszival vagy nélküle ott található még sok Hamász de más illetőségű mártír egyéni plakátján is, mint

حماس
دعوة - فكرة - شهادة
الانطلاقة 18... الانطلاقة 18... الانطلاقة 18... الانطلاقة 18... الانطلاقة 18

13. kép

HAMAS
QASSAM
حماس
حركة المقاومة الإسلامية
الإنطلاقة
WESAM

14. kép

15. kép

azt a mellékelt Muhammad ʿAlí al-Ghalbán „halotti plakátja" jól szemlélteti (17), s ez az emblematikus páros gyakran tart szimbolikus szemlét a Qasszám brigádok zászlós, fegyveres seregén (18), vagy a mártír lakátokhoz hasonlóan köszönti és egyben legitimálja a 2006-os választások a Változás és reform (*at-Taghajjir wa 'l-iszláh*) néven felállított Hamász fémjelezte politikai platform jelöltjeit (19).

A tárgyalt képanyag vitathatatlanul legizgalmasabb részét azok a képek alkotják, ahol Jászín személye és képe mintegy ikonná merevedik. Ezek közül most két elemet emelnék ki: egyrészt Ahmad Jászín arcát, másrészt pedig ebben a kontextusban szinte már a sejk attribútumaként működő tolószékét. A kettőt együtt jól mutatja a Hamász egy nagygyűlésén készült mellékelt ábra (20) ami egy tolókocsira erősített Jászín portrét és Hamász zászlót mutat. Egy fokkal tovább megy az a „Khaleel" által jelzett ikonizált Jászín portré (21), amelyik nem egyszer megjelenik egyfajta

16. kép

17. kép

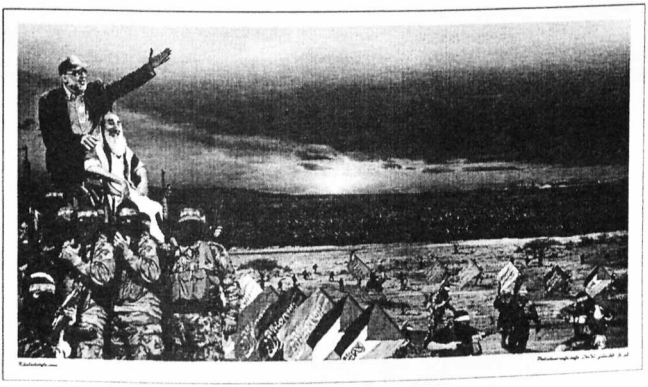

18. kép

„védjegyként" különböző szerző képein is. Mégis a tolókocsi, amire Ahmad Jászín egy szerencsétlen baleset következtében gyerekkora óta rá volt utalva, vált azzá a szimbólummá, ami legjobban rögződött az iszlám radikális mozgalmak „vizuális ideológiájában". Ez a tolókocsi szimbólum az, amelyik a legtöbbször tematizált, a leginkább kidolgozott mind közül, s szinte már úgy kapcsolódik Jászínhoz, ill. utal a személyére, mint ᶜAlí ibn Abí Tálibra összetéveszthetetlen kettős pengéjű Zulfikár néven ismert kardja a síᶜita vizuális hagyományban,

انتخبوا قائمة التغيير و الإصلاح من رقم ٦-١٠ في ورقة اقتراع دائرة خان يونس
وقائمة التغيير و الإصلاح رقم ٦ في ورقة اقتراع القوائم النسبية
٦ د. يونس الاسطل
٧ د. صلاح البردويل
٨ د. خميس النجار
٩ د. صالح الرقب
١٠ الشيخ / سليمان الفرا
الإصلاح والتغيير
منهجنا اسلامي ... مسيرتنا مستقيمة ... تاريخنا ناصع ... ايادينا نظيفة

19. kép

20. kép

s ez a maga nemében igazán egyedülálló. Ha megnézzük az utolsó ábrát (22) ott láthatjuk azt két a paleztin köztudatban szintén erősen fixált jelkép a Kalasnyikov és kulcs mellett és együtt meglehetősen komplex, mégis közérthető módon és aránylag letisztult formában jelképezik mindazt amit Jászín sejk és a Hamász képvisel, s mellettük a kép felirata „Jászín: bajnokiság és önfeláldozás" már igazán fölöslegesen áll ott.

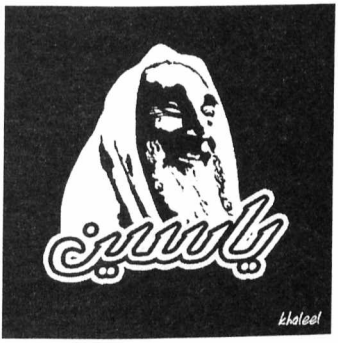

21. kép

22. kép

A KÉPEK JEGYZÉKE:

1. Ahmad Jászín az irodájában (szerző: ismeretlen, forrás: http://www.palestine-info.info)
2. Ahmad Jászín a börtönben (szerző: ismeretlen, forrás: http://www.palestine-info.info)
3. Ahmad Jászín az „intifáda atyja" (szerző: Nouruae, forrás: http://www.paldf.net/forum)
4. Ahmad Jászín és a gyakorlatozó Qasszám brigádok (szerző: Predator, forrás: http://www.paldf.net/forum)
5. Ahmad Jászín és az ifjúság (szerző: Umajja Dzsuhá, forrás: http://www.omayya.com)
6. Ahmad Jászín a halála hajnalán (szerző: Khaleel, forrás: http://www.khaleelstyle.com)
7. Ahmad Jászín a halála (szerző: ismeretlen, forrás: http://www.paldf.net/forum)
8. Ahmad Jászín a halála (szerző: Abú Laʿíz (?), forrás: http://www.paldf.net/forum)
9. Ahmad Jászín a paradicsomba száll (szerző: ismeretlen forrás: http://www.paldf.net/forum)
10. Ahmad Jászín a paradicsomban (szerző: Khaleel, forrás: http://www.khaleelstyle.com)
11. Ahmad Jászín a paradicsomban (szerző: Abbas, forrás: http://www.palestinianforum.net)
12. Arcképcsarnok (szerző: Abú Laʿíz (?), forrás: http://www.paldf.net/forum)
13. Haszan al-Banná, Ahmad Jászín, ʿAbd al-ʿAzíz ar-Rantíszí (szerző: Samír Abú Muhammad, forrás: http://www.alqassam.ps)
14. Ahmad Jászín és ʿAbd al-ʿAzíz ar-Rantíszí a Hamász 18. születésnapján (szerző: Wesam, forrás: http://www.palestinianforum.net)
15. „A nemzet nagyjai" (szerző: Eyelash, forrás: http://www.eyelash.ps)
16. Hamász mártírok képmozaikja (szerző: Khaleel, forrás: http://www.khaleelstyle.com)
17. Muhammad ʿAlí al-Ghalbán „halotti plakátja" (szerző: ismeretlen, forrás: http://www.alqassam.ps)
18. Ahmad Jászín és ʿAbd al-ʿAzíz ar-Rantíszí sergszemlén (szerző: Khaleel, forrás: http://www.khaleelstyle.com)
19. Ahmad Jászín és ʿAbd al-ʿAzíz ar-Rantíszí a „Változás és reform" választási plakátján (szerző: Nasq, forrás: http://www.palestine-info.info)

20. Tolókocsi és Jászín portréja a Hamász nagygyűlésén (szerző: ismeretlen, forrás: http://www.palestine-info.info)
21. Ahmad Jászín portré (szerző: Khaleel, forrás: http://www.khaleelstyle.com)
22. Kalasnyikov, kulcs és tolókocsi (szerző: Ibn al-Karmel, forrás: http://www.paldf.net/forum)

JEGYZETEK:

[1] A tárgykörre vonatkozó alapvető munkák: BELTING, Hans, *Bild-Anthropoligie. Entwürfe einer Bildwissenschaft*, München, 2001; BARTHES, Roland, *Image – Music – Text*, New York, 1977; ECO, Umberto, *Kant és a kacsacsőrű emlős*, Budapest, 1999; MICHELL, Thomas W.J., *Picture Theory: Essay of Verbal and Visual Representation*, Chicago, 1994; MIRZOEFF, Nicholas, *An Introduction to Visual Culture*, London – New York, 2000; MÜLLER, Marion G., Grundlagen der Visuellen Kommunikation, Konstanz, 2003; a témára vonatkozó magyar összefoglaló: SZŐNYI, György Endre, *Pictura & Scirptura. Hagyományalapú kulturális reprezentációk huszadik századi elméletei*, Szeged, 2004.
[2] *Sahíh Bukhári*, 34:318; 54:447; 58:213; *Sahíh Muslim*, 24:5246, 5249, és másutt.
[3] *Sahíh Bukhári*, 34:318; 54:448, 450, 539; 59:338, és másutt.
[4] GRABAR, Oleg, "From the Icon to Aniconism: Islam and the Image", *Museum International*, no. 218 vol. 55 (2003), 46-53.
[5] A Korán ide vonatkozó helyei: 7:191-198; 16:20-22; 25:3-4; 35:40; 53:23 és másutt.
[6] EL-ZEIN, Abdul Hamid, „Beyond Ideology and Theology: The Search for the Antropology of Islam", *Annual Review of Antropology*, vol. 6 (1977), 227-254; GEERTZ, Clifford, *Islam Observed. Religious Developement in Morocco and Indonesia*, New Haven - London, 1968.; EICKELMAN, Dale F., „Changing Interpretations of Islamic Movements", In: ROFF, William R. (ed.), *Islam and the Political Economy of Meaning. Comparative Studies of Muslim Discourse*, London - Sydney, 1987, 13-30.
[7] DEKMEJIAN, R. Hrair, „Fundamentalist Islam: Theories, Typologies, and Trends", *Middle East Report*, vol. 17 no. 4 (Summer 1985), 28-33, ; DROOGERS, André, „Syncretism and Fundamentalism: A Comparison", *Social Compass*, vol. 52 no. 4 (2005), 463-471; JANSEN, Johannes J. G., *The Dual Nature of Islamic Fundamentalism*, London, Hurst, 1997, MENDEL, Miloš, „Islamic Fundamentalism as an Ideological Instrument of Social Communication", In: HULEC, Otakar & MENDEL, Miloš, *Threefold*

Wisdom. Islam, the Arab World and Africa, Praha, 1993, 173-183; WATT, W. Montgomery, *Islamic Fundamentalism and Modernity*, London - New York, 1988.

[8] A kérdéskörhöz lásd: EUBEN, Roxanne L., "Contingent Borders, Syncretic Perspectives: Globalization, Political Theory, and Islamizing Knowledge", *International Studies Review*, vol. 4 (2002), 23-48; AL-FARUQI, Isma'il R., *Islamization of Knowledge: General Principles and Workplan*, Washington, International Institute of Islamic Thought, 1982; MOTEN, Abdul Rashid, "Islamization of Knowledge in Theory and Practice: The Contribution of Sayyid Abul A'la Mawdudi", *Islamic Studies*, vol. 43 (2004), 247-272; TIBI, Bassam, "The Worldview of Sunni Arab Fundamentalists: Attitudes toward Modern Science and Technology", In: MARTY, Martin E. & APPLEBY, Scott R. (eds.). *Fundamentalisms and Society: Reclaiming the Sciences, the Family, and Education*, Chicago, 1993, 88-93.

[9] A kérdéshez lásd: BADRAN, Nabil A., „The Means of Survival: Education and the Palestinian Community 1948-1967", *Journal of Palestine Studies*, vol. 9 no. 4 (Summer 1980), 44-74; BARAMKI, Gabi, „Aspects of Palestinian Life under Military Occupation, with a Special Focus on Education and Development", *British Journal of Middle Eastern Studies*, vol. 19 no. 2 (1992), 125-132; PAZ, Reuven, "Higher Education and the Development of Palestinian Islamic Groups", *MERIA Journal*, vol. 4 no. 2 (June 2000), 80-94.

[10] A mártíromság témaköre elsősorban az öngyilkos merényletek miatt a palesztin iszlám mozgalmakkal kapcsolatos diskurzusban az egyik legvitatottabb kérdések közé tartozik, lásd: BEIT-HALLAHMI, Benjamin, "The Return of Martyrdom: Honour, Death and Immortality", *Totalitarian Movements & Political Religions*, vol. 4 no. 3 (Winter 2003), 11-34; BERKO, Anat - EREZ, Edna, " 'Ordinary People' and 'Death Work': Palestinian Suicide Bombers as Victimizers and Victims", Violence and Victims, vol. 20 no. 6 (December 2005), 603-623; BLOOM, Mia M., "Palestinian Suicide Bombing: Public Support, Market Share, and Outbidding", *Political Science Quarterly*, vol. 119 no. 1 (2004), 61-88; HAFEZ, Muhammad M. *Manufacturing Human Bombs: The Making of Palestinian Suicide Bombers*, Washington, 2006; HATINA, Meir, "Theology and Power in the Middle East: Palestinian Martyrdom in a Comparative Perspective", *Journal of Political Ideologies*, vol. 10 no. 3 (October 2005), 241-267; ISRAELI, Raphael, „Islamikaze and their Significance", *Terrorism and Political Violence*, vol. 9 no. 3 (Atumn 1997), 96-121; KHALILI, Laleh, *Heroes and Martyrs of Palestine: The Politics of National Commemoration* (Cambridge

Middle East Studies), Cambridge, 2007; MALKA, Haim, "Must Innocents Die? The Islamic Debate over Suicide Attacks", *Middle East Quarterly*, vol. 10 no. 2 (Spring 2003), 19-28; WINKATES, Jim, "Suicide Terrorism: Martyrdom for Organizational Objectives", *Journal of Third World Studies*, vol. 23 no. 1 (Spring 2006), 87-115.

[11] Rím ar-Rajjási a Hamász, Hanádi Dzsarádát pedig a Palesztin iszlám dzsihád fontos női mártírja. A témához lásd: BLOOM, Mia, "Female Suicide Bombers: A Global Trend", *Dædalus*, vol. 136 no. 1 (Winter 2007), 94-102; HASSO, Frances S., „Discursive and Political Deployments by/of the 2002 Palestinian Women Suicide Bombers/Martyrs", *Feminist Review*, no. 81 (2005), 23-51; PATKIN, Terri Toles, "Explosive Baggage: Female Palestinian Suicide Bombers and the Rhetoric of Emotion", *Women and Language*, vol. 27 no. 2 (Fall 2004), 79-88; SCHWEITZER, Yoram (ed.), *Female Suicide Bombers: Dying for Equality?*, Tel Aviv, 2006; VITOR, Barbara, *Army of Roses – Inside the World of Palestinian Suicide Bombers*, New York, 2003.

[12] Részletes áttekintés található az egyes mozgalmak katonai szárnyainak honlapjain ('Izz ad-Dín al-Qasszám brigádok: http://www.alqassam.ps Jeruzsálem brigádok: http://www.sarayaalquds.org an-Nászir Szaláh ad-Dín brigádok: http://www.moqawmh.com), de jó áttekintést kínál ESPOSITO, Michelle K., „The al-Aqsa Intifada: Military Operations, Suicide Attacks, Assassinations, and Losses in the First Four Years", *Journal of Palestine Studies*, vol. 34 no. 2 (Winter 2005), 85-122 vagy HAFEZ, Muhammad M., id. műve, is.

[13] A cionizmust a legtöbb palesztin iszlám mozgalom nem (csak) mint a Theodor Herzl és mások által fémjelzett zsidó nemzeti mozgalmat, de mint világméretű s elsősorban az iszlám ellen kihegyezett összeesküvést értelmezi.

[14] LITVAK, Meir, „The Anti-Semitism of Hamas", *Palestine-Israel Journal*, vol. 12 no. 2/3, (2005), 41-46; PAZ, Reuven, "Extreme Anti-Jewish Motifs on the Hamas Movement's Web Site", ICT, (1998), on-line: http://www.ict.org.il/articles/articledet.cfm?articleid=39

[15] ABDALLAH, Abdel Mahdi, "Causes of Anti-Americanism in the Arab World: A Socio-Political Perspective", *Middle East Review of International Affairs*, vol. 7 no. 4 (December 2003), 62-73; FRISCH, Hillel, „The Palestinian Media and Anti-Americanism: A Case Study", *Middle East Review of International Affairs*, vol. 7 no. 4 (December 2003), 74-82; SATLOFF, Robert & YOUMANS, Eunice & NAKHLA, Mark, *Assessing What Arabs Do, Not What They Say: A New Approach to Understanding Arab Anti-Americanism*, (Policy

Focus No. 57), Washington, 2006.

[16] STEINBERG, PAUL & OLIVER, A. M., *The Graffiti of the Intifada: A Brief Survey*, Jerusalem, 1994.

[17] A fontosabb weboldalak: Hamász http://www.palestine-info.info , a mozgalom társalgási webfóruma http://www.paldf.net/forum , ʿIzz ad-Dín al-Qasszám brigádok http://www.alqassam.ps , Palesztin iszlám dzsihád http://www.qudsway.net , Jeruzsálem brigádok http://www.sarayaalquds.org , Népi ellenállási bizottságok http://www.moqawmh.com .

[18] Ahmad Jászín életéről lásd: ABU-AMR, Ziad, „Shaykh Ahmad Yasin and the Origins of Hamas", In: APPELBY, R. Scott (ed.), *Spokesmen for the Despised: Fundamentalist Leaders of the Middle East*, Chicago, 1997, 225-256; ʿADWÁN, ʿÁtif, *as-Sajkh Ahmad Jászín, hajátuhu wa dzsiháduhu*, Bajt Hánún, 1991; Kovács, Attila, „Život, smrť a nesmrteľnosť Ahmada Jásína: mučeník, svätec, mystik, terorista?", In: KOŽIAK, Rastislav & NEMEŠ, Jaroslav (eds.), *Svätec a jeho funkcie v spoločnosti*, vol. 2, Bratislava, 2006, 261-274.

[19] *al-Qudsz*, 1998 július 26.

Madaras László

Avarkor-e az avarkor?

A Kárpát medence népessége 567/568 – 829 között

A XX. századi történetírás egyik legnagyobb toposza az, hogy a magyar honfoglalást megelőző időszakban, évszázadokban a Kárpát-medence urai az avarok voltak.

Ezt olvashatjuk bármelyik tankönyvben, amely – az általános iskolától az egyetemig bezárólag – a VI-IX. század történelmével foglalkozik. Ezt olyan szinonimákkal gazdagíthatjuk, mint avarkor ~ az avarok kora ~ az avarság kora. A régészeti irodalomban még találkozunk a kora-, közép-, és késő avarkor terminológiával is

Másképpen fogalmazva: Árpád magyarjainak honfoglalását megelőzően a Kárpát medence urai az avarok voltak, ezen a földön avarok éltek.

De kik is ezek az avarok? S éltek-e egyáltalán avarok a Kárpát-medencében a magyar honfoglalás, 894-895 idején?

Az első kérdésre viszonylag egyszerű a válasz.

A kelet-európai steppén valamikor 550 es évek második felében feltűnik egy korábban ismeretlen törzsszövetség – nép –, akik magukat avaroknak nevezik, vezetőjüket pedig Baján kagánnak. A bizánci forrásokban legelőször 552. év bejegyzéseinél találkozhatunk velük, de az első valódi megjelenésük Bizáncban 557 decembere és 558 februárja közé tehető.

Nem lehettek akárkik, hiszen még a „világ fővárosának" számító birodalmi főváros lakói is összesereglettek érkezésük alkalmával.(Szádeczky-Kardoss 1992. 14-18)

Ekkor már a kelet-európai steppe urai voltak, minden erre-felé lakó nép nekik hódolt. Egyik legfontosabb céljuk az volt, hogy biztonságos szállást szerezzenek a Bizánci Birodalmon belül. S éppen ez nem sikerült nekik, mert Justinianus császár egy szigorú dunai határzárral sikeresen megakadályozta ezt a törekvésüket. (Szádeczky-Kardoss 1992. 22-23.)

Így máshol kellett biztonságos hazát keresniük Ez pedig nem lehetett más, mint a Kárpát-medence. Ám itt ekkor még jól működött a gepida határvédelem a Kárpátok hágóinál, éppen ezért ezt a földrajzi akadályt megkerülve próbáltak a nomád avarok területhez, zsákmányhoz jutni. Megkerülve a hegyek karéját két alkalommal is (562 és 566/567) konfliktusba kerültek a frankokkal, akikkel furcsa békekötéseket alkudtak ki.(Szádeczky-Kardoss 1992. 24. és 31-32.)

Eközben fő ellenségeik, a türkök, megérkeztek a steppe európai határára, így mindenképpen lépnie kellett Bajánnak egy biztonságos, védhető határú ország megszerzése érdekében.

A Kárpát-medence belső háborúi oldják meg a problémát.

Ugyanis itt a gepidák (az Alföld, Erdély és a Délvidék (Sirmium) urai a Dunántúlt birtokló longobárdokkal immáron hosszú-hosszú ideje tartó belháborúja éppen Bizánc magatartása miatt kétesélyessé vált. Kihasználva ezt a longobárdok szövetséget ajánlottak az avaroknak. Baján ezt némi vonakodás után elfogadta, ám kemény feltételeket szabott. Követelte a gepidák országát, a longobárd állatállomány 1/10-ét, de ami számára a legfontosabb volt vezetőket, akik seregeit átvezetik a számukra ismeretlen hágókon.

A küzdelem a gepidákkal egyoldalú és igen rövid volt. Az avar seregek megsemmisítő csapásokat mértek az ellenálló gepidákra 567-ben.

A teljes Alföld az avarok birtokába került, amivel Baján kettős sikert könyvelhetett el.

Egyrészt biztos és védhető határokkal rendelkező hazát szerzett. Másrészt ezt úgy szerezte, hogy népének olyan környezetet biztosított, melyen – legalábbis átmenetileg – ugyanúgy élhetett, mint azt korábban megszokta. Ráadásul még az állatállományt is feljavította. Márpedig az közismert, hogy a nomádok körében a gazdagság fokmérője az állatállomány nagysága volt.

Így kerültek az avarok, az igazi avarok a Kárpát medencébe.

A továbbiakban már nem kívánom az avar történelem esemény-, gazdaság-, társadalom és kulturális történetét részletezni, csupán azt a tényt kívánom hangsúlyozni, hogy egészen 626-ig, Bizánc szerencsétlen ostromáig, Európa egyik katonai nagyhatalmáról beszélhetünk a Kárpát-medencében.

A FORDULÓPONT 626!

Innentől számítjuk a Bajáni avar birodalom meggyengülését. A területvesztések után a hatalmi szféra is összeszűkül. De még mindig a Bajáni dinasztia uralkodott, annak ellenére is, hogy 630 táján a birodalom másik nomád komponense – a bolgárok – is igényt tartottak a kagáni trónra.

Kik is ezek a bolgárok? Van-e a forrásokban nyomuk, s igazolják-e régészeti leletek jelenlétüket a Kárpát-medencében.

ÚJABB KELETI BETELEPÜLÉS
AZ AVAR BIRODALOM TERÜLETÉRE (595 TÁJÁN)

THEOPHYLACTOS SIMOCATTA VII 8, 11 IN. ET 16-17

Ezekről a győzelmekről küldött értesítést követek útján a türk kagán Maurikios császárnak...Ugyanebben az időtájban a tarniachok és a kotragérok – ezek is var és chunni közül valók

– megszöktek a türköktől és Európába menekülve az avarok kagánjának népeihez csatlakoztak. Azt mondják a zabenderek is var és chunni nemzetségből valók. Az avarok így létrejött erőgyarapodása tízezer harcosra rúgott. (Szádeczky-Kardoss 1992. 107.)

E forrás értelmezésénél az igazi nagy problémát az jelenti, hogy mit is kell azon érteni, hogy „Európába menekülve az avarok kagánjának népeihez csatlakoztak".

Szádeczky-Kardoss Samu úgy fogalmaz, hogy: "Az sem mondható meg bizonyosan, vajon az avar kagán fennhatósága alá helyezkedő keleti jövevények a Kárpát-medencébe vándoroltak-e, vagy valahol a Pontus vidéki steppén álltak meg. Lehet ugyanis, hogy a türkök visszahúzódásával párhuzamosan már akkor beletartozott az avarság hatalmi szférájába az Al-Dunától az Azovi tengerig terjedő övezet). Egy bizonyosnak látszik: az első avar kaganátus csúcspontját 600-620 körüli időkben érte el, s ebben bizonyára szerepe volt annak a tízezer jó steppei lovasnak, aki ekkor csatlakozott az avar főség alatt álló törzsszövetséghez." (Szádeczky-Kardoss 1992. p. 108.)

Ha azt a kérdést, hogy érzékeljük-e ezt a vándorlást a régészeti anyagban csak egy bő évtizeddel ezelőtt tettük volna fel, akkor egy bizonytalan – talán, hogy majd az újabb kutatások eldöntik –, esetleg egy még bizonytalanabb mozdulattal széttért kéz lehetett volna a régészek válasza. Ma már feltehetően többet tudunk mondani ennek a forrásnak az értelmezése kapcsán is. Az 1990-es évek kutatási eredményei, elsősorban Lőrinczy Gábor kitűnő tanulmányai nyomán, a Tiszántúlon körvonalazódott egy olyan régészeti csoport, amely sok-sok szállal kötődik a kelet-európai steppe lovas nomád népeinek régészeti hagyatékához. Nem csupán a tárgyi emlékanyagban, hanem a sírok tájolási rendszerében, a temetkezési szokásokban (pl. az állatbőrös temetkezések speciális változatának jelenléte) is. (Lőrinczy 1991 pp. 141-142; Lőrinczy 1992. pp. 165-166; Lőrinczy 1996. pp 177-185.)

Ez a régészetileg egységesnek tűnő csoport jól elkülönül a klasszikusnak számító korai avar temetkezésektől, tehát felvethető annak lehetősége, hogy ezek a sírok köthetőek lehetnek azokhoz, vagy azok egy csoportjához, akikről a fent idézett forrás szól. Ha ez így lehet, akkor egy jelentős bolgár török csoport nemcsak beköltözött a Kárpát-medencébe, hanem a későbbiek folyamán fontos történeti szerepet is játszik az Avar Birodalom VII. századi történetében (lásd alább a 630-as év eseménytörténete).

A 626-os bizánci vereség után megkezdődik az Avar Birodalom teljes felbomlása. A teljes kifejezést azért használom, mert egyes területek elszakadása már korábban megkezdődött (lásd Samo vezetésével a vendek önállósodása (623/624). S ha igaz, akkor ekkor szakadnak el az avar törzsállamtól a vazallus keleti steppei területek, pl. Kuvrát Bulgáriája (Róna-Tas 2001. pp. 67-87.). Ráadásul ekkor történik a Kárpát-medencében élő bolgárok első próbálkozása az avar kagáni trón megszerzésére.

A 630-as év eseményeit azonban túlélte a Baján dinasztia és az avarság.

Mi is történt 630-ban?

AVAR- BOLGÁR BELHÁBORÚ PANNÓNIÁBAN (630)

FREDEGAR IV 72 (GLOSSAR A I 212)

Ebben az évben a hunoknak is nevezett avarok birodalmában, Pannóniában heves küzdelem támadt azért, mert az uralomért versengés folyt; vita volt, ki legyen a (trón) utód. Egyik (trónkövetelő) az avarok a másik a bolgárok közül került ki. Nagy sokaságot gyűjtöttek össze és ketten kölcsönösen hadba szálltak (egymás ellen). Végül az avarok a bolgárok fölé kerekedtek. A legyőzött bolgárokat, kilencezer férfit asszonyaikkal és gyerekeikkel kiűzték Pannóniából; ezek Dagoberthez fordultak, s kérték, fogadja be őket. Dagoberus parancsot adott, hogy egyelőre a bajorok fogadják be őket. S tanácskozott a

frankokkal, hogy mi történjen ezután. Telelésre szétszóródtak (a bolgárok) a bajorok házaiban. Ekkor Dagobertus a bajoroknak (újabb) parancsot adott, hogy egyazon éjszakán Bajorországban ki-ki a saját házában gyilkolja meg a bolgárokat asszonyaikkal és gyerekeikkel együtt. Ezt a (parancsot) a bajorok teljesítették. Nem maradt életben ama bolgárok közül senki, csakis Alciocus hétszáz férfival s azok asszonyaival és gyerekeivel, akik a vendek tartományába menekültek. Alciocus sok-sok évig élt övéivel Wallucumnál, a vendek vezérénél. (Szádeczky-Kardoss 1992. 212.)

Mint arra már fentebb utaltunk nem tartjuk kizártnak, hogy a 630-ban lázadó bolgároknak lehetett valamiféle köze az 595 táján az Avar Birodalomba menekülő tízezer nomád lovas alkotta népcsoporthoz. Az persze lehetséges, hogy az ebben az időben megerősödő Kuvrát is támogatta a kagáni trón iránti ambíciójukat, s ennek tudatában léptek fel trónigényükkel.

A Fredegári elbeszélésből itt és most két számunkra fontos adatot emelünk ki. Az egyik az, hogy a kagáni trónt továbbra is az erősebb avar népcsoport tartotta meg, azaz a Baján-dinasztia hatalmon maradt, a másik adat pedig, hogy a bolgárok egy csoportja túlélte a „bajor Szent Bertalan éjszakát".

A kérdés az, hogy vajon a régészeti anyagban találunk-e valamiféle nyomot arra, mi is lett a túlélő csoport tagjainak sorsa? Talán igen!

Bruno Genito a VI-VII. századból olyan lovassírokat közöl Észak-Itáliából, amelyekben jól nyomonkövethetők a pogány szokások továbbélése (lóval való temetés), de a fegyverzet már a korabeli nyugati fegyverzetet reprezentálja (Bruno Genito 2000.) Nem lehet kizárni a kapcsolatot eme fegyveresek és a megmenekült bolgárok között, ennek sem történeti, sem földrajzi, sem pedig időrendi akadályai nincsenek.

Viszont a 9000 bolgár harcos – vagy akármennyi – és családja hiányzik az Avar Birodalomból, melyet az újabb

népmozgás nem csupán a haderő elvesztése okán súlyt, hanem felgyorsít egy folyamatot, a letelepedés folyamatát is. Az Alföldön ugyanis ettől az időszaktól nyílnak a nagy sírszámú korai avar temetők (Szeged-Fehértó A, Alattyán korai szakasza, vagy a Szeged környéki korai avar temetők stb.). Ez pedig a letelepült életmód elterjedését és bizonyos népesség-koncentrációt jelez, ami nyilvánvalóan belső népességmozgással járt.

Végül, de nem utolsó sorban ekkor hallunk utoljára egy korai avar kagán trónralépéséről.

S talán ennek az Avar Kagánnak még jut szerep a további események során is. Ugyanis 670/680 között történik valami, amit az írott források és a régészeti leletek egyaránt igazolnak. Ez pedig nem egyéb mint Kuvrát fiainak és népeiknek a szétvándorlása.

A vándorlásról két forrásból is értesülhetünk.

KUVRÁT FIAINAK SZÉTVÁNDORLÁSA
(670/680 KÖRNYÉKÉN)

NICEPHOROS PATRIARCHA P. 33, 13-34, 19
(GLOSSAR B I 131)

Beszélni kell az úgynevezett hunok és bolgárok birodalmáról (vagy: eredetéről?) s az ő viszonyaikról. A Maiotis-tó környékén a Kubán folyónál van az egykor Nagy-Bulgáriának mondott ország s az úgynevezett kotragok (=kitrigurok ?) népe, akik egyazon törzshöz tartoznak (mint a bolgárok). Konstantinos idején, aki nyugaton halt meg, valami Kobrotos (Kuvrát) nevű férfi ezeknek a törzseknek az ura lévén megvált az élettől: öt fiút hagyott maga után s nekik úgy végrendelkezett, hogy semmiképpen se távolodjanak el egymás lakóhelyétől, hadd biztosítsa uralmukat egymás iránti (kölcsönös) jóindulatuk. Ők azonban keveset törődve az apai intelemmel kis idő múltán elváltak egymástól; mindegyikük kiszakította a saját részét a népből. A Baian(os) nevű első fiú az apai utasításnak megfelelően

az ősi földön maradt mindmáig. A Kotragos nevű másodszülött átkelt a Donon s ott telepedett meg szemben (bátyjával). A negyedik fiú átkelt a Dunán, s ott tanyázik Pannóniában, amely most avar uralom alá tartozik; ennek a helybéli népnek az alattvalója. Az ötödik a Ravenna környéki Pentapolisban állapodott meg s a rómaiak adófizetője lett. Hátra van még a harmadik Asparuch testvér (sorsa). Ő átkelvén a Dnyeper és Dnyeszter folyókon a Duna környékén lakik; itt megtelepedésre igen alkalmas helyet foglalt el, amelyet nyelvükön Onglosnak hívnak s amely nehezen megközelíthető és bevehetetlen ellenség részéről.(Szádeczky-Kardoss 1992. 218.)

THEOPHANES

„Batbainan (vagy Bat Baian) nevű első fiú betartva atyja rendelkezését máig megmaradt az ősi földön. Második, ennek testvére, akinek neve Kotrag(os), átkelve a Tanais (Don) folyón első testvérével szemben lakott. A negyedik és az ötödik átkelt az Istros vagy más néven a Duna folyón; az előbbi az Avarországhoz tartózó Pannóniában az avarok kagánjának az alattvalója lett, s ottmaradt a maga hadával, az utóbbi pedig a Ravenna vidéki Pentapolisba jutva, a keresztények császárságának hatalma alá került. A testvérek harmadika, az Asparuch nevű átkelve a Dnyeperen és a Nyeszteren s az Ongloshoz jutva – ezek mind a Dunától északra lévő folyók – köztük és a Duna között telepedett le." (Szádeczky-Kardoss 1992. p. 219)

Nichephoros és Theophanes is egyértelműen arról szól, hogy a negyedik fiú a Kárpát-medencében az Avar Kagán alattvalója lett.

A források hitelességét senki sem vonja kétségbe. Ennek értelmében a negyedik Kuvrát fi Kárpát medencébe érkezése tényként kezelhető.

Immáron csupán egy kérdés marad tisztázandó!

Kimutatható-e a régészeti leletanyagban az új bevándorlás. Jómagam azt gondolom, hogy igen. A régészet kutatói ezt a népességet nevezik Tótipuszta-Igar körnek.

A csoport jelenlétét Bóna István már az 1970-es években körvonalazta (Bóna 1970., Bóna 1971., Bóna 1984.), s azóta kutatók egész sora (Garam Éva, Tomka Péter, Fülöp Gyula Kiss Gábor, Fancsalszky Gábor, Meggyes Pál és még sokan mások) igazolták. Magam monográfiákban foglaltam össze azt a folyamatot, amely a Tótipuszta-Igar körből indult ki, s a végeredménye a griffes-indás kultúra lett.(Madaras 1994., Madaras 1995.)

Itt és most azonban nem ez a legfontosabb, hanem az, hogy hogyan is zajlott le ez a folyamat, mondjuk a Birodalom legfelsőbb vezetői szintjén, s vajon a régészet érzékel-e ebből a folyamatból valamit.

Mi is történt 670/680-as évek egyikében a Kárpát-medencében?

Nézzük elsőször az írott forrásokat.

KUBER HERCEG ELSZAKAD A KAGÁNTÓL
ÉS DÉLRE VÁNDOROL
(VALAMIKOR A VII. SZÁZAD UTOLSÓ ÉVTIZEDEIBEN)

MIRACULA SANCTI DEMETRII II (5) 284-288
(GLOSSAR B I 127)

...S az egész népet, már tudniillik a hadifogságba esett egész népet, mint amely a továbbiakban immár az ő alattvalója, a fenn nevezett kagán a Duna folyónál telepítette le ama Pannónián túli részeken, amely provinciának régente a Sirmium nevű város volt a metropolisa. (285) Ettől fogva a bolgárok avarok és más (pogány) népek közé vegyültek (az elhurcolt bizánciak), egymás között gyerekeket nemzettek s így határtalan sokaságú népességé lettek. A gyerekek atyáiktól átvették a magukkal hozott tradíciókat és a nép római szokásokhoz igazodó indíttatásait....Egyik beszélt a másiknak az ősi szülőföldről, s lángra lobbantották egymás szívében az elmenekülés vágyát. (286) Már hatvan és még valamennyi év telt el azóta, hogy a szülők a barbárok portyázásainak az áldozatául estek. Egy másik új

nemzedék lépett színre. Idővel a legtöbben közülük szabad emberekké lettek. Ezek után már külön népként kezelte őket az avarok kagánja s a nép szokásának megfelelően vezetőt rendelt föléjük, név szerint Kubert. (287) Ő néhány közeli bizalmas hívétől megtudta, hogyan vágyakozik vissza ama nép atyái városaiba. Mérlegelte ezt s magához vonta a rómaiak egész felkelő népét más nemzetiségűekkel azaz prozelitákkal együtt, mint ahogy a biblia mondja a zsidók mózesi exodusáról szólva; vitték az ingóságukat és fegyvereiket is. A kagán ellenében mint mondottúk, felkelőkké, lázadókká váltak. Amint a kagán ezt megtudta, nyomukba eredve üldözte őket, öt vagy hat ütközetben összecsapott velük, de mindegyikben vereséget szenvedett, mire még megmeredt hadinépével megfutamodott s észak felé (országa) belsőbb területeire vonult el. (288) Ezután a győzelmet követően Kuber fent leírt hadinépével átkelt az említett Duna folyón, a mi részeinkre érkezett és a Keramésios mezőt foglalta el.... (Szádeczky-Kardoss 1992. 219-220.)

A forrás tehát azt mondja, hogy a kagán Kubert elválasztotta népétől (hadseregétől) és a bizánci hadifoglyok népének élére helyezte őt. Magyarán a beérkezett új csoportot megfosztotta első számú vezetőjétől, s azt egy számára idegennek gondolt népcsoport élére nevezte ki.

Ne feledkezzünk meg egy nagyon fontos eseményről. Tudniillik 630-ban éppen bolgár lázadók tartottak igényt az avar kagáni trónra. Erre még élénken emlékezhettek a kagáni udvarban, s a keletről érkező onogur-bolgárokban nem csupán egy lehetséges alattvalót láttak, hanem potenciális ellenfelet is.

Ez a gyanú be is igazolódik, Kuber fellázad új alattvalói élén az Avar Kagán ellen, s a volt Bizánci hadifoglyok élén – miután több csatában legyőzi a kagáni sereget – visszatér népével a Bizánci Birodalom területére, s Thessaloniké környékén telepedik le.

Ebből viszont az következik, hogy azok, akikkel a Kárpát-medencébe érkezett, itt is maradtak. Nem mentek tömegestül vele. Ha azt feltételezzük, hogy hadseregével és né-

pével érkezett ide, akkor feltehetően még a hadserege sem ment el, hanem az is Avar Kaganátusban maradt. Ugyanis ha a Kagán meghagyta volna érintetlenül Kuber hadseregét, nemhogy elkerülte volna a 630-as eseményeket, hanem maga erősítette volna meg egy „lázadásra hajló néppel" az új jövevényeket. Ez pedig aligha hihető. Ráadásul éppen ekkor kezdik el használni azokat a fegyveres sírokban gazdag temetőket, amelyek a Kárpát-medence katonailag fontos stratégiai helyeinek közeléből kerültek elő (pl. Szeged-Fehértó B, Jászapáti, Kisköre, Mödling, Kiskőrös- Vágóhíd, Zsély, Bácskatopolya, Káptalantóti stb.). Ez az a hadsereg, amely itt marad a Kárpát-medencében és fontos szerepet játszik a további eseményekben.

Éppen ezért nem érthető Bálint Csanád egyik legutóbbi tanulmányában megfogalmazott csodálkozása, amikor is azt írja: „Egyértelműen megállapítható: a Kuberrel együtt a Balkánon letelepedők nemhogy nem hoztak létre egy új régészeti kultúrát, de éppenséggel figyelemre méltó nyom nélkül (=gyorsan?) felszívódtak régi hazájukban." (Bálint Csanád 2004. 47.)

A képlet teljesen egyértelmű — ez azért van, mert Kuber egy olyan keresztény nép élén tért vissza a Bizánci Birodalomba, amelyről elmondható: *„A gyermekek atyáiktól átvették a magukkal hozott tradíciókat és a nép római szokásokhoz igazodó indíttatásait." (Szádeczky-Kardoss 1992. p. 220)*

Nos, most ez a nép miért is különbözött volna jelentősen a környezetétől, miért is kellett volna Thessaloniké környékén új régészeti kultúrának megjelennie?

Az új régészeti kultúra másutt jelent meg, jelesül a Kárpát-medencében.

Nézzük meg, hogy is néz ki ez az új régészeti kultúra. Garam Éva az alábbiakban foglalja ezt össze:

„Közismert, hogy a dunapentelei sírokhoz hasonló temetkezéseket Ozora-Igar-Dunaperele leletünkben találunk. Ezek közül a fenti jellegzetességeket figyelembe véve,

kiemelkedik és központi helyet foglal el az Ozora-Tótipusztai férfi, nő és ló együttes temetkezésére, aranyveretes övvel, lószerszámmal, szablyával. Aranyékszerekkel, ezüstedényekkel, IV. Konstantinusz érmével keltezve.

Megközelítő gazdagságúak és hasonló leletanyagúak az igari sírok is.

Az igari férfi rangban az ozorai és a dunapetelei 11. sírban eltemetettekhez állhatott közel.

A fenti három temetkezés hasonlósága és földrajzi közelsége közismert a szakirodalomban, névadói a velük keltezett horizontnak. A temetkezések földrajzi helye egyben a 7. század utolsó harmadára keltezhető onogur-bolgár vezetéssel a Kárpát-medencébe érkező népcsoportok megtelepedési központját is jelzi.

Az Ozora-Igar-Dunapetele körbe tartozó többi, hasonló, de egyszerűbb kivitelű és anyagú leletegyüttesek, sírok elterjedésének vizsgálat azt mutatja, hogy azok nagyjából 3, egy központú körív mentén helyezkednek el. A kör központjaként tekinthető Ozora-Igar-Dunapetele belső magterülethez tartozhatnak Zamárdi ez időszakra keltezhető bizánci típusú, erősen aranyozott ezüstveretes sírjai, továbbá a szintén nagyon hasonló Mezőkomáromi veretet tartalmazó egykori temetkezés.

A nagyobb kör még szintén a Dunántúl területére lokalizálható, északi irányba Solymár, keleten Iváncsa és Dunapetele, 7., 10. sír, délen Bóly (és Vörösmart), nyugaton Keszthely, Gyenesdiás, Kehida és Káptalantóti gazdag arany ékszeres, aranyozott bronz vagy ezüstveretes, szablyás, zömmel íjas és minden esetben felszerszámozott lóval eltemetett férfisírjai jelzik az Ozora-Igar-Dunapetele leletkör terjedését.

A legszélső kör peremén találjuk azokat a temetkezéseket, amelyeknek leletanyaga már inkább a középső kör mentén levőkéhez hasonló (pl. Mödling háromkaréjos végű szíjvége Solymárról és Bólyról is ismert). A főbb lelőhelyek a Bécsi medencében Mödling és Wien-Liesing, Ny-Szlovákiában Zelovce6Zély, a Közép-Tisza vidékén Kisköre és Tiszafüred egy-egy része, a Maros-torkolatnál Szeged-Átokháza, és Szeged-Fehértó B.

egyes sírjai, amelyek a 7. század végére keltezhetők, egy-egy aranymellékletet tartalmaznak, általában ezüst övveretesek, szablyás, íjas, de ló nélküli temetkezések. A Duna-Tisza köze hasonló korú, de kivétel nélkül ló nélküli, arany és ezüst mellékletes szablyás férfisírjai. (Jánoshida 125, Tiszakécske 1,.A, Kecskemét-Ballószög, Kiskőrös-Vágóhíd 1(B), V., XVII. sírok, a Dunántúlon pedig Győr és Táp hasonló korú sírjai ugyancsak az ozorai csoport legkülső köréhez sorolhatók.) (Ezek közül egyedi és problematikus a Kiskőrös-Vágóhíd-i temető, amely rablottsága ellenére is hasonló gazdagságot mutat, mint Ozora és Igar. Hasonló a fegyverzet is, de a lótemetés hiánya a temetőt egyben a Kunbábony-bócsai körhöz is köti.)" (Garam 1994-1995. p. 153.)

Az új leletanyagú kultúra gyakorlatilag az egész avar fennhatóság alatt álló területen megjelenik. Ez az az új népesség, amely akár Kuber vezetésével, akár nélküle érkezik a Kárpát-medencébe. Ez így első ránézésre nem egy kis létszámú személyi hadsereg (druzsina), s ez a népesség nem megy sehova Kuber vezetésével. Azonban ha figyelembe veszzük elterjedési területét, feltehetően jelentős létszámát, azonnal világossá válik az, hogy miért „választja le" erről a jelentős haderőt felmutató népről legfőbb vezetőjét a bizalmatlan kagán, miért tart egy újabb lázadástól. S miért a bizánci hadifoglyok élén látja szívesen Kubert, akitől a bizánci kultúra neveltetésétől fogna nem lehetett idegen (ne felejtsük el, apját a császár bizánci patríciusi rangra emeli.)

Ettől persze még a lázadás megtörténik, azonban a röviddel korábban érkezett népesség helyben marad, jelentősen megerősítve az avar kaganátus népességét. Többek között ez teszi majd lehetővé azt, hogy a 700-as évek elejére állandósuljon az Enzt folyó mentén az Avar Birodalom nyugati határa.

A beérkező népesség etnikai összetétele sokszínű lehetett. Erre utal a leletanyag sokszínűsége is. (Garam 1976. pp. 140-142.)

De rögzítsük, ez a népesség a Baján kagán által alapított Avarországba érkezik, ahol egy Baján utód uralkodik, elsősorban avar népesség élén.

Ez az uralkodó, ha hihetünk a forrásoknak, valamikor 630 után léphetett a trónjára (Hacsak egy újabb uralkodóváltásról nem hallgatnak a források)

A bolgárokkal bizalmatlan uralkodó azon túl, hogy Kubert óvatosságból saját népe éléről egy másik nép élére helyezte, a kor szokásainak megfelelően „túszokkal" is biztosította magát a lázadás ellen.

S innentől kezdve a régészeti forrásoké a vezető szerep, mert csak és kizárólag ezek elemzésével – semmiféle írásos forrás nincs – igyekszem egy lehetséges eseménysor felvázolásával a korai és kései avarkor átmenetének egyik legfontosabb eseményét, a kagáni dinasztiaváltást rekonstruálni. Megint Garam Évát kell idéznem, aki az alábbiakat írta:

„Ezek közül egyedi és problematikus a Kiskőrös-Vágóhídi temető, amely rablottsága ellenére is hasonló gazdagságot mutat, mint Ozora és Igar. Hasonló a fegyverzet is, de a lótemetés hiánya egyben a Kunbábony-Bócsai körhöz is köti." (Garam 1994-1995. p. 153.)

A kiskőrösi temető az új jövevények legelőkelőbb rétegéhez tartozhatott. Nem véletlenül került elő a Duna-Tisza köze kellős közepén, nem messze az egykori kagáni székhelytől. Ez lehet az a temető, melyet az az előkelő közösség nyit, és rövid ideig használ, amely mintegy biztosítékként telepedett meg a kagán közvetlen környezetében. Az előkelő családok túszként való letelepítésére, mintegy a béke megőrzése érdekében, a korabeli világban mindennapos gyakorlat volt.

No de hol van az a „kagán", akinek a környezetében megtelepedtek (letelepítették!!) őket ?

1971 februárjában H. Tóth Elvira vezetésével egy nagyon gazdag sír leleteit mentették meg Kunbábony mellett. Az avarkor jelenleg leggazdagabb sírjából előkerült arany

tárgyegyüttes tulajdonosát méltán nevezhetjük kagánnak (H. Tóth-Horváth 1992), még akkor is, ha pl. Kis Attila e meghatározást nem fogadta el, s nem tartja agánnak a kunbábonyi leletet. (Kiss 1995. 138-143; ellenkező álláspontot Madaras 1998. 54-62.)

A több mint két kilogramm aranytárgy (összsúlyuk 2338 g) azonban tiszteletet parancsol. Sehonnan sem ismerünk hasonló mennyiségű aranyat az avarkor első feléből, egy-egy sírból. Ráadásul megközelítőleg ugyanilyen súlyú aranytárgy ismert a leggazdagabb gepida királysírokból is (Apahida I. és II. sírok 1, 0427 kg és 2, 45724 kg. (Kiss 1991. p. 209.)

Előre kell bocsátanunk, hogy egy korai avar kagáni sírról van szó, minden lelete- tárgya ezer szálhoz kötődik a korai avarság régészeti emlékanyagához. (H. Tóth-Horváth 1992).

Kivéve két arany késtokot! Az ezeken lévő motívumok teljesen idegenek a korai avarkor mintakincsétől., viszont az „S" alakú indadísz a griffes-indás kultúra legkorábbi leleteinek a vezérmotívuma. (1. tábla – H. Tóth-Horváth 1992. T.XV.7-8. nyomán.)

Olyan emberek tehették a kagáni halott felszereléséhez, akik nem csupán ismerték, hanem sajátjuknak is tekintették ezt a motívumot. Ráadásul megtehették, tehát tevékenyen részt vehettek az uralkodó temetésének előkészítésében, lebonyolításában. Magyarán a halott uralkodó legszemélyesebb hozzátartozói, tanácsadói (?) köréhez tartoztak. Egyben ezeknek a tárgyaknak a sírban való jelenléte idő-meghatározótényező is.

Ugyanis akkor és csak akkor kerülhetett egy ilyen motívumú késtok a sírba, amikor az a népcsoport, melynek ez a sajátja, már a Kárpát-medencében él. A temetés ideje így a VII. század utolsó harmada lehet.

Azt nem kell bizonyítani, hogy ha egy kagán sírjába egy ilyen „idegen" motívumú tárgy kerülhet, akkor azok, akik ezt a sírba helyezik, a halott közvetlen környezetéhez tartozhattak,

szerepük lehetett a halotti szertartás elvégzésekor (Horváth T. 1935., László 1955 XIV.t.1., VIII.t. 1-1b és 5-5b.).

A Kiskőrös-vágóhídi temetőben megtaláljuk a jellegzetes „S" motívumot, s ennek a közösségnek a kiemelkedő társadalmi helyzete könnyen lehetővé tette, hogy egyik fiatal, tehetséges tagja közvetlen kapcsolatba kerüljön az öreg kagánnal, akár mint tanácsadó, akár mint családtag.

A kagán életkoráról annyit, hogy az antropológusok véleménye szerint 60-70 év közötti korban hunyt el (H. Tóth –Horváth 1992. p. 121.).

Itt lehet az a történelmi pillanat, amikor a Baján dinasztiát az újonnan érkezettek egyik tagja felválthatja a trónon, s megkezdődhet az a társadalmi bomlási folyamat, amelynek a végeredményét a VIII. század végén a territoriális hatalmi központok (Dunántúl, Alföld, Ék-Mo.) és tisztségek (tudun, kagán, jugurus) formájában látjuk viszont a nyugati forrásokban. Ne feledjük, hogy az itt maradt népcsoport mellett jelentős katonai erő is állhatott, jól képzett harcosokkal, akik ráadásul egy sor katonailag fontos helyet is felügyeletük alatt tartottak. Ugyanakkor az avar haderőt éppen Kuvrát verte meg több csatában. Így az még inkább meggyengülhetett.

Ami nem sikerült fegyverrel 630-ban most jó politikával feltehetőleg igen. A Baján utódok helyére egy új bolgár-török uralkodó került a kagáni székbe.

A felvázolt kép egy lehetséges történelmi forgatókönyv, minden régészeti és írásos forrásanyag lehetővé teszi, megengedi egy ilyen interpretáció felvázolását. Ugyanakkor gyorsan hozzá kell tennünk, persze lehetséges másféle kép felrajzolása is.

Mindenesetre a következő évszázadban egy békés – sokak által tespedésnek mondott – fejlődés tanúi vagyunk, ennek a fejlődésnek a legfőbb mutatója a griffes-indás kultúra kialakulása, melyet olyan nagy – sokszor több ezer síros – temetőkből ismerünk, melyeket aligha értelmezhetünk másként, mint egy vegyes gazdálkodást folytató parasztkultúra

emlékanyagát. Semmi köze ennek a népességnek a Baján Kagán által vezetett lovas nomád nép életformájához.

Ez a népesség azonban már bizonyosan nem avar. Hogy kik ők, milyen nyelvet beszéltek, arra a régészet nem képes egyértelmű választ adni. De képesek vagyunk szerencsés leleteinken keresztül újabb és újabb adatokkal szolgálni ennek a népnek a nyelvére. Gondoljunk csupán a régóta közismert Nagyszentmiklósi kincs rovásfeliratairа, vagy a szarvasi tűtartó rovásjegyeire. Ez utóbbi olyan temetőből került elő, amelyet akár köznépinek is mondhatunk. Ez akár azt is jelenti, hogy a rovásírás a VIII. századi griffes-indás társadalom legszélesebb rétegeiben is ismert lehetett. A régészeti feltárások eredményeként így bármikor előkerülhetnek újabb nyelvemlékek.

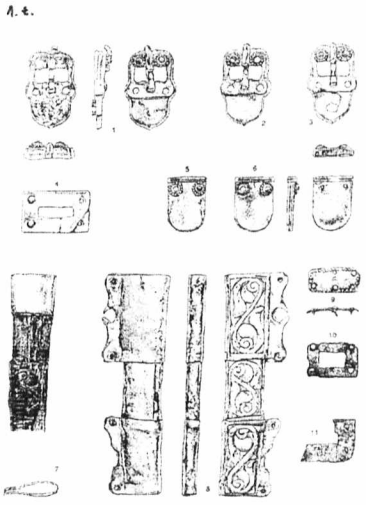

Felhasznált Irodalom

Bálint 2004

Bálint Csanád: A közép avar kor kezdete és Kuber Bevándorlása. – Der Beginn der Mittelawarenzeit und die Einwanderung Kubers. Arch. Ért. 129(2004).pp. 35-65.

Bóna 1970

Bóna István: Avar lovassír Iváncsáról – Grave of an avar horseman et Iváncsa. Arch. Ért. 97 (1970) 243-263.

Bóna 1971

Bóna István: A népvándorlás kora Fejér megyében. – Die Zeit der Wölkerwanderung. Fejér megye története az őskortól a honfoglalásig 5. Székesfehérvár 1971.

Bóna 1984

Bóna István: Az avarkor. In Magyarország története I/1. pp. 336-351. Bp. 1984.

Garam 1976

Garam Éva: Adatok a közép avar kor és az avar fejedelmi sírok régészeti és történeti kérdéseihez. – Zu den Archäologischen und Historischen Fragen der mittleren Awarenzeit und der awarischen Fürstenrgräber. Fol.Arch. XXVII (1976) pp. 129-147.

Garam 1994—1995

Garam Éva: A dunapentelei avar kori sírok katalógusa.– Katalog der awarenzeitlichen Gräbern in Dunapentele. Arch.Ért. 121-122. (1994-1995) pp. 131-154.

Genito 2000

Genito, Bruno: The Italian Contribution to the Archaeology of the Early-Medial Nomads: the Case of the Horse Burials from South – Central Italy. In.: Kontakte Zwischen Byzanz, Iran und der Steppe. Varia Archaeologica X.(2000) pp. 229-248.

Horváth 1935

Horváth Tibor: Az üllői és a kiskőrösi temető. – Die Awarischen Gräberfelder von Üllő und Kiskőrös. Arch. Hung. XIX.(1935)

H. Tóth-Horváth 1992

H. Tóth, Elvira - Horváth, Attila: Kunbábony. Das Grab eines Awarenkhagans, Kecskemét, 1992.

Kiss 1991

Kiss Atila: V-VI. századi Kárpát-medencei uralkodók – régész szemmel. Agria (EMÉ) XXV-XXVI (1991) pp. 201-220.

Kiss 1995

Kiss Attila: Tanulmányok a korai avar kori kunbábonyi vezérsírtról. (Studien zum Fürstergrab von Kunbábony aus der Frühawarenzeit.) MFMÉ-Stud.Arch. I. (1995) pp. 131-149.

László 1955

László, Gyula: Études archéologiques sur l'historie de la Société des avars. Arch.Hung. XXXIV. Bp. 1955

Lőrinczy 1991

Lőrinczy Gábor: A Szegvár-oromdűlői kora avarkori temető 1. sírja. – Das Grab 1 des frühawarenzeitlichen Gräberfeldes vom Szegvár-Oromdűlő. MFMÉ. 1984/85 2. pp. 127-153. Szeged 1991.

Lőrinczy 1992

Lőrinczy Gábor: Megjegyzések a kora avar kori temetkezési szokásokhoz. A tájolás. – Anmerkungen zu den frühawarenzeitlichen Bestattungsitten. Der Orientirung. A nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve XXX-XXXII. (1987-1989). pp. 161-171.

Lőrinczy 1996

Lőrinczy Gábor: Kora avar kori sír Szentes-Borbásföldről. – Grab in Szentes-Borbásföld. MFMÉ-Stud.Arch. II. (1996) pp. 177-187.

Madaras 1994

Madaras László: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Jászapáti. Das Awarische Corpus. Avar Corpus Füzetek. Beihefte II. Hrsg: Madaras, L. Debrecen – Budapest 1994.

Madaras 1995

Madaras, L.: The Szeged-Fehértó „A" and „B" Cemeteries. Das Awarische Corpus. Avar Corpus Füzetek. Beihefte III. Eds.: Kovrig, I. – Madaras, L. Debrecen – Budapest 1995.

Madaras 1998

Madaras László: Az avar társadalom. (Gondolatok és megjegyzések az avar korban lejátszódó társadalmi változásokról) In.: Az Alföld társadalma. Az Arany János Múzeum Közleményei VIII. pp. 47-66. Nagykőrös 1998.

Szádeczky-Kardoss 1992

Szádeczky-Kardoss Samu: Az avar történelem forrásai. Magyar Történeti Könnytár I. Szeged 1992.

Róna-Tas 2001

Róna-Tas András: Hol volt Kuvrát Bulgáriája? In: Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás. Magyar Őstörténeti Könyvtár 15. 67-87. Budapest 2001.

N. Rózsa Erzsébet
Magyar Külügyi Intézet

Az iráni nukleáris program

Az iráni atomprogram immár évek óta a nemzetközi közösség egyik legnagyobb biztonságpolitikai kihívása, sőt, a közelmúltban George W. Bush egyenesen azt állította, hogy amennyiben Irán nukleáris fegyverekhez jut, kitör a harmadik világháború. Eközben a hivatalos iráni álláspont ma is – változatlanul – az, hogy Irán nukleáris programja békés célú. A Kaszpi-tenger/tó parti államainak 2007 októberében tartott csúcstalálkozója alkalmából mondott beszédében Vlagyimir Putyin orosz elnök is Irán polgári célú programjának támogatásáról beszélt. Az Atomsorompó szerződés verifikálásával megbízott nemzetközi szervezet, a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség vezetője, Mohamed el-Baradei pedig úgy nyilatkozott, hogy a 4-5 éve végzett ellenőrzések során mindeddig semmi olyan konkrét bizonyítékot nem találtak, mely arra utalna, hogy Irán, az Atomsorompó szerződést megszegve, katonai célú nukleáris programot folytatna. „Lehetnek feltételezéseim az irániak céljairól, de verifikálni csak tényeket lehet."

Az Atomsorompó

Ismert, hogy a második világháború a kelet-ázsiai fronton a Hirosimára és Nagaszakira mért atomtámadással, illetve ennek következtében Japán kapitulálásával ért véget. Az

új, minden korábbinál pusztítóbb fegyverrel mindössze az Egyesült Államok rendelkezett, és ezt a monopóliumát meg is kívánta őrizni. Ennek érdekében egyrészt a vesztes államok békeszerződésébe belefoglalták az atomfegyverek előállításának és/vagy más módon való megszerzésének tilalmát,[1] miközben a két nagy vesztes, Németország és Japán még évekig katonai megszállás alatt volt, másrészt kezdetét vette a „nagy titkolózás" korszaka, azaz a Manhatten-programmal és a kutatásokban elért eredményekkel kapcsolatos minden információt szigorúan őriztek. Ennek ellenére sem sikerült azonban megakadályozni, hogy más országok is képesek legyenek a technológiát elsajátítani, és ilyen fegyvereket előállítani. 1949-ben azonban először a Szovjetunió, majd 1952-ben Nagy-Britannia is deklarálta nukleáris képességét, ezzel az amerikai monopólium megtört. 1953-ban Dwight Eisenhower amerikai elnök meghirdette az „Atomot békéért" és ezzel kezdetét vette a nukleáris non-proliferációs rendszer, az atomsorompó kiépítése. Az atomsorompó célja, mint a neve is mutatja, hogy megállítsa a nukleáris fegyverek elterjedését úgy horizontálisan, ne legyen még több országnak ilyen fegyvere, mint vertikálisan, azaz amely állam már rendelkezik ilyen arzenállal, ne törekedjen annak növelésére, sem számban, sem pusztító erőben.

Az atomsorompó rendszer alapja, hogy ha egy ország vállalja, hogy lemond a nukleáris fegyverek megszerzésének opciójáról és ezt bizonyítandó, nemzetközi ellenőrzésnek veti alá magát (Nemzetközi Atomenergia Ügynökség), cserében szabadon hozzáférhet a nukleáris energia békés célú felhasználásával kapcsolatos információkhoz, anyagokhoz, berendezésekhez és technológiákhoz.

Meg kell még jegyezni, hogy mindennemű fegyverzetkorlátozás, így az atomsorompó alapvető dilemmája, hogy gyakorlatilag függetlenül magától a fegyver alapjául szolgáló technológiától, a (politikai) szándék az, ami egy anyagot, berendezést vagy technológiát fegyverré tehet. Azaz, ha például valaki egy kővel diót tör, békés célokra használja azt,

ellenben ha valakit megtámad vele, katonai alkalmazásnak minősül. Éppen ezért az 1990-es évek elejétől bevezették az ún. kettős felhasználású anyagok, berendezések, technológiák fogalmát. Ilyen kettős felhasználású technológia az urándúsítás is, mely ugyanúgy része az atomerőművi fűtőanyag előállításának, mint a nukleáris fegyverek gyártásának.

A NUKLEÁRIS FŰTŐANYAGKÖR

A nukleáris fűtőanyagkör az üzemanyag körforgása, azaz azoknak a folyamatoknak az összessége, melynek során a reaktorok üzemanyagát előállítják, felhasználják, a hulladékokat újra feldolgozzák és/vagy „örökre" eltemetik.

A fűtőanyagkör első szakasza az alapanyag, az uránérc bányászata.[2] A legismertebb uránérc az uránszurokérc. Mivel gyakran többtonnás darabokban található, ezért az ércet először összezúzzák, majd megőrlik, végül kilúgozzák. Így keletkezik az ún. sárga por (uránérc koncentrátum), melynek urántartalma mintegy 70% és amely további feldolgozás alapanyaga. A természetes uránban a viszonylag könnyen hasítható U-235-ös izotóp csak 0,7%-ban fordul elő, ezért általában mind a békés célú, mind a katonai felhasználáshoz az U-235 izotóp tartalmat növelni, azaz az uránt dúsítani kell: erőművi felhasználáshoz 5%-ig, katonai célokhoz 90% fölé. A dúsítás fizikai módszerekkel történik, mivel a különböző uránizotópok kémiailag nem, fizikai tulajdonságaikat tekintve azonban különböznek egymástól. Ezért először az uránt fluor hozzáadásával uránhexafluorid gázzá (UF_6) alakítják, majd ezt a gázt kezelik tovább, és az uránizotópokat szétválasztják.[3] A dúsított UF_6 gázból urán-oxidot állítanak elő, melyből az üzemanyag-tablettákat készítik. Az üzemanyag-tablettákat tartalmazó, légmentesen lezárt burkolócsövek az üzemanyag-rudak. Maga a fűtőelem ilyen üzemanyag-rudak kötegeit tartalmazza.

A fűtőelemeket - a reaktor egyidejű leállítása mellett - a reaktortartályba helyezik. Egy atomerőműben, így a paksiban is, általában a fűtőelemeknek mintegy harmadát kell évente kicserélni. A kiégett fűtőelemek nagyon radioaktívak és forrók, ezért – a reaktortípustól függően – meghatározott időre, több évre víz alá, az ún. pihentető medencébe kerülnek. A víz, amellett, hogy hűti a kiégett fűtőelemeket, a sugárzást is elnyeli. A pihentető medencéből kikerült kiégett üzemanyagot vagy újra feldolgozzák – ebben az esetben a maradék U-235-ös izotópot és a plutóniumot kémiai eljárással kivonják, szétválasztják, és újabb üzemanyagot állítanak elő belőle, vagy pedig tárolják.

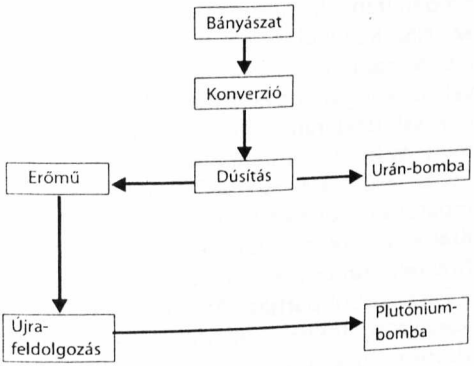

1. ábra:
A nukleáris fűtőanyagkör

A NUKLEÁRIS FEGYVERRENDSZEREK

A nukleáris fegyverrendszerek egyrészt magából a nukleáris robbanószerkezetből vagy robbanófejből, illetve a célbajuttató eszközből, egyre inkább a rakétából állnak. Mivel a nukleáris energia maghasadással, illetve magegyesüléssel szabadítható fel, a nukleáris fegyverek két alapkategóriáját (hasadáson vagy egyesülésen alapuló fegyverek) különböztetjük meg. A maghasadáson alapuló nukleáris fegyverek alapanyaga urán vagy plutónium lehet, míg az egyesülésben a legkönnyebb elem, a hidrogén izotópjai vesznek részt.

AZ IRÁNI ATOMPROGRAM – TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

Irán 1968-ban csatlakozott az Atomsorompó szerződéshez és ennek értelmében, 1974-ben megkötötte a Nemzetközi Atomenergia Ügynökséggel a teljes körű biztosítéki egyezményt, melynek alapján a NAÜ rendszeresen ellenőrizte Irán nukleáris tevékenységét. Az iráni nukleáris program az 1970-es évek közepén kezdődött. Létrejöttében valószínűleg nagy szerepe volt az India által 1974-ben végrehajtott nukleáris kísérleti robbantásnak, illetve Mohamed Reza Pahlavi sah hegemonikus törekvéseinek, aki Iránt a térség „csendőrévé" akarta tenni. Bár még az indiai robbantás évében Irán – Egyiptommal közösen – javaslatot terjesztett az ENSZ Közgyűlése elé egy közel-keleti atomfegyvermentes övezet létrehozásáról, az ambiciózus iráni programnak valószínűleg már a kezdetektől volt egy titkos katonai része is. A sah deklarált célja az volt, hogy az ezredfordulóra Irán mintegy húsz atomreaktorral rendelkezzen.

Az első, 5 kW-os kísérleti reaktort Irán az Egyesült Államoktól vásárolta az 1960-as évek végén. 1976-ban a német Kraftwerk Union vezette konzorcium kezdte meg a 2x1300 MW teljesítményűre tervezett búsehri atomerőmű építését a Perzsa-öböl partján. Az erőmű két blokkját – 80-85%-os készültségi foknál – az iraki-iráni háborúban bombatámadások rongálták meg.

Az 1979-es iszlám forradalom győzelme után Khomeini ajatollah leállíttatta a nukleáris programot, melyet az 1980-as évek közepén újítottak fel. Az iraki-iráni háború befejezését követően Irán megpróbált a búsehri erőmű befejezéséhez partnert találni, azonban részben az Egyesült Államok nyomására, részben az iraki titkos nukleáris program következtében hirtelen megszigorított nemzetközi környezetben évekig tartott, mire Oroszországgal megállapodott – immár mindössze egyetlen blokk építéséről. Bár a búsehri atomerőművet a tanulmány írásának időpontjában még mindig nem adták át, Irán és Oroszország megállapodást kötött az

erőművi fűtőanyag szállításáról és a kiégett fűtőelemek visszaszállításáról Oroszországba.

Az iráni nukleáris program 2002 nyarán került ismét a nemzetközi figyelem előterébe, amikor egy ellenzéki szervezet aktivistái nyilvánosságra hozták, hogy Natanzban uráncentrifugasor befogadására alkalmas helyszínt készítenek elő, illetve Arakban nehézvízművet és újrafeldolgozóművet építenek. Bár Iránnak a Nemzetközi Atomenergia Ügynökséggel kötött ún. teljes körű biztosítéki egyezménye értelmében az üzembe helyezés előtt 180 nappal, de a lehető leghamarabb be kellett volna jelentenie a nukleáris létesítmények építését, a 180 napos időszak kezdete legalábbis vitatható volt. Az Európai Unió vezető államai, Nagy-Britannia, Franciaország és Németország tárgyalásokba kezdtek Iránnal, egyrészt programjának feltárásáról, másrészt az urándúsítási előkészületekről, illetve az Atomsorompó szerződés ún. kiegészítő jegyzőkönyvének aláírásáról. A tárgyalások következtében Irán 2004 decemberében aláírta a kiegészítő jegyzőkönyvet, mely lehetővé tette a NAÜ ellenőreinek, hogy az országban bárhol bármikor bejelentés nélkül ellenőrzéseket végezzenek. Bár a medzslisz nem ratifikálta a jegyzőkönyvet, Irán bejelentette, hogy tartja magát az abban foglaltakhoz. Szintén az EU-3-mal folytatott tárgyalások következtében 2004-ben felfüggesztették az Iszfaháni Nukleáris Kutató Központ és a natanzi urándúsító építését. A tárgyalások elakadása miatt azonban az iszfaháni létesítményt 2005 augusztusában újra megnyitották, míg a natanzi munkálatokat 2006 januárjában kezdték újra – a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség ellenőreinek a jelenlétében!

Irán ragaszkodik a nukleáris energia békés célú felhasználásához, melyhez az Atomsorompó szerződés értelmében joga van. A nemzetközi közösség azonban – élen az Egyesült Államokkal – úgy vélte, mivel túl sok a bizonytalanság az iráni programban, illetve a 2005-ben hivatalba lépett Ahmadinezsád-adminisztráció, de különösen az elnök

konfrontatív retorikája miatt, felszólította Iránt, hogy hagyjon fel az urándúsítási kísérletekkel, különben az ENSZ Biztonsági Tanácsa elé viszik az ügyet. Mivel Irán változatlanul kitartott programja békés jellege, illetve az urándúsításhoz való joga mellett, a Biztonsági Tanács először 2007. december 23-án, majd 2007. március 24-én szankciókat vezetett be Iránnal szemben (1737. sz. határozat és 1747 sz. határozat). Miközben a szankciók egyelőre viszonylag korlátozott mértékben sújtják Iránt, a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség vezetője felhívta a figyelmet arra, hogy a szankciók – legalábbis jelenlegi formájukban – okafogyottá váltak, amennyiben Irán immár rendelkezik azzal a tudással és technológiával, melynek megszerzését a szankciók meg kívánták akadályozni.

A viták ellenére Irán együttműködik a Nemzetközi Atomenergia Ügynökséggel, és ugyan még mindig vannak nyitott kérdések programját illetően, fokozatosan tár fel egyre több információt. 2007 augusztusában, miközben az Egyesült Államok megkezdte az előkészületeket egy újabb BT-határozat megszavaztatásához, Irán megállapodott egy menetrendről és munkaprogramról, melynek keretében az iráni program minden részlete tisztázódna.[4] Így a BT november előtt nem tűzi ismét napirendre az iráni nukleáris program kérdését.

MIÉRT KELL IRÁNNAK NUKLEÁRIS TECHNOLÓGIA?

Az Egyesült Államok immár évek óta azzal vádolja Iránt, hogy nukleáris programjának valódi célja nukleáris fegyverek előállítása, mert „különben minek is kellene nukleáris energia egy olyan országnak, amely térdig jár az olajban?"

Az iráni érvelés két alapvető megállapításon nyugszik: az iráni atomprogram békés célú, illetve Iránnak az Atomsorompó szerződés 4. cikke értelmében joga van a nukleáris energia békés célú felhasználásához. Ismert, hogy Khomeini ajatollah minden tömegpusztító fegyvert ellenzett. Ennek ellenére, az iraki-iráni háború tapasztalatai, illetve az izraeli

nukleáris arzenál léte következtében több olyan iráni nyilatkozat is napvilágot látott, melyek legalábbis felhatalmazást látszanak adni tömegpusztító fegyverek szerzésére.[5] Az iráni vezetés folyamatosan hangsúlyozza, hogy az iráni program kizárólag békés célú,[6] mégis időről időre igen szélsőséges nézetek[7] is megjelentek. Miközben az iráni nukleáris program civil jellegét illetően számos kétely megfogalmazódott, különösen amerikai részről, Irán jogát a civil programhoz senki sem vonja kétségbe. Ennek megfelelően az amerikai érvelés elsősorban politikai megfontoláson alapszik, mely szerint a „mullahkrácia" megbízhatatlan rezsim, része „a Gonosz tengelyének", ráadásul Mahmúd Ahmadinezsád elnöksége alatt az iráni hivatalos retorika egyre fenyegetőbbé vált.

Az iráni atomprogramban igen jelentős, bár érzelminek is minősíthető szerepet játszott a szinte „mániákus" félelem attól, hogy az ország függő helyzetbe kerüljön bármely külső hatalomtól. A teljes függetlenségre és önellátásra törekvés Khomeini ajatollah politikai programjának szerves részét képezte és együtt járt azzal, hogy 1979-1989 között Iránnak gyakorlatilag nem volt külső államadóssága. Az idegen hatalmaktól való függés elutasítása az iráni alkotmányban is szerepel, okát elsősorban a 19-20. századi történelmi tapasztalatokban kereshetjük.

A nukleáris energia igénye mögött azonban számos racionális, gazdasági, politikai és biztonságpolitikai érv is felsorakoztatható. Az iráni vezetés tisztában van azzal, hogy jóllehet Irán a világ negyedik olajtermelő (és második földgáz-kitermelő) hatalma, az olajkészletek végesek, a becslések szerint a 21. század közepére kimerülnek. Az olajkészletek megőrzése a hiányos időszakokra különösen előnyös lehet, de értékesítése mellett is szólnak pénzügyi megfontolások: egy atomerőmű (a beruházást követően) lényegesen olcsóbban tud elektromos energiát előállítani, mint egy hagyományos tüzelésű erőmű, még akkor is, ha árába a majdani leszerelés és a hulladékok elhelyezésének költségeit is beépítik.[8]

Irán regionális hatalom akar lenni, márpedig a regionális hatalmiság elengedhetetlen eleme a modernség, a műszaki fejlettség, amelyhez a 21. században a nukleáris energia előállításának képessége egyre inkább hozzátartozik. Bár a regionális hatalmi törekvések politikailag megkérdőjelezhetők, Irán esetében egy erre irányuló politikában semmi új nincs, hiszen az általunk ismert történelem kezdetei óta Irán mindig nagyhatalom volt és maradt, még akkor is, ha időszakonként más államoktól, hódítóktól függésbe került is. A 20. században Mohamed Reza Pahlavi sahnak kifejezett politikai célja volt Irán regionális hatalmi státuszának elismertetése. Az iráni iszlám forradalom győzelme után Khomeini ajatollah meghirdette az iszlám forradalom exportját, amelyben a térségben sokan ismét Irán hegemonikus törekvéseit vélték felfedezni és fenyegetésként értelmezték. A mai Iszlám Köztársaság – kihasználva a lehetőséget, melyet előbb a 2001-es afganisztáni, majd a 2003-as iraki háború nyújtott, amennyiben az Egyesült Államok és szövetségesei Irán két legádázabb ellenfelét távolították el – a megnövekedett mozgástérben sikeresen erősítette pozícióit. Mindazonáltal a regionális hatalmiság szempontjából a nukleáris energia előállításának képessége elegendő, és nincs feltétlenül szükség nukleáris arzenál kiépítésére.

Az iráni nukleáris program természetét illetően megfogalmazott kételyek keresztüzében Irán azon törekvése áll, hogy a teljes nukleáris fűtőanyagkörrel – azaz a bányászattól az üzemanyag-előállításon keresztül az újrafeldolgozásig és hulladék-elhelyezésig minden fázissal – rendelkezzen. Irán bírálói érvelésének egyik sarkalatos pontja, hogy ha és amennyiben Irán valóban „csak" elektromos energia előállításán fáradozik, egyszerűbb és olcsóbb lenne a nukleáris fűtőanyagot a világpiacon megvennie. Az iráni tapasztalatok azonban ebben a kérdésben is igen rosszak: A sah mintegy egy milliárd dollár tőkével támogatta a francia-belga-spanyol Eurodif konzorcium létrehozását, melynek feladata nukleáris fűtőanyag előállítása. Bár Irán ma is részvényese az

Eurodif egyik alvállalatának, üzemanyagot nem kapott. Később Irán is részt vett azokon a nemzetközi tárgyalásokon, melyek tárgya éppen az volt, hogy az újonnan nukleáris energiát felhasználni kívánó államok számára hogyan – milyen feltételek mellett – lehetne biztosítani a hozzáférést. A tárgyalások sikertelenül értek véget. Ekkor döntött Irán úgy, hogy maga állít elő nukleáris fűtőanyagot, mégpedig úgy, hogy ne szoruljon külső segítségre. Ebben a szándékában megerősítette az elmúlt évtizedek tapasztalata, mely azt mutatja, hogy a politikailag megbízhatatlannak tartott államoknak (pl. a hidegháborús időszakban a szovjet blokk államainak) a fejlett országok nem adnak el modern technológiát, berendezéseket stb.

Az iráni érvelésben nem elhanyagolható szerepet játszanak a biztonságpolitikai megfontolások is. Egyrészt az elmúlt évek non-proliferációs eseményei, különösen Észak-Korea esete, azt a látszatot keltik, hogy ha egy ország elég közel jut a nukleáris képességhez, a nemzetközi közösség gyakorlatilag elfogadja a helyzetet, és nem fenyegeti az államot tovább. (Bár ebben a vonatkozásban a fegyvereket szokták említeni, mint a fentebbi példák mutatják, a nukleáris technológia egyes fázisai annak ellenére is proliferációs veszélyt hordoznak magukban, hogy ugyanezeket civil célokra is használhatják.) Másrészt az iráni biztonságpolitikát alapjaiban határozza meg az a tény, hogy Irán közvetlen szomszédságában, illetve szűkebb környezetében több – elismert és el nem ismert – atomhatalom található (Oroszország, Pakisztán, India, Izrael). A szomszédos Törökországban amerikai atomfegyverek vannak telepítve és a Perzsa-öbölbeli amerikai katonai támaszpontokon és/vagy kikötőkben nukleáris fegyverekkel felszerelt/felszerelhető anyahajók is horgonyozhatnak. Továbbá történetileg az iraki atomprogram is minden bizonnyal komoly hatással volt az iráni biztonságpolitikai gondolkodásra. Az a tény, hogy az Egyesült Államok Bush elnök elhíresült a „Gonosz tengelyéről" szóló beszéde óta nyíltan és rendszeresen fenyegeti Iránt, illetve,

hogy az amerikai csapatok immár teljesen körülveszik Iránt,[9] további érv a nukleáris technológia elrettentésként való felhasználása mellett.

MIJE VAN MA IRÁNNAK?

Irán egyelőre nem rendelkezik a teljes fűtőanyagkörrel, jóllehet annak számos eleme már a rendelkezésére áll. Irán Jazd tartományában több uránérc-bányát feltártak, melyeket 1990-től bejelentettek a Nemzetközi Atomenergia Ügynökségnek, és az először 1992-ben ellenőrizte is a helyszín(eke)t. Szakértői vélemények szerint azonban a rendelkezésre álló uránérc mennyisége nem lenne elegendő egy atomerőmű folyamatos működtetéséhez.

A konverziót az Iszfaháni Nukleáris Kutatóközpontban végzik, melynek működtetését 2004 novemberében az Európai Unióval folytatott tárgyalások keretében felfüggesztették, majd 2005 augusztusában újraindították – a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség ellenőreinek jelenlétében.

Irán immár rendelkezik az urándúsítás technológiájával. Az uráncentrifuga-sort Natanzban építették fel. Mahmúd Ahmadinezsád elnök 2006. április 13-án Meshedben jelentette be, hogy 164 centrifuga üzemeltetésével sikerült 3,5%-os dúsítottságú uránt előállítani. 2007-ben már összesen 3000 centrifuga működött folyamatosan.

Iránnak egyelőre nincs atomreaktora. A búsehri atomerőművet 2007 októberében még mindig nem helyezték üzembe. Ennek ellenére Oroszország további atomerőművek építéséről tárgyal Iránnal, melyek – orosz ígéret szerint is - a nemzetközi normák figyelembe vételével épülnek majd.

Irán szintén nem rendelkezik újrafeldolgozóművel, és egyelőre nincsenek meg a majdani hulladék-elhelyezés feltételei sem. Ugyanakkor a plutónium-előállítás szempontjából jelentős nehézvízmű második szakaszát 2006 augusztusában adta át Arakban ünnepélyes keretek között

Ahmadinezsád elnök. A nehézvízmű építését a legtöbb szakértő egyértelműen az atomfegyver előállításának irányában tett lépésként értékeli, mivel magának a plutóniumnak az előállítása a mai körülmények között leginkább fegyverhez való alapanyagként magyarázható.

Annak ellenére azonban, hogy Iránt számtalan vád éri, melyek szerint nukleáris fegyverek előállításán fáradozik, Irán egyelőre nem rendelkezik ilyen fegyverekkel, miközben az iráni hivatalos álláspont változatlanul ragaszkodik ahhoz, hogy az iráni program békés célú. Sőt, az iráni delegáció közlése szerint (2005 augusztusában Bécsben, a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség előtt) 2004 szeptemberében Ali Khamenei ajatollah egy pénteki közös imán egy „nukleáris fatvát" adott ki: „az iszlámban tilos a nukleáris fegyverek előállítása, felhalmozása és használata, és az Iráni Iszlám Köztársaság soha nem fog ilyen fegyvereket szerezni." (Bár Mohszen Garaviján, Mohamed Táqi Meszbah-Jazdi ajatollah egyik követője 2006 februárjában úgy nyilatkozott, hogy „a nukleáris fegyverek használata a saría szerint nem okozhat problémát ... amikor az egész világ nukleáris fegyverekkel van felszerelve, megengedhető ilyen fegyverek használata ellenintézkedésként. A saría értelmében csak a cél számít," kérdéses, hogy az ő nyilatkozata milyen súllyal nyom a latba.)

Az iráni nukleáris programot és az azt körüllengő bizonytalanságot végül az alábbi két kérdésre adott válaszokkal foglalhatjuk össze:

MIT TUDUNK?

Az iráni atomprogramot még a sah kezdte meg, Khomeini ajatollah ugyan leállíttatta, de a nyolcvanas években újrakezdték, sőt, mint láttuk titokban igen jelentős mértékben továbbfejlesztették. Az Egyesült Államok és immár az Európai Unió vezető hatalmai is úgy vélik, Irán nukleáris fegyverek előállításán fáradozik, miközben Irán változatlanul

programja békés jellegét hangsúlyozza. Ugyanakkor az iráni rakétaprogram a nemzetközi közösség gyanúját látszik alátámasztani. Valójában az egyetlen bizonyosság az iráni programmal kapcsolatos bizonytalanság és az információk elégtelen volta, miközben a nemzetközi közösség gyakorlatilag három opcióval rendelkezik: katonai megoldás vagy szankciók vagy nem tenni semmit.

MIT NEM TUDUNK?

Ezzel szemben nem ismerjük Irán valódi képességét (képességének mélységét és mértékét) és az ellenőrök annak ellenére sem találtak konkrét bizonyítékot („füstölgő pisztolyt") az iráni program katonai létére, hogy immár négy éve folyamatosan ellenőrzik Irán nukleáris tevékenységét. Az iráni program megoldási lehetőségeivel kapcsolatban nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a tényt sem, hogy az iraki helyzet kapcsán az Egyesült Államok és Nagy-Britannia számos olyan hibát elkövetett, melyek miatt hiteltelenné váltak a nemzetközi közösség szemében.

Jegyzetek:

[1] Magyarország számára az 1947-es Párizsi békeszerződés 15§-a rendelkezik erről.

[2] Az előadásban az urán-alapú folyamatokat tárgyaljuk, részben azért, mert az erőművi fűtőanyaggyártásban ez a legelterjedtebb technológia, részben azért, mert az iráni törekvések is elsősorban – ha nem is kizárólagosan – erre épülnek.

[3] Az uránizotópok szétválasztására többféle lehetőség van, de a legelterjedtebb a centrifugás módszer. Ezt alkalmazzák az iráni atomprogramban is.

[4] Mohamed el-Baradei a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség 2007 őszén tartott éves konferenciáján nyilatkozott az iráni atomprogram átvilágításával kapcsolatban is: 1. a NAÜ annak ellenére sem tudja verifikálni a bejelentett nukleáris anyag megfelelő felhasználását, hogy az ellenőrök számára az iráni fél biztosította a hozzáférést. 2. az Iszlám Köztársaság több kérdést is

tisztázott. 3. az Iráni Iszlám Köztársaság nem függesztette fel az urándúsítást és folytatja az építkezést Arakban, ami sajnálatos. 4. bár a NAÜ a program bizonyos részleteit még mindig nem tudta verifikálni, a két fél egy munkatervet írt alá, melynek keretében minden megoldatlan kérdést tisztáznak.

[5] Ali Akbar Hásemi Rafszandzsáni 1988-ban úgy nyilatkozott, hogy „teljesen fel kell szerelnünk magunkat a vegyi, bakteriológiai és radiológiai fegyverek mind támadó, mind védekező arzenáljával..." 1991-ben Mahádzseráni ajatollah pedig azt mondta, hogy „mivel Izrael továbbra is rendelkezik nukleáris fegyverekkel, nekünk, muszlimoknak együtt kell működnünk egy atombomba előállításában".

[6] „Hatalmunk és erőnk a hitünkben, érvelésünkben és népünk képességeiben rejlik. Ezzel a hatalommal megáldva az embernek nincs szüksége pusztító fegyverek kifejlesztésére." (Mohamed Khátami); „Egy nemzetnek, amelynek saját kultúrája, logikája és civilizációja van, nincs szüksége nukleáris fegyverekre. Azok az országok törekszenek nukleáris fegyverek birtoklására, melyek problémáikat erő alkalmazásával akarják megoldani. A mi nemzetünknek nincs szüksége ilyen fegyverekre." (Mahmúd Ahmadinezsád)

[7] „Mi a baj azzal, hogy felülvizsgáljuk ezt a szerződést a nukleáris energiáról és kilépjünk belőle? ... Észak-Korea is kilépett. Sok ország nem is csatlakozott soha." (Ahmed Dzsannati ajatollah)

[8] Ma Magyarországon a lakossági villamos energiáért 31-33 Ft-ot fizetünk kWh-nként, miközben a Paksi Atomerőmű kb. 8,50 Ft-ért állítja elő az áramot úgy, hogy ebbe az árba már a leszerelés és hulladék-elhelyezés költségeit is kalkulálták.

[9] Egy iráni anekdota szerint a világnak két országa van, mely egyedül az Egyesült Államokkal határos: Kanada és Irán.

Nyíri Mária

Hogyan lett szultán az operett trónörököséből?

Cemal Sahir

(Isztambul 1900 – Isztambul 1973)

A kezdetek

1900. augusztus 18-án *Konstantinápoly*ban, *II. Abdulhamid* országlása idején, uralkodásának 26. évfordulóján az ottomán főváros minden részéről ágyúlövések zaja rázta meg a levegőt. A Sultanselim kerületének az Aranyszarv öbölre néző lejtőin, picinyke házikóban egy fiúcska látta meg a napvilágot Abdulhamid szultán *kehribarcıbaşı*ja - a szeráj borostyánjainak felügyelője - *Benli Mehmed Âli bey* házában. Az apa a Mehmed Cemaleddin nevet adta az újszülöttnek. A gyermek születését hét napra szóló ünneplés követte. Szomszédok, bábák busás ajándékot kaptak - a kor szokásainak megfelelően. Az Oszmán Birodalomban az alkotmányos monarchia helyreállítását megelőző idők zordak voltak. A hagyományokat követve a fiúcska kezdetben otthon tanult, a házitanítói a kor kiválóságai voltak. A felső tagozatot azonban már nyilvános iskolában folytatta. Nem panaszkodhatott, mert korának haladó gondolkodású tanárai oktatták. A jó hírű iskolában - bár nem kerülhette el

a kötelező penzumokat sem -, az indulók, a szónoklatok kötelező leckék voltak. A gyermek nagyon hamar mindenki kedvencévé vált.

A tanulóidőkben Mehmed Cemaleddin két társával együtt *Kılıç-Kalem (Kard és Toll)* néven triót alakított, s együttesen olyan sikert arattak, hogy a hivatalos körök figyelmét is magukra vonták. *Reşad szultán* burszai látogatásakor a sikeres fiatalembereket meghívták őket, hogy adják elő produkciójukat a városi előljáróság kertjében. *Cemal Sahir* boldog gyermekéveinek feledhetetlen emlékét a későbbiekben is gyakran felemlegette. Az esemény nem múlt el nyomtalanul. Az iskola egyébként is nagy súlyt fektetett a zenei tanulmányokra. A kor kitűnő zenetanárai, zenészei tanítottak ott.

A polgári befejezése után új iskolájában is kitűnt a zenében és irodalomban való jártasságával. 1914-ben a *Şehzadebaşı*ban megnyíló új művészeti fúiskola, a *Darülbedayi* növendéke lett. A hír az apához is eljutott, és a fiatalembernek színt kellett vallania, ám apja hajthatatlan volt. Polgári foglalkozást szánt fiának, és beiratta a szultáni iskolába, ahol az iskola 61. számú diákjaként volt nyilvántartva. A Sorbonne-on végzett fiatal tanerők kerültek a tanári karba, akik később Törökország legkiválóbb gimnáziumaiban tanítottak. Az ifjú, európai látókörű tanárok kedvelték *Cemaleddin*t, és arra ösztönözték a fiatalembert, hogy menjen Európába tanulni.

Egyszer kezébe került a *Tercüman (Tolmács)* című újság, s ekkor eldőlt az élete. Az újság hirdetésében ugyanis az volt olvasható, hogy a Mezőgazdasági Minisztérium Magyarországra küld diákokat, s jelentkezzenek azok a fiatalok, akik Európában kívánnak tanulni. Az érdeklődők haladéktalanul forduljanak a *Sultanahmed*ben székelő Külügyminisztériumhoz. Hősünk úgy érezte, hogy eljött az ő ideje. Azonnal elrohant, hogy - hamisított apai hozzájárulással - leadja a jelentkezését. Másnap volt a vizsga; a százszámra jelentkezettek közül hetvenet küldtek ki – közöttük őt is.

1916. október 1-én, csütörtökön, nyolc órakor, a zászlókkal felékesített *Sirkeci* Pályaudvaron óriási volt a tülekedés. (Ne felejtsük el, hogy az első világháború éveiben vagyunk.) A frontra számos török katona indult, és azok is ott tolongtak az Európa felé igyekvő diákok között - vagy harminc szultánfival egyetemben. Mindenkinek ott volt az édesapja, az édesanyja, a testvérei. Mindenki búcsúztatta a hozzátartozóit, szeretteit.

Mehmed Cemaleddint egyetlen ember búcsúztatta. A francia tanára *Nizameddin bey*, aki minden tőle telhetőt megtett, hogy a fiatalember eljuthasson Európába tanulni. 1916. október elsején Isztambulban a tömegben mindenhol az uralkodót éltető kiáltások hallatszottak, ezenközben útra keltek a Magyarországra igyekvők is. Vasárnap, október 4.-én befutott az isztambuli vonat Budapestre.

A BUDAPESTI ÉVEK

Az Oszmán Birodalom ausztria-magyarországi nagykövetsége Bécsben volt. A nagykövet egy régi nagyvezír, *Hüseyin Hilmi* pasa volt. Budapesten főkonzulátus működött. A pesti főkonzulja nevezetes, azoknak az éveknek a török irodalmi életében fontos szerepet játszó személy: *Ahmet Hikmet Müftüoğlu* volt, ám a konzul sem volt kevésbé fontos személyiség: szintén költő, *Enis Behiç Koryürek*.

Ők várták a pesti pályaudvaron az isztambuli vizsgát sikeresen letevő, leendő mezőgazdászokat, kereskedőket, akik tisztességes polgári szakmát tanulni jöttek az Oszmán Birodalom fővárosából Európa közepébe. A többi fiatalembert szállodában helyezték el, a legkisebbre külön figyelmet fordítottak, őt később bocsátották útjára. Mehmed Cemaleddint a csoporttól külön, a *konzulátus épületében* szállásolták el. Másnap még hátra volt az utolsó vizsga.

Azok a gyerekek, akik mezőgazdászatot jöttek tanulni Magyarországra, gazdaságokba kerültek. Akik pedig a kereskedelem tudományával kívántak megismerkedni - mint-

Széchenyi Ödön Pasa

egy tíz fiatal -, Pesten kezdték tanulni a szakmát. Ezek közül való volt hősünk is.

Azokban a századeleji években Budapesten az élet olyan lüktető volt, mint a korabeli Bécsben. Budapest művészeti élete talán még a császárvárosénál is élénkebb, pezsgőbb, sokrétűbb volt. A fiatal Cemal Sahir Pesten határozta el, hogy belekóstol egy másik Európába is. Minden estéjét színházban töltötte. Számára a legvonzóbbnak az operett világa tűnt. Ösztöndíja 15 kurus volt, ez elegendőnek bizonyult arra, hogy a színházak legolcsóbb helyeiről csodálhassa az előadásokat. Leginkább az 1916-ban bemutatott *Kálmán Imre*-operett, a *Csárdáskirálynő* volt rá nagy hatással. Egész életében dicsekedett azzal, hogy ő ott volt az operett világpremierjén. Majd ahányszor csak játszották a darabot Pesten, minden este ott találták őt a színház egyik sarkában. Hihetetlen lelkesedéssel, csodálattal szemlélte az elragadó előadásokat.

Közben az események befolyásolták Cemal Sahir későbbi pályafutását. Abdülhamid szultán *Széchenyi Ödön* grófnak pasai rangot adományozott, és az iráni konzulátuson rendezett a sah trónralépésének napján fogadásán volt. A partira a pesti török kolónia is hivatalos volt, ahol is a konzul és a új pasa (jónak nem mondható törökséggel) beszédet mondott. Mivel a szónoklatokra a török diákok közül senki sem reagált, Cemal Sahir úgy érezte, hogy rá vár ez a feladat. A sahnak ékes szavakkal kívánt minden elképzelhető jókat, csodálatos dolgokat, sőt még egy verset is előadott. A fogadáson jelenlévő Ahmed Hikmet bey figyelmét felkeltette a

szimpatikus, lelkes fiatalember. Ezen a napon kezdődött Ahmed Hikmet főkonzul és Mehmed Cemaleddin között a fiatalemberre nézve gyümölcsöző barátság. Az immáron atyai jóbarát előtt azután felfedte, hogy ő bizony a színi pálya felé vonzódik teljes szívéből.

Az iráni konzulátuson tartott kereskedelmi stúdiumok kifejezetten idegesítették - nem így az operettek színes álomvilága! A fiatalember továbbra is minden estéjét az operettszínházban töltötte. Április 14-én, Resat szultán trónralépésének ünnepe előtt Mehmed Cemaleddin gondterhelt volt, tépelődött. Minden bátorságát összeszedve a főkonzul előtt termett és elmondta: az iráni sah trónralépését ünneplő rendezvénynél ő sokkal látványosabb, és főleg bensőségesebb ünnepséget tudna rendezni! Egyben javaslatot tett arra is, hogy a budapesti főkonzulátus épületének nagy szalonjában tartsák meg a fényes ünnepséget.

Kezdetben azt mondotta a főkonzul, hogy ez nem volt sohasem szokás, de tulajdonképpen nem igazán ellenezte a javaslatot. Aztán a művészlélek, irodalmár főkonzul, Ahmet Hikmet bey megadta az engedélyt, mondván: „Rendben, tőlünk a segítséget megkapod, ám nagyon, de nagyon igyekezz, édes fiam!"

Mehmed Cemaleddin tudatában volt annak, hogy a feladat mennyire felelősségteljes vállalkozás. Rögtön munkához is látott, összegyüjtötte összes budapesti barátját, és mindenkinek meghatározta a feladatát. Majd kinyomtatták a meghívókat, s minden követnek, a Budapestre akkreditált összes diplomáciai missziónak, és a vezető újságok szerkesztőségeinek is megküldték a szivélyes invitációt. A főkonzulátus pompás nagy szalonját feldíszítették török és magyar zászlókkal, kifüggesztették a padisah portréját, a zongora mellé kis emelvény került. Minden készen állt, azaz csupán egyetlen egy probléma volt - a *himnusz*. Az ugyanis a hatalmas Oszmán Birodalomnak nem volt! A trónra lépő uralkodóknak voltak ugyan különböző indulóik, de nemzeti, oszmán-török himnusz, az bizony nem létezett.

Gróf Apponyi Abert

Menteni a mentendőt, Mehmed Cemaleddin az *Ey Vatan, Ey Ümmi Müşfik!* című indulót tanította be társainak. S az ünnepélyen a magyar iskolatársak elénekelték a nemzeti himnuszt, a török diákok pedig az *Ey Vatan*-t (Óh, hazám).

A meghívottak állva hallgatták az indulót. Utána beszédek következtek, majd verseket olvastak fel, adtak elő. Itt lépett fel először Mehmed Cemaleddin: Ahmed Hikmet bey, a főkonzul egyik monológját *(Yeğenim)* adta elő. Ez egy tipikusnak mondható nagybácsi reflexióit mutatta be: az öreg oszmán nem érti az európaias fiatal rokon fiú gondolatait, őszerinte érthetetlen a fiatalember viselkedése. Cemaleddin jelmezt is készített, és kikészítette magát úgy, mint ahogyan azt a szinpadon látta. Az előadásnak nagy sikere volt. A vendégek elégedettek voltak, mind a főkonzulnak, mind az ifjúnak sokan gratuláltak.

A főkonzul mellett a magyar kultuszminiszter, *gróf Apponyi Albert* foglalt helyet. Az előadás befejeztével gratulált. Majd a főkonzultól megkérdezte, hogy ebből a szépreményű ifjúból miért ne nevelhetnénk művészt? A miniszter szerint nyilvánvaló volt, hogy tehetséges. A főkonzul azt válaszolta, hogy a fiatalember családja semmi esetre sem engedné. Ugyan, ugyan – mondta a miniszter, miért ne engedélyezné a család, talán Törökországban lekicsinylik a művészeteket, netán a művészeket?

A főkonzul mindent elkövetett annak érdekében, hogy a kereskedelmi tanulmányok folytatására kiküldött ifjú a színművészeti akadémián tanulhasson. Apponyi gróf kultusz-

miniszter ajánló levelével a budapesti főiskola igazgatójához fordultak, melyben büszkén kifejtik: tudomásuk szerint Mehmed Cemaleddin lenne az első oszmán török ifjú, aki egy európai színi tanodában színész vizsgát tenne.

Cemal Sahir, a pályafutásának ötvenedik évfordulójára rendezett ünnepségen, az ankarai egyetem bölcsészettudományi kara színházi tanszékén felelevenítette a budapesti színitanodai felvételi vizsga történetét. Az emlékeket hangszalagon rögzítették. Úgy emlékezett mindenre, mintha csak tegnap hagyta volna el imádott Pestjét.

A SZÍNITANODA

„Ahhoz, hogy az akadémiára mehessek, Hikmet bey és Enis Behiç bey - Allah nyugosztalja őket, és áldja meg összes leszármazottjaikat is – kezdte az idős, egykori bonviván -, valamint az akkori magyar kultuszminiszter, gróf Apponyi Albert ajánló leveleit kellett elnyernem. Nos, elmentem tehát a *Magyar Királyi Sziniakadémiára*, amit mi konzervatóriumnak nevezünk. Oda mentem, s fogadott az igazgató úr. Elolvasta az ajánló leveleket, rendben lévőnek találta azokat. „Jól van - mondotta -, de vagy négy hónapig magyarul kell tanulnia, kedves fiam, mert amíg nem lesz olyan a magyar kiejtése, mint egy magyaré, addig bizony csak az előkészítő osztályban tanulhat. Csak az előkészítőben! Értette?"

Megértettem.

„Azonnal magyar nyelvű könyveket vettem, s mindent elolvastam. Mint ahogyan nekünk akkor a kedvenc költőnk *Tevfik Fikret* volt, a magyaroknak nemzeti költőjük, *Petőfi Sándor*. Budapesten jóformán minden sarkon szobra van ... Az egyik szép szobrának talapzatán lévő versét olvastam magyarul. Egyik szakaszára még mindig emlékszem:

Talpra magyar, hí a haza!
Itt az idő, most vagy soha!
Rabok legyünk, vagy szabadok?

Ez a kérdés, válasszatok! -
A magyarok istenére
Esküszünk,
Esküszünk, hogy rabok tovább
Nem leszünk!

A vers négy versszakát megtanultam. Mint a vízfolyás, úgy mondtam. Ezt tudom, mondtam, ezzel megyek a vizsgára. Nagyon meg voltam magammal elégedve, mondván, hogy máris milyen jól beszélek magyarul ...

Az akadémia épülete csodálatos építmény volt, nem tudom, hogy most milyen is lehet. Drága jó Istenem! Hatalmas épület, kicsinyke és nagyobbacska kapuk, ajtók, termek, díszesek, egyszerűbbek. A vizságra egy oldalkapun át vitt utam, mely egyszerre volt kijárat illetve bejárat is. Utamon senki sem állított meg, nem tartóztattak fel. Egyébként nem törődött itt senki senkivel - nem úgy velem! Én mindenkinek a figyelmét magamra vontam, ugyanis a viseltes fezemet is a fejemre nyomtam.

Várakoztam, nagyon izgatott voltam. Kivülről fújtam a verset. Az épület egy mélyebb részébe beláttam. Odabenn égett a villany, olybá tűnt fantáziadús lelkemnek, mintha egy börtön lenne odalenn ... Hátrább vagy 10-12 személy üldögélt. Bementem az egyik ajtón, mivel rám került a sor. Üdvözöltem a bentieket - nem válaszoltak. Segítséget, biztatást vártam, majd rázendítettem:

Talpra magyar, hí a haza!
Itt az idő, most vagy soha!
Rabok legyünk, vagy szabadok?
Ez a kérdés, válasszatok! - ...

Istenem, teremtő Uram, hatalmas ég! Még most is úgy emlékszem mindenre, mintha tegnap történt volna. Nos, ömlött rólam a verejték, patakokban csurgott rólam az izzadság. Bizony megijedtem, azt hittem, hogy ki fognak

azonnal kergetni. Elűznek - gondoltam. Újra kezdtem, folytattam, elmondtam a második verszakot is:

Rabok voltunk mostanáig,
Kárhozottak ősapáink.
Kik szabadon éltek-haltak,
Szolgaföldben nem nyughatnak.
A magyarok istenére
Esküszünk,
Esküszünk, hogy rabok tovább
Nem leszünk!

Mélyítettem a hangom, ismét belevágtam, sötétebb tónussal, nyugtalanul folytattam:

Sehonnai bitang ember,
Ki most, ha kell, halni nem mer,
Kinek drágább rongy élete,
Mint a haza becsülete.
A magyarok istenére
Esküszünk,
Esküszünk, hogy rabok tovább
Nem leszünk!...

- Elég - hallottam. Igen, elég. Elmehet!

Elindultam kifele. Hirtelen egy asszony hangját hallottam:

- Fiam, jöjjön csak ide!

Jaj, istenem, odanéztem, a hang irányába, két oldalt két lépcsősor. Még most is jól látom a jelenetet. A Magyar Nemzeti Színház vezető művésznője ült ott, mellette az akadémia igazgatója.

- Remek volt, fiam, remek!

- Istenem, tréfálni tetszenek? - kérdeztem alig hallhatóan.

- Nem, tényleg, nyugodtan elmehet! - mondták kórusban.

Indultam, távoztam. Kimentem, és a többi diák mellé letelepedtem. Ülök közöttük, amikor hirtelen az igazgató hivatott.

- Az első évfolyam hallgatója lett ezennel! - mondta.

- Istenem, hogyan lehetséges ez? Hiszen én tulajdonképpen nem is csináltam semmit sem, nem olvastam fel semmit.

- Senki sem „olvasta fel" úgy, fiam, mint maga. Három dolgot is kifejezett egyszerre az előadottakkal. Először is rendkívül természetesen viselkedett. Kifejezte továbbá, hogy harag töltötte el. Mindenképpen megmutatkozott, hogy a színi pályára alkalmas!"

A színiakadémiára való bejutással elkezdődtek Cemal Sahir életének nagyon színes és mozgalmas évei. Minden este elment az operettszínházba, nappal pedig a Magyar Királyi Sziníakadémia óráit látogatta teljes szívből. Sőt, közben a *Nemzeti Színház* színpadán és az *Operett Színház*ban is fellépett kisebb szerepekben. Minden bizonnyal ezek az esték alapozták meg Cemal Sahir későbbi csodálatos éveinek kiváló színpadi technikáját, az operett műfajában való kivételes jártasságát. Baráti társaságban, kollégái között gyakran mesélt később is a budapesti napok varázslatos légköréről.

A HÁBORÚ

A háborús események azonban felhőbe borították Mehmed Cemaleddin csodálatos életét is. A háború nem kímélte az Oszmán Birodalmat sem, s a diákok tanulmányukat félbehagyva menekülni kényszerültek haza.

Hősünk végül anyagi okok miatt volt kénytelen elhagyni Budapestet. Bécsbe ment és a *Burgtheater*ben és a *Theater an der Wien*ben statisztált. Ebből élt nagyon nehéz körülmények között. De tűrt, ameddig tűrhetett, hogy mégis csak az operettszínház tájékán maradhasson. Csak amikor már valóban nem tudta elviselni az állandó éhezést, kelt útra

Isztambul felé. 1920. május 18-án indult el Cemal Sahir Bécsből, kezében egy félig oszmán-török, félig olasz útlevéllel.

SZTAMBUL A MEGSZÁLLÁS ÉVEI ALATT

Ebben az időben alakult meg Şehzadebaşıban a *Ferah Színház*. Az állandó társulat játszani kezdett, és az ezzel kapcsolatos írás is megjelent a lapokban. Tulajdonképpen ez a vállalkozás volt az isztambuli operett-színház őse. Az alkotmány kihirdetését követő években az újságok, folyóiratok mindenről írhattak. Társadalmi, művészeti, filozófiai kérdéseket vitattak meg, polemizáltak az új török zenés színházról, napvilágot láttak különböző kritikák, vélemények, tanulmányok. Voltak, akik szerint a hagyományos török zene világa nagyon gazdag, és egyébként is, mindenben felette áll az európai, a nyugati zenének, ezért meg kell óvni, és nem kell azt sem megújítani, sem pedig mindenféle idegen melódiákkal, maskarákkal felcserélni.

Természetesen ezzel homlokegyenest ellentmondó nézetek is napvilágot láttak, hogy ti. igenis szükség van a nyugati kultúrkincs beáramoltatására, a vérfrissítés mindenképpen szükséges! Hagyni kell, hogy az ősi török dallamokat megtermékenyítse, felfrissítse. A vérátömlesztés mindenképpen javára fog válni az elaggott birodalom minden rendű és rangú polgárának.

Egyszeriben húsz-harminc fős együttesek kezdtek el műsort adni, koncertezni, megújították a zenekari muzsikát, és a karigazgatót is európai mintára nevezték ki: megválasztották. Számos újítást alkalmaztak a zenei életben, még az uralkodó, Resat szultán főmüezzinje is hirtelenjében a nyugati zenét tanulmányozta, az európai zenei formákat kívánta bevinni a nagyon is hagyományos, évszázada szinte változtathatatlannak hitt oszmán-török zeneoktatásba.

Cemal Sahir a *Vezneciler* negyedben kezdte el munkáját a *Fevziye Kiraathanesi* (papírkereskedés-kávéház-könyvesbolt) tetején lévő iskolában, s ez óhatatlanul a színpadi zene

megújításához is elvezetett. Olyan színházat kívánt létrehozni, amely minden megújúlni vágyásával együtt a szakma minden jellegzetességével szorosan kötődik a *Kelethez*. 1912-ben a Şehzadebaşıban, az újonan megnyílott Ferah Szinházban állitották színpadra a *Macun Hokkası* (Pasztatartó) című darabot. Az együttese ekkor még nem nevezte magát operettszínháznak.

A törökös operett a város minden kerületében óriási érdeklődést váltott ki, nőttön-nőtt a kíváncsiság az új műfaj iránt. Ám hogy a fejlődést felgyorsítsák, ahhoz bizony pénz kellett, s azt meg is szerezték. A pénzügyi injekciót egy lelkes ügyvéd és egy kitűnő pénzügyi szakember adta, s végül megalakulhatott a várva várt, hőn óhajtott isztanbuli operettszínház, az *İstanbul Operet Heyeti*. A társulat tagjai a korszak legjobb zenészei voltak, 12 fős hagyományos török hangszereken játszó együttest hoztak létre, s a kor hírességei, zenészei, kitünő írók csatlakoztak a nagy ívű vállalkozáshoz.

Az első török operett, amelyet a társulat bemutatott, *Musahipzade Celal İstanbul Efendisi (Az isztambuli úr)* című darabja volt. Már a próbákon javasolta *Ali Riza bey* - az együttes egyik vezető személyisége -, hogy Magyarországról hazatért barátjának jó lenne szerepet adni a darabban ...

Mehmed Cemaleddin lelkében még élt a magyar operettek pompája, látványossága. A mostani darab az oszmán-török idők fényes napjairól szólott, a zenés színpadi darabnak is az volt a titkolt célja, hogy lelket öntsön a valaha szebb napokat látott isztambuli nézőkbe, megelevenítve a boldog, legendás békeidőket. Attól a pillanattól kezdve, hogy Cemal Sahir eljegyezte magát az operett műfajával, jobban mondva a magyar és a bécsi operettel, nem tetszett már neki a török hangszerek kíséretével előadott, törökös operett. Érdeklődése már a látványosabb előadások felé fordult, nem elégítette ki a hazai előadások színtelensége. Minden erejét összpontosítva, a nyugati színpadokon látott és hallott operetteket kezdte meghonosítani hazájában.

A Pesten számos előadást megért Lehár operettet adaptálta török színpadra, a Pacsirtát, melyet Bülbül címmel mutattak be. Ám számos problémával kellett megküzdenie. Nagyon sok esetben nehéz volt áttörnie a hagyományok falait. Azelőtt úgy volt, hogy egy darab zeneszerzője csakis *Ismail Hakki bey* lehetett. Ezt egyszer hágták át, amikor Musahipzade Celal *Lâle Devri (Tulipán korszak)* című darabját *Suphi bey* zenésítette meg. Ezt csak úgy lehetett most megoldani, hogy Cemal Sahir a szöveget adaptálta, és Lehár zenéjét Ismail Hakki bey zeneszerző a török fülnek kedves módon átigazította, Ismail Hakki beyt pedig rá kellett beszélnie, hogy inkább néhány új szerzeményével egészítse ki az eredeti Lehár zenét. Végül is óriási sikert aratott a darab.

Természetesen nem maradt el a bírálat sem. Lehár Ferenc operettje mind a szöveg, mind a zene szempontjából bizony nagy változáson ment át.A *Bülbül*, illetve *Tarla Kuşu* című darabot ismertető könyvecskében az alábbiakat olvashatjuk:

„Az operettegyüttes leginkább történelmi tárgyú darabokat játszik. Némelyek ez ellen tiltakoznak, és számtalanszor elhangzott már, hogy miért nem mutatnunk be nem történelmi tárgyú, azaz nem korunkban játszódó történeteket. Nos, Cemal bey a Bülbüllel való jelentkezésével ezt teszi, amikor a darabot mai társadalmi életünkbe helyezi.

Erre néhányan azt válaszolhatnák, hogy igen, igen, ám a valóságban az operetteket szükségtelen modernizálni, hiszen az operettek olyan felszínesek, hogy azok tartalma még egy füge magját sem töltené ki."

Cemal Sahir következő munkája *Leo Fall Sztambul rózsája* című operettjének színpadra állítása volt. A probléma régi: Ismail Hakki bey akarja a zenét „szerezni", ám ez ellen erősen tiltakozik Cemal Sahir, és ehhez megértő társakat keres és talál. Végül is zongorás, zenekaros kísérettel óriási sikert aratott a bemutató. A siker már csak azért is figyelemre méltó volt, mivel a korabeli Isztambul lakossága olyan anyagi gondokkal küszködött, hogy ez visszahatott az előadásra is.

Ugyanis sem a jelmez, sem pedig a látványosság nem sikeredhetett úgy, ahogyan azt a színháziak elképzelték.

Ahogyan elhíresült az isztambuli operettszínház előadássorozata, úgy lett híres Cemal Sahir is. A *Galatasaray Lisesi* festészeti és szobrászati kiállításán kiállították mellszobrát. Imádták a hölgyek, elhalmozták hódolatuk jelével. Titkon küldözgették rajongó üzeneteiket a társasági dámák, sóvárgó jeladásaikat virágokkal, csokrokkal fűszerezték. Könyörgő, esdeklő asszonyhad vette körül. Ő úgy reagált ezekre a túlzó megnyilvánulásokra, hogy végül ki sem mert mozdulni az utcára, villamosra nem szállt. A színház hátsó kapuján igyekezett kiosonni az előadások után. Nem aratta le sikerei gyümölcsét.

Kirobbanó, tartós sikerei azonban arra inspirálták, hogy saját színtársulatot alapítson, és saját elképzelései szerint folytassa imádott munkáját. 35 lírával kezdte működését az isztambuli operettszínháznál a harmadosztályú figuránsi szerepkörben ... S most elérkezett a csúcsra. De a társulatnál, ahol dolgozott, nem tudta kiteljesíteni vágyait, szűk volt számára az operettszínház adta lehetőség. Szándéka volt, hogy a valódi bécsi-pesti operettet honosítsa meg a török színpadokon, azokat kívánta megszerettetni, elterjeszteni hazájában.

Tervei megvalósításához azonban természetesen sürgősen pénzre volt szüksége. Édesapjához fordult segítségért.

Az apa kissé szorosabbra fogta a gyeplőt, de azért anyagilag támogatta a fiát.

Cemal Sahir kibérelte a Ferah Színházzal szemben lévő Ertuğrul Filmszínházat. Csakhogy ez az épület, ahol egykoron a *Muhsin Ertuğrul* vezette színház működött, nem volt alkalmas egy új operettszínház céljaira. Az ifjú művész ezért kénytelen volt az apjától kapott pénz egy részét a mozi felújítására költeni.

Az isztambuli polgárok október végén tértek haza tengerparti nyaralójukból, s már szeptember végére minden készen állott. A Sahir Opereti a legfontosabb közművesítési

gondokat legyűrte, elkészült a díszes szalon is. Most a társulat megszervezésén volt a sor.

A SAHIR OPERETT

Így alakult meg 1921. október elsején az új operettszínház, a Sahir Opereti.

Az isztambuli operettszínháztól és a konzervatóriumból *(Darülbedayi)* elpártolt, átigazolt művészekből összeállott társulat a *Rinaldi gróf* című operettel kívánta megnyitni kapuit. A *Szirmai Albert* zenéjére írt operett szövegét lefordították törökre, majd török színpadra igazították. A főszerepet, Gazanfert, természetesen Cemal Sahir alakította. Az első operettet a tengerészeti zenekar kísérte, az eredeti zenén kisebb-nagyobb változtatások beiktatásával. Az előadás óriási sikert aratott, s Cemal Sahir úgy értékelte a produkciót, hogy ezzel kezdetét vette a nyugati operett térhódítása a hazai színpadokon is.

Tulajdonképpen ettől az időponttól kezdte Cemal Sahir használni az új nevét. Ezt az irodalmi bizottság egyik ülésén határozták el, itt volt a 'keresztelő'. Mint ahogyan mondottuk, minden kedden összejöttek az irodalmárok, s az egyiken meg kellett határozni, hogy mi is legyen az új színházi ismertetőn a szöveg. Azt mondta ekkor Ercüment Ekrem bey, hogy neki bizony nem nagyon tetszik a Mehmed Cemaleddin név. Nincs különösebben elragadtatva ettől a semmitmondó névtől - jelentette ki. Valami megfelelőbb nevet kell választani a bonvivánnak - javasolta -, ami a színpadhoz jobban illik. Maga az érintett is megszólalt, mondván: ő a nevére nagyon háklis, s egyébként is hasonlít egy kissé a nevük, legyen tehát neve ezentúl Cemal Sahir az idáig Mehmed Cemaleddinként ismert fiatalember.

Törökországban a húszas-harmincas években egy operettbemutató sokkal több pénzbe került mint manapság. Ezért bizony nagyon nehéz napokat éltek meg a társulatok dolgozói, napszámosai. Mert ahhoz, hogy talpon tudjanak

maradni, sok mindenről le kellett mondaniok. Ugyanakkor minden pénz kevés volt, a látványosság elvitte az összes bevételt. Mindent maguknak kellett előteremteni, és Cemal Sahir a színésznők ruházatától kezdve a zenészek frakkjain át, a kottamásolástól a pénzbeszerző körutakig mindent intézni kényszerült. Állandó rohanásban élt, fordított, zenét igazított, rendezett. Minden nehézség és a zord körülmények ellenére a társulat öt hónapig együtt dolgozott.

Szirmai Albert operettje után következett az İsmail Hakki bey török melódiáitól átitatott Lehár-operett, a Pacsirta. Ebben a férfi főszerepet, *Ahmed* bey szerepét játszotta Cemal Sahir. Majd Leo Fall Sztambul rózsája következett *(İstanbul Gülü)*. Ebben az operettben is Ahmedként lépett színre az ifjú bonviván.

SZILVIA, BÓNI ÉS A TÖBBIEK

A *Sahir Opereti* néven ismertté vált társulatnak komoly anyagi gondokkal kellett megküzdenie. Emiatt bizony néhaněha feloszlott a társulat, ám egy idő múltán ismét összeverődtek, és amikor Cemal Sahirnak újból sikerült valahogyan pénzt kunyerálnia - irány ismét a színpad! A világot jelentő deszkákon megint felcsendült a zene, s uralta a tánc, a móka, a dal.

A *Csárdáskirálynő* librettóját Enver fordította le, majd következett természetesen a darab átszabása, s mint a világon mindenütt és mindenkor, Törökországban is fergeteges sikerrel ment a darab, a *Çardaş Fürstin*. Erről az alábbiakat írta Cemal bey:

„A Csárdáskirálynő 1923-as bemutatója esemény lett. Az első előadásokat nappal tartottuk, s az újságok számára egyedi előadásokat is szerveztünk. Mindenki a csárdásról beszélt a városban, Isztambul-szerte óriási érdeklődést keltett a magyarok tánca. Majd minden héten be kellett mutatni a Csárdáskirálynőt. A karzaton is csüngtek, és láttam, hogy a legszélesebb néptömegeket hogyan ringatta álomba a

„csárdáskirálynő" történet. A kisiparosok még a régebbi viseletükben feszítettek a nézőközönség soraiban. Beoltottam tehát népünket a nyugati zene szeretetével.

Egyik pihenő éjjelünkön Ömer Aydınnal a Bahçekapı hátoldalán lévő utak felé vettük az irányt, mivel az egyik ott lakó barátunkat akartuk felkeresni. Pelyhekben hullott a hó. Az egyik legelegánsabb lakból a széles vasrácsokon át zongora hangja szűrődött ki, pedig a függönyök szorosan zárták az ablakokat. Megálltunk, füleltünk: a Csárdáskirálynő valcerét hallottuk felcsendülni. Átmentünk a szemközti oldalra is, és figyeltük a homályos ablakot. Egymásra néztünk, hallgattuk az andalító zenét.

- Győztünk, Ömer! - mondtam neki boldogan."

A Sahir Operettszínház történetének első szakasza tulajdonképpen nagyon rövid ideig tartott, mivel a fiatal társulat nem tudta hosszabb ideig elviselni az állandó anyagi gondokkal járó küzdelmes életformát, és néhány sikeres bemutató után felbomlott. Cemal Sahir kénytelen volt visszatérni egy rövid időre az Isztambuli Operettszínházhoz. De nagyon hamar, ismét társulatot alakított Új Operett néven *(Yeni Operet)*.

S 1924-ben, minden erejét összeszedve ismét életre keltette a Sahir Operettet. Azon idők ismert személyiségéből *Nuvart Hanımból*, és a régi társulat baráti köréből (*Sezai Namık, Salah Cehdi, Şeref (Şenpınar)* - állott össze a régi-új csapat. 1924 nyarán Kadıköyben a Şehbal kaszinóban a *Kumrular* (Gerlicék) című török színpadra igazított operettel nyitott újra a társulat, és a régi repertoárt is felújították.

Az 1925-1926-os szezonban Cemal Sahir egy időre búcsút mondott az operettnek, és a Konzervatóriumba szegődött tanítani-játszani. Cemal Sahir így mesélte el a konzervatóriumi kalandot:

„A Darülbedayi tulajdonképpen úgy működött, mint egy részvénytársaság. Az igazgató egy Pisatli nevű úr volt. A társaság legfiatalabb tagja, *Muvahhit Merhum* éppen meg-

betegedett. Egyik nap meghívtak engem a Ferah Színházba. *Reşat Nuri Güntekin, Halit Fahri Ozansoy, Fikret Sadi* és mások is javasolták, hogy menjek a konzervatóriumba dolgozni. Nem volt szerencsém az operettszínházzal, hiszen az olyan költséges műfaj - mondották -, bárhogy is legyen, a konzervatórium viszont a városi tanácshoz tartozik, az irányítja, tegyek látogatást ott is. Mind győzködtek, rábeszéltek.

Elmentem. Egy ramazáni szezont végigcsináltam. Kérdezem az éppen akkkor oroszországi útjáról hazatérő Muhsin Ertuğrult, hogy a *Harap Yurt* (A rombadőlt haza/ház) című darabban kaphatnék-e szerepet. Azután az Izmiri lányban és a *Nurbabá*-ban kaptam szerepeket ... Amikor véget ért az ünnepi felfordulás, a konzervatórium művészei Anatóliában turnéztak. Ám nem nagyon járt ott az eszem, mert az bizony mindig az operett világába tévedett. Hamarosan el is határoztam, hogy visszatérek az operetthez."

A samsuni turnéról visszatérve az elhatározást tett követte, hősünk ismét csak azon fáradozott, hogy nyélbe üsse az „új" Cemal Sahir operett társulat dolgát. Újból tele volt gonddal a feje, megfelelő bemutató termet, helyiséget kell keresni és találni, a nyomdai munkákat megszervezni, kinyomtatni a meghívókat, plakátokon hírt adni, hogy életrekelt a Sahir Operett, és hamarosan új bemutatóval kedveskedik a nagyérdeműnek, a szeretett közönségnek. Felragasztotta a felhívásokat, hirdetményeket, kifüggesztette a reklámokat Isztambul minden fontosabb helyén.

Abban az időben a legélénkébb színházi élet *ramazán havában* volt. Ez azt jelentette, hogy amit egy együttes a ramazán ünnepi havában sikerre vitt, abból kellett fenntartania magát hosszú hónapokig.

1926-ban ezekben a nyugtalan napokban Cemal Sahir, odahagyva a konzervatóriumi előadásokat a Şehzadebaşıban, már új terve megvalósításán fáradozott. De mások is munkálkodtak új színház megnyitásán. Fikret Sadi bey pl. a *Millî Sahne*t (Nemzeti Színpad) kívánta megnyitni. Nemsokára a

Ferah Színház és az említett leendő társulatok között vitás kérdések adódtak. A dolog úgy oldódott meg békés úton, hogy a nagyon tapasztalt Fikret Sadi, és a Ferrah Színház Molla bey néven ismert tulajdonosa Ankarából viszatértében Pendikben találkozott, és aláírt egy szerződést, melynek értelmében 1926 ramazán havában a *Ferah* Színház *Millî Sahne* néven fog szerepelni. Fúzionáltak.

Ez a váratlan fejlemény a magát ismét összeszedni kívánó művésznek ugyancsak váratlan gondokat okozott, nevezetesen a Sahir Operett művészei támadták őt. Ám a szerencse csillaga Cemal beyre ragyogott. A városi tanács becsukatta a Fevziye Kiraathanesi melletti *Felek* mozit, mert az jóformán összedőlt, összeomlással fenyegetett. Cemal Sahir felkereste az épület tulajdonosát, Saffet beyt, aki - nagy tisztelője és kedvelője lévén a bonvivánnak - segítségére sietett. Amit csak tudott, megtett érte.

És Cemal Sahir ismét éjt nappallá téve, húsz nap alatt, senkitől semmiféle anyagi támogatást nem kapva, a romos épületből operett bemutatására alkalmas színházat varázsolt! A munkársaival együtt végzett megfeszített munka eredményeként az 1926-os szezon kezdésére készen állott a Sahir Operett, és a ramazán második napján megnyitotta kapuit - a Csárdáskirálynővel. Ezt a Luxemburg grófja követte, majd a *Sevda Ticarethanesi* (Leányvásár), és az Egy asszony című operettekkel folytatta a sikersorozatot. A társulatnak számos új tagja is volt. Ezután egy Johann Strauss operettet és egy Labiche darabot, Mehmet Enver fordításában a Kínai utazást mutatta be a társulat emlékezetes sikerrel. Ám az örökös pénzhiány és a szokásos színházi csetepaték, viszályok ismét megtették a magukét, és a Sahir Opereti megint elhallgatott.

1927 végén ismét elhatározta, hogy a társulatot újra egybegyűjti és új vállalkozásba kezd. S mint azelőtt máskor is, ezerszer is - az isztambuli bemutató eseményszámban ment. Most a Marica grófnővel nyitottak. Való igaz, hogy hatalmas

összegeket emésztett fel az előadás. Más probléma is akadt: a próbákon a zenészek, és az énekesek számára nehéznek bizonyult a másfajta zene betanulása, ez néha elháríthatatlan akadálynak tűnt a bemutató előtt. Cemal Sahir a művet először a Şehzadebaşıban próbálta, majd a Beyoğluban lévő Francia Színházban a görög származású Ardiccsal tárgyalt. Furcsa dologra határozta el magát. Bár nem volt hagyománya annak, hogy egy társulat egyetlen estére bérbe vegyen egy előadásra egy ilyen nagy és ilyen híres isztambuli színházat, ráadásul Ardics meglehetősen nagy bérleti díjat szabott meg, Cemal bey eldöntötte: a Marica grófnőt itt játszák el, és majd meglátjuk, hogy mi lesz ...

A jubileumi ünnepségen így emlékezett vissza az izgalmakkal teli időszakra:

„Kinyomtatta a meghívókat, szétküldte az összes követségre. Kifejtette levélben, hogy Törökországban is sikerre vihetőek azok a darabok, operettek, amelyeket saját hazájukban már láthattak, s ott a nézőközönséget már meghódították. Az Negyven tagú zenekart szerződtetett, de a színpad előtti térségben nem volt annyi hely, hogy kényelmesen ülhessenek a zenészek, ezért még az első emeleti páholyokba és a balkonokra is jutott belőlük. Az óhajtott cél érdekében nem kímélte pénztárcáját a mester, de megérte. Hatalmas siker volt, az Isztambulba akkreditált diplomáciai testületek tagjai boldogan tettek eleget a szívélyes invitációnak. Jelen voltak hercegek és grófok, bárók és lordok, s ámuldozva szorongatták Cemal bey kezét, túláradó lelkesedéssel gratuláltak neki.„

Aztán ismét fordult a kocka. A tudott és ismert okok miatt a társulat megint felbomlott, s Cemal Sahir újból a *Süreyya* Operettben dolgozott. Nuvart Hanımmal együtt a Luxemburg grófjában, a Marica grófnőben, a Denevérben, a Sztambul rózsájában játszott. Ragyogó szerepekben tündöklött, és a darabok színpadra állításában segédkezett. Cemal Sahir az 1928-1929-es évadban bemutatott operetteket mind sikerre vitte.

1929 októberében Cemal Sahir egy izmiri turnén szerzett babérokat. Az operettszínház turnéját egy azokban az években nagyon sikeres impresszárió, Nuri Genç szervezte. Az isztambuli híres-nevezetes társulat az izmiri nézőközönség nagy érdeklődése közepette mutatta be a Marica grófnőt. Ott tolongtak a mozi pénztára előtt, hogy jegyet váltsanak az esti szórakozásra. Arra vágytak, hogy ha csak egy pillanatra is, de elkaphassák tekintetükkel a jóképű bonvivánt. Olyan nagy volt a tömeg, hogy a villamos nem tudott haladni azon az úton, ahol az Alhamra filmszínház volt.

A Marica grófnő után következett a Csárdáskirálynő, majd a hagyományos török operett, a *Leblebi Horhor aga*. Nagy volt a tolongás a városban, a Kordonon. A Pasport kikötővel szemben található Merkez Oteliben szállt meg *Muhlis Sabahattin bey*, tiszteletére fogadást rendeztek, és kitüntették. Azon az éjszakán Muhlis bey híres operettjét játszották, az *Ayşe*-t. Ezzel a társulat mintegy tisztelgett a hagyományos török muzsikának, muzsikusoknak is. Izmir után Adana és Mersin következett, hogy a Taurus vidékén, Törökország keleti részein is népszerűsítsék a nyugati operettet.

CSAK AZ A VÉG! CSAK AZT TUDNÁNK FELEDNI!

Cemal Sahir sikeresorozata 1933-ig töretlen volt. A *Zühre (Vénusz)* című operett előadásán, a Ferah Filmszínház színpadán azonban olyan baleset érte, amely miatt soha többé nem tudott imádott színpadján fellépni. A Zühre szövegét Ali Nihat írta, zenéjét Muhlis Sabahattin szerezte. A darab tenor főszerepét Cemal Sahir játszotta. Egy álom-jelenetben a Marsról alászálló repülőből előbújó marslakó Cemal Sahirt elkapja a Vénusz csillag - egyébként az operett meséje tele volt dszinekkel, tündérekkel, földöntúli erőkkel, koboldokkal. Az utolsó jelenetben, a tenor a *Gayya Kuyusu*, a csodakút fedelén ül. A darabban ez a fedél - amely a színapd alól nyilik - lassan-lassan lefelé száll, és a tenor a Földanya istenségének kútjában elvész.

„Itt az idő! - jelzik -, jelenet indul" - ám sehogyan sem mozdul a szerkezet. A technikusok pánikba esnek, hirtelen elengedik a köteleket, és Cemal Sahir 4 - 5 méter magasságból a térdére hull. A balesetben összetörtek csontjai ...

A török zenés színpad kiemelkedően tehetséges, képzett, nagy tudású, szeretett, ünnepelt bonvivánja beleesett az istenanya kútjába! S onnan nincs menekvés. Többé nem tudott kiegyenesedni, a gerince úgy megsérült, hogy haláláig hajlott derékkal, nyomorékon volt kénytelen járni-kelni. Élni.

Hátralévő évtizedeiben sem anyagi, sem erkölcsi értelemben nem volt képes a derekát többé kiegyenesítni. Akkoriban semmiféle szociális biztosítás nem létezett az ő szakmai köreiben. Egyébként is, a színház legköltségesebb műfaja, az operett felemésztette mindenét. Az édesapjától kapott és a környezetétől kicsikart összes pénzét, arra költötte, hogy álmait megvalósíthassa. Hogy a bécsi és a budapesti operettet átplántálja a török zenés színházak színpadára. Meg akarta ismertetni a többszólamú zenével a közönségét, meg kívánta honosítani a nyugati világ egyik színházi műfaját hazájában. És minden sikere ellenére arra ítélte a Sors, hogy lassan-lassan a feledés homályába merüljön még az emléke is. Bizony bele kellett kóstolnia a nyomorúságba. Mindezek után még negyven év életre, vegetálásra volt ítélve!

Némelyik művész képes új életet kezdeni, és élete hátralévő részében tanítja a pályára készülő fiatalokat, netán írással foglalkozik, avagy színpadra állítja mások műveit - mindenképpen igyekszik túlélni a válságot.

Nem így hősünk! Arra vonatkozóan, hogy Cemal Sahir bármiféle munkát végzett volna a színpadon, illetve a színházon kívül, avagy hogy bármilyen művészeti kérdéssel foglalkozott volna balesete után, semmiféle dokumentum nem került elő.

Ő, aki korának legszebb férfiszínésze volt, boszorkányos ügyességgel táncolt, behízelgő tenorja elbűvölt férfit és nőt

egyaránt - visszavonult, magányos farkasként tengette életét. Azon lehetne vitatkozni - de nem érdemes -, volt-e annak értelme, hogy a történtek után így élte napjait. Emberileg talán érthető, hogy nem tudta, nem akarta megszokni - még csak a gondolatát sem -, hogy egykori rajongói lássák őt hétrét görnyedten, nyomorékon. Meg kívánta őrizni magáról az illuziót, a róla élő álomképet imádott nézőközönsége számára, hogy a szép Cemal Sahirt lássák halálukig. Ez íratlan szabály volt akkor, amikor a török színházi világ fénylő csillaga - Muhsin Ertuğrul volt az állami színházak igazgatója.

Ugyanakkor a negyvenéves hallgatás egy bizonyos szempontból protestálásnak is felfogható. Ez a művész egy időben a török zenés színházak trónra ültetett szultánfija volt. Ennek ellenére senki sem sietett a tragédiába torkolló esemény után a padlóra került szultánfit felsegíteni. Ismét - ha átvitt értelemben is -, de vele táncra perdülni! Nem kérték fel többé keringőre.Néhanapján várta, hogy felkeressék, hogy kitüntessék, megemlékezzenek róla. Várta haláláig. Az emlékezés nagyon ritka pillanatait leszámítva, nem nyitották rá az ajtót.

Pályatársai közül néhányan önteltnek tartották. (Karrierje bizonyítja, hogy volt neki mire!) Pedig olyan volt a magánéletben is, mint a színpadi szerepeiben. Tartotta magát, méltósággal viselte sorsát. Szegény volt, nincstelen, pénztelen. Ám egy trónfosztott szultánfinak mégiscsak kijárt volna a tisztelet - s némi készpénz ...

Haldun Taner, a jeles török írót idézzük:

„Beszélgettünk. Használt, agyonmosott inge színe illett vasalatlan zsebkendőjéhez, melyet belső zsebéből húzott elő, hogy megtörölje az orrát. Mindezt úgy tette, mint aki a száműzött királyfi szerepét alakítja. Egy operettben az álruhát viselő, szegény, gyűrött ruhát viselni kényszerülő herceg szerepe is lehetett volna ...

Akár akartam, akár nem, jubileumainak leginkább én lettem a szószólója. Egyik utolsó találkozónkon, Ertuğrul Sadi

és egy örmény társulat összejövetelén, amikor meglátták a hétrét görnyedt Cemal Sahirt, elképedésükkel összetörték az egykori művész lelkét. Ő ugyanis Edvin szerepét akarta próbálni, kérte a partitúrát. Álomvilágából nem engedett egy jottányit sem, s így akaratlanul is tragikomikus figurává vált."

Mint Haldun Taner említette, gyakran rendeztek „jubileumi" megemlékezéseket. Ezek közül feljegyzésre méltó az Ankarában, 1962-ben lezajlott esemény, amit az Állami Színházak főrendezője, *Lütfü Ay* rendezett. Ő ifjuságában társa, értője, tisztelője volt Cemal Sahirnak. 1961-ben Cemal Sahir az ő látogatására érkezett Ankarába, ahol az akkori oktatásügyi miniszterrel, *Bedrettin Tuncel* professzorral együtt megtekintették az Állami Színház Opera és Balett Társulata által bemutatott Cigánybárót. Ekkor határozták el, hogy egy év múlva Ankarában megünneplik Cemal Sahir pályakezdésének 40. évfordulóját. Ez meg is történt 1962-ben, noha az ünnepséget kezdeményező Bedrettin Tuncel ekkor már nem volt a minisztérium szolgálatában. A *Cüneyt Gökçer* vezetése alatt álló ankarai állami színház megrendezte az ünnepséget, s ekkor adák ki a 40 év című füzetet (40 yıl).

A rendezvényen találkozott Cemal Sahir az akkori magyar nagykövettel is. Magyarul mesélte el neki ifjusága magyarországi emlékeit, s megmutatta neki a Magyar Királyság Művészeti Akadémiája által kiállított diplomáját. Ez a diploma sajnos a követnél maradt. Ez akkor derült ki, amikor az ötven éves évfordulót ünnepelték Ankarában az egyetem színházi tanszékén. Akkor mondta el Cemal Sahir azt a történetet, hogyan maradt a követségen a diploma, s valószínű, hogy a nagykövet visszavihette Magyarországra, de ő volt a hibás - mondotta -, mert nem kérte vissza tőle.

Nagyon szép megemlékezés volt 1965. április 6-án is. A Cemal Sahir tiszteletére rendezett ünnepséget a városi tanács szalonjában akarták tartani, de az akkora bérleti díjat kért, hogy kénytelenek voltak az Új Színházba (Yeni Tiyatro) menni. A sajtó megtámadta a magas bérleti díj miatt a városi

tanácsot, és végül is 1965. április 25-én a városi tanács elnöke, *Hasim Iscan* védnöksége alatt a városi tanács egyik termében került sor az ünneplésre. Az esemény kapcsán egy kis füzetet is kiadtak, és tulajdonképpen a két említett füzetnek köszönhető az, hogy egyáltalán tudunk valamit a művész pályafutásáról.

1965. május 25-én pályafutásának 45. évfordulóján jelent meg egy kisebb megemlékezés róla. Előkerült az *Asszony a szalonban* című krimi. Ez állítólag Cemal Sahir utoljára írott három felvonásos darabja. Ezt méltatták, de arról, hogy vajon Isztambulban vagy Anatóliában turnézva bemutatták-e, vagy sem, semmiféle dokumentum eddig nem került elő. Pedig amíg a Sahir Operettet vezette, azokban az években fordított, átdolgozott regényeket, elbeszéléseket, készített filmforgatókönyveket, kinek-kinek reászabott szerepeket írt. Köztudotomású, hogy fáradhatatlanul dolgozott, társulatok mindenese volt. Már csak azért is, hogy a költségeket csökkentse, nem zenés darabokban is játszatta színészeit, és írt számukra prózai szerepeket, darabokat.

A legszebb, a legigényesebb rendezvényt 1972-ben Ankarában a színházi tanszéken tartották. A jubileumi megemlékezést a színházi világnap égisze alatti megmozdulások sorába illesztették volna. Úgy tervezték, hogy Cemal Sahir megjelenik a fogadáson is, és együtt nézik meg azt az operettet, amelyet először ő mutatott be a török közönségnek. *Ankarában az Altındağ negyedben* lévő színpadon játszották Musahipzade Celal *Kaşıkçılar*-ját (Kanalasok) és a Luxemburg grófját. Cemal beyt azonban annyira kimerítette az utazás, hogy képtelen volt eleget tenni a fárasztó ünneplésnek, protokollnak - el kellett halasztani a ceremóniát.

A művész utolsó ünnepi megemlékezésére végül is 1972. november 16-án került sor Ankarában, az egyetem kicsiny kísérleti színpadán. A kar dékánja, a professzori kar, vendégek és diákok is részvettek ezen a bensőséges ünnepen, ahol a színházi intézet igazgatója, *Melahat Özgü* professzorasszony megnyitó beszéde után *Metin And* professzor mél-

tatta a művész páratlan színházi karrierjét, felvázolva Cemal Sahir életének eseményeit, személyiségének az életben és a színházakban bekövetkezett fordulatait. Majd felhívta a színpadra, hogy ő, a legilletékesebb beszéljen önmagáról.

Szuggesztív erővel emlékezett az idős, megkeseredett művész, aki msot szinte megfiatalodott. Hirtelen visszatért ifjonti ereje, ismét el tudta varázsolni a hallgatóságot, ifjakat és a már nem éppen fiatalokat egyaránt. Felvették magnóra a rendezvény teljes hanganyagát, s minden megtalálható Ankarában, a Nemzeti Könyvárban és a Színházi Kutatóintézet archívumában. Ez a munkám - a halhatatlan művészt méltató írás - tulajdonképpen a Nemzeti Könyvtár (Millî Kütüphane) anyagából gyűjtött dokumentumokból, és Metin And emlékeiből, szóbeli közléséből készült.

Epilógus

Cemal Sahir Beyoğluban, a *Tarlabaşı* mellékutcáinak egyikében húzódott meg egy kicsiny, hideg, egészségtelen lakásban. Várta, remélte, hogy még hívják, keresik, hiányolják, s idővel véget ér a trónfosztás, a nyomorúság. Ennek egyik ékes bizonyítéka, hogy minden levélpapírján és névjegyén ott díszelgett a sor: „Törökország első operett művésze."

Elfelejtették?! Még életében elfelejtették, bármennyire is rettegett ettől. Sőt, gyakran összekeverték a költő *Celal Sahir*ral! 1973-ban már nagyon beteg volt. 1973. október 1-jén a Topçekenler Caddesi 21-es számú házában, a legfelső emelet egyik kétszobás, rideg bérlakásában csendben, elhúnyt. Virág nélkül, ünneplés nélkül, megemlékezés nélkül vitték ki holttestét a Şişli Temetőbe, az isztambuli városi tanács által kiutalt, nincstelen és hozzátartozók nélkül elhalálozott személyeknek fenntartott parcellába. A temető egyik sarkában temették el a halhatatlan művészt. A sír helyét azonban nem ismerjük. Csak azt tudjuk, hogy Şişliben hantolták el.

BIBLIOGRÁFIA

And, Metin: Meşrutiyet Döneminde Türk Tiyatrosu 1908 – 1923. Ankara, 1971. Öcsi a könyvet levenni

Magyar Nagylexikon. 2., 12., 14. Budapest, 1994., 2001., 2002., Akadémiai Kiadó. 156 old., 75. old., 171 old.

Meydan Larousse Büyük Lûgat ve Ansiklopedisi 3., 5. İstanbul, 1981. Meydan Yayınevi, 365 old., 859 old.

Necatigil, Behçet: Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü, İstanbul, 1980. Varlık, 242 old.

A színház világtörténete, 2., bővített kiadás, Főszerk. Hont Ferenc, szerk. Staud Géza, Gondolat Kiadó, Budapest, 1986., Kovács Tivadar, Törökország, 599- 606.

Taner, Haldun: Ölürse ten ölür canlar ölesi değil. Ankara, Bilgin Yayınevi, 1986. Sazlı operetten Çardaş Fürstin'e, 59 – 67

Új magyar életrajzi lexikon III., IV. Főszerk. Markó László. Budapest, 2002. Magyar Könyklub, 698 old., 159 old.

Világirodalmi Lexikon 1., 4., 9., 15. Főszerk. Király István. Budapest, 1975., 1984., Akadémiai Kiadó. 10. old., 72 – 73. old., 137. old., 847 – 848 old., 117 – 118. old., 371 – 372. old.

Cemal Sahir

Cemal Sahir

Sárközy Miklós

Vámbéry Kásánban és a Tārikh-e Kāšān

– egy 19. századi iráni kereskedőváros életképei

Vámbéry egész iráni és közép-ázsiai útja két alapvető tájegység között változott, ha megnézzük azokat a helyszíneket, ahol a nagy magyar orientalista megfordult. A hosszas, mérsékeltövi sivatagok (Dast-e Kavír, Kizil Kum) és az azokban megtett kimerítő és fárasztó karavánutak képezték az első típust.

A második csoportba a sivatagi utakat meg-megszakító oázisok tartoztak. Ezek az oázisok, városok többnyire jól ismert nagyobb városok, kereskedelmi központok voltak, melyek ősi kelet-nyugati útvonalak mentén emelkedtek ki. A legtöbb ilyen város az egykori Selyemút e korra már regionális kisebb városok halmazára szétesett részein terült el. Többségük igazi virágkora, bár a 19. századi történetük és gazdagságuk éppenséggel nem nevezhető jelentéktelennek vagy szegényesnek, mégis a középkorra vagy a koraújkorra esett, egy-egy nagyobb nomád invázió közötti békésebb periódusban emelkedtek fel és élték virágkorukat. Közép-Ázsiában a nagy hármas: Híva, Buhara, Szamarkand (meg persze a kisebb és kevésbé ismertebb központok), Iránban pedig olyan nagyobb városok mint Mashad, Nisápur, Dámghán,

Szemnán, Teherán, Qazvin, Zandzsán, Tebriz, Iszfahán voltak ennek az egykori gazdaságnak számos műemlékkel rendelkező letéteményesei egy-egy nagyobb békésebb periódus, letelepültté szelídült nomád hódító, a kalifátus, a szeldzsukok, a dzsingiszidák, timuridák, sejbánidák stb. birodalmaiban.[1]

Az a város, melyről ez az előadás szól, szintén ilyen oázisváros volt ekkortájt és ebben teljesen hasonlít a fentebb felsoroltakhoz. Kásán városa azonban azért érdekesebb példa és vizsgálandó terep, mivel ez a Teherán és Iszfahán között mintegy félúton fekvő központ éppenséggel a 19. században élte sokadik fellendülését, mellyel rácáfolt minden az iszlám kori Irán általános hanyatlását tényként elfogadó felfogásra.

Előadásunk célja, hogy szembesítsünk két fontos, de egymástól merőben eltérő forrást Kásán 19. századi történetéből. Az egyik egy irodalmi vénával rendelkező orientalista rövid, de velős és szemléletes leírása: Vámbéry Árminé, a másik pedig egy korabeli igen bőséges iráni forrás, a *Tārikh-e Kāšān*, mely sajátosan egyesíti magában a korábbi századok századok lokális perzsa krónikáinak ünnepélyes stílusát a modern statisztika elemeivel.

VÁMBÉRY KÁSÁNBAN

Vámbéry Kásánt 1862 nyarán érintette, amikor részben kényszerből is Dél-Iránba, a leghíresebb iráni régészeti és történelmi tájak felé vette útját. Teheránból Qomon át Iszfahán és Síráz felé igyekezve, Qom után érte el Kásánt mintegy 180 km-re délre az iráni fővárostól. *„Kásán szépségeit három órával a kapun való bementünk előtt már a legdagályosabb kifejezésekben hallám magasztalni. De mind e magasztalt tárgyak közül engem csak egy lepett meg igazán, s ez a rézművesek bazárja, akik a híres kásáni üstöket készítik. A Miskaran bazárban valami 150 műhely áll egymás tőszomszédságában, melyekben izmos kezek kolompolnak egész napon át, s holott*

a zaj már jó messziről is hallható, el lehet képzelni, hogy veszi ki magát ez a pokoli lárma a bazárnak kellő középnek. Feltűnő volt előttem, hogy e pokoli zajban hogyan értik meg egymást ezek az emberek, azonban nem hangjai a szájnak, hanem csupán mozgása közli a gondolatokat, s az idegen csak úgy vehet ki valamit, ha fülét egész közel tartja oda a kiáltóhoz. Bárha nyers ércet a távoli Oroszországból hozzák is ide, a gyártás mégis kizárólagosan a kásániaké, kiknek művei szilárdságra és csínre nézve páratlanokra tartatnak. Mondják, hogy a híres fényezett téglákat, melyek világos színeik tündöklő fényét évszázadokon keresztül megtartják, ezen városban találták volna fel."[2] Vámbéry ezzel együtt nem időzött sokáig Kásánban, leírása alapján arra gondolhatunk, hogy mindössze egy éjjelt vagy egy nem is teljes napot töltött Kásán városában, hiszen a városból mindössze a bazárt és környékét láthatta. Erre utal leírása és az a tény, hogy a korabeli viszonyok között, ha megszállt egy-egy városban, akkor szinte kivétel nélkül (ha nem volt helyi ismeretsége) a bazárban levő karavánszerájban húzta meg magát. De nem vethetünk szemére túl sokat, hiszen mint egy karaván nem is túlontúl kedvelt idézőjeles szunnita tagja, nem számíthatott túlságosan sok privilégiumra. Ennek köszönhető ez a rövid, ámde velős beszámoló, melyet Vámbéry a *Vándorlásaim*-ban a kásáni bazárról hagyott.

KÁSÁN ÉS IRÁN

Mindezzel együtt – akár tudatosan vagy véletlenül történt így – de Vámbéry a lényegre tapintott, hiszen a korabeli Kásán történetének és gazdaságának leghíresebb és legismertebb forrását, a *bāzār-e mesgarānnal*, a rézművesek bazárjával találta magát szemben és sorain is átsüt az általa másfélszázra becsült rézművesműhely egymás mellett dolgozó mesterembereinek látványos képe.

Kásán története persze nem Vámbéry korában kezdődött. A város környéke Irán egyik legősibb neolitikus tele-

pülésének Szialknak adott otthont a Kr.e. 6-1. évezredben. Kásán folyamatosan lakott terület volt ezután is. Jelentőségét a rajta átfutó kereskedelmi utaknak köszönhette. Bár sosem lett fontos politikai központ, de a nagyobb centrumok árnyékában fontos gazdasági és kézműipari településként tartották számon. Egy-egy újabb hódító hullám után Kásán csakhamar újjáéledt hamvaiból és a pusztítást meghazudtolva számos virágkort élt meg. A mongol és timurida korban Irán elsőszámú kerámiakészítő központja volt (ahogy azt Vámbéry is megjegyezte, a csempe „kasi" szó a Kásán városnévből ered). A 16. századtól kezdve a szafavidák alatt, főleg azt követően, hogy Iszfahán 1598-ban Perzsia fővárosa lett, a tőle mintegy 180 km-re északra fekvő Kásán egyfajta elővárosaként lett ismert. Több szafavida sahot nem is Iszfahánban vagy Tebrizben, hanem itt koronáztak meg. I. (Nagy) Abbász pedig annyira szerette Kásánt, hogy ide is temették el 1629-ben. Kásán a 18. századi afgán pusztítás után is gyorsan újjáéledt, és elsősorban gazdasági potenciáljának, az itteni rézművesiparnak, szőnyegiparnak, a híres kásáni selyemszőnyegnek és kiváló fekvésének, a nagy észak-déli perzsiai kereskedelmi útnak és intenzív kereskedelmi forgalmának köszönhetően a 19. század egyik leggazdagabb iráni polgárvárosává nőtte ki magát.[3]

Kásán történeti forrásokban ezzel együtt nem igazán bővelkedik. Mivel sosem lett több minden gazdagsága ellenére mint Vámbéry szavaival élve „Perzsia másodrangú városa", és ma sem az, hiszen a ma 70 milliós országban mindössze kétszázezres lakosságával szinte eltörpül milliós nagyvárosok sora előtt, emiatt nagyobb területi krónikák csak elvétve foglalkoznak Kásán helytörténetével.[4]

A TĀRIKH-E KĀŠĀN

Jóformán a 19. századig nem is született olyan nagyobb munka, mely kizárólag Kásánról szólt volna. Az egyetlen jelentősebb alkotás Vámbéry 1862-es itteni rövid vizitje után

közel húsz évvel 1884-ben látott napvilágot, ez pedig egy bizonyos ʿAbd al-Karim-e Kalāntar-e Zarrābi *Tārikh-e Kāšān* („Kásán története") c. munkája. E kései kádzsár korban íródott alkotás ma is könyvritkaságnak számít. Én magam is egy iszfaháni könyvesbolt eldugott polcán leltem rá néhány éve. Kalāntar-e Zarrābi munkája különös körülmények között látott napvilágot. Két ok is eredményezte a *Tārikh-e Kāšān* megszületését, és egyik sem a szerző saját motivációja volt városa történetének megörökítésére.

A szerző, aki maga a kádzsár kori Kásán hivatalnoka volt, hivatalosan uralkodói megrendelésre írta meg művét 1881-ben. A kádzsár korban, főleg Mohammad sah (1834-1848) korától több olyan jelentős munka született, mely egy-egy vidék, területet, város, törzs történetét örökítette meg. Emögött persze nem nehéz észrevenni a kádzsár kormányzati szándékot sem, mely nagyobb ellenőrzést akart gyakorolni a vidéki Irán felett. Így Nāser al-Din kádzsár sah érdeklődése Kásán iránt sem valami hiú passzió volt, hanem egy nagyobb volumenű országfelmérés részeként született meg. Az élete folyamán időnként reformokkal kísérletező kádzsár sah eredeti elképzelése szerint miden nagyobb iráni város és vidék köteles lett volna egyfajta statisztikát benyújtani a kádzsár kormányzónak a helység állapotáról, gazdasági, társadalmi és vallási és egyéb viszonyiról. Mindebből a nagyívű elképzelésből eddig három munka ismert a modern szakirodalom számára. Egy még korábbról szóló *Mer'āt al-boldān* című munka, mely Perzsa-öböl történetét foglalja össze, a második egy Iszfahánról szóló munka az 1870-es évek végéről.[5]

A harmadik pedig Kalāntar-e Zarrābi *Tārikh-e Kāšān*-ja volt. Ám a *Tārikh-e Kāšān* megszületése mögött egy másik ok is munkált. A kásáni lokális krónika megszületését egy kívülálló személy is ösztönözte a szöveget kiadó Iraj Afšār szerint. Ez pedig nem volt más mint a korban Iránban élő párszi, tehát indiai zoroasztriánius Manekji Limji Hataria. Hataria az 1880-as évek elején beutazta egész Iránt és alaposan fel-

mérte az Iránban élő zoroasztriánus hitsorsosai helyzetét. Az indiai párszi, és ekként brit alattvaló Hataria gondosan kihasználva a mögötte álló brit oroszlán tekintélyét bizalmas viszonyba került Näser al-Din sahhal is, aki Hataria nyomására ekkor törölte a zoroasztriániusokat sújtó külön muszlim fejadót, a *jizyát*. Hataria bizalmas iratok egész sorához jutott hozzá és minden iráni zoroasztriánus közösséget alaposan megismert. Kásán környékén is voltak zoroasztriánus szórványok, főleg Natanz közvetlen közelében és ekként talán ez lehetett az a kimondatlan ok, mely közvetve a *Tārikh-e Kāšān* megszületését elősegítette: információt szerezni Kásán és környékének viszonyairól. Más kérdés, hogy a szöveg nagy része ezzel együtt gazdasági jellegű és vajmi keveset szól a nem muszlim csoportokról és Hataria helyett és mellett talán maguk a Perzsia belviszonyai iránt felettébb érdeklődő brit birodalom perzsául olvasó informátorai is jól jártak e művel.

A *Tārikh-e Kāšānnak* jelenleg három kézirata ismert. Az egyik Teheránban, a madzslesz (parlament) könyvtárában van, a második Bombayben, a zoroasztriánusok központjában, a Cama Intézetben, a harmadik pedig Londonban található. A szöveg több modern kiadást megért, melyet Iraj Afšār adott közre, jelentős kommentárral és kiegészítésekkel. Jelen dolgozat egy 1999-es kiadást vesz alapul. A *Tārikh-e Kāšān* mindezekkel együtt a kor konvenciói alapján összeállított alkotás, mely többszáz éves hagyományt követ. Hat nagyobb *faslból*, fejezetből áll, melyek közül az első kettő Kásán és környéke természeti viszonyait rendszerezi, a harmadik és negyedik Kásán gazdasági viszonyairól,iparáról, kereskedelméről szól. Az ötödik Kásán kormányzati rendszerét és adózását, az utolsó pedig Kásán és környékének nevezetességeit, csodás természeti és vallási jelenségeit veszi számba. A szöveg egészében véve átfogó képet ad Kásánról az 1880-as évek elejéről.[6]

A szöveg a maga nemében azért is érdekes, mert a modern statisztika kezdeteihez, a magát bizonytalanul a régi és

új világ, a régi Irán és a nyugati modernizáció között sodródni hagyó kádzsár kori Perzsia egyik legfigyelemreméltóbb kezdeményezéseihez kötődik. Jóllehet, formailag a korábbi mintákat követi mind felépítésében, tematikájában és nyelvi fordulataiban is, de a *Tārikh-e Kāšān* egyben a központi kormányzati követelményeknek is igyekszik megfelelni azzal, hogy számos korabeli gazdasági dokumentumot, adólistákat, földbirtokrendszer felosztásokat, és a korabeli kásáni társadalom viszonyait is alaposan feltérképezi. Ilyenformán egyike azon ritka szövegeknek, melyek a korabeli Irán egy városának mindennapjaiba enged bepillantást.

A *Tārikh-e Kāšān* tehát kettős jellegű, hiszen, egyfelől meglehetős részletességgel szól Kásán városának gazdasági, kulturális, kormányzati és egyéb sajátosságairól. Másfelől számos téren hiánypótló is, mivel más korabeli iráni városokról jóformán nem készült e korban ilyen széles spektrumú felmérés a Perzsiában.

KÁSÁN ÉS A RÉZMŰVESIPAR

Kásán gazdasági fellendülése és tekintélye Vámbéry korában leginkább a rézművesiparnak volt köszönhető. A rézművesség a régi iszlám kori Irán kézművesiparának vezető ágazata volt. Habár a rézművesipart jóval kevésbé említik a középkori muszlim szövegekben szemben az arany és ezüst szerepével, mégis jelentősége az iszlám korban mindvégig igen nagy volt. Egyfelől a pénzforgalomban igen fontos szerepet töltött, kisebb értékű, de folyamatosan vert pénzérmék formájában, másfelől a mindennapi életben is igen fontos szerepet töltött be.

A réz mindennapi életben az olcsó tömegárú legfontosabb alapanyaga volt. A koraiszlám kortól kezdve a rezet nagy mennyiségben használták különböző bronz és ezüst tárgyak berakásaként, hiszen a vörös vagy sárgaréz főleg színvilága miatt volt igen kedvelt. Az 1163-ból datált úgynevezett Bobrinszkij vödör ennek jó példája, emellett a rezet

előszeretettel használták más anyagokkal keverve a könyvilluminációs során különböző polikrómos hatások előállításához is. Irán rézbányákban sosem volt szegény, de a 17. századra főleg Északkelet- Iránban, Khorászánban található rézbányái a fokozott igények és a meglehetősen kezdetleges bányászati technikák miatt nem tudták többé elegendő mennyiségű termésrézzel ellátni az országot. Van adatunk rá, hogy 1650 és 70 között Holland Keletindiai Társaság Japánból importál termésrezet Iránba, (százezer fontnyi mennyiségben). A 18. században az ezüst és aranyforgalom időleges csökkenése miatt Perzsia réztárgyak tömegével fizet a mogul Indiának és az Oszmán Birodalomnak importárukért. Perzsia a 19. században a termésrezet nagyobb részben brit kereskedőktől Európából szerzi be, kisebb részben pedig Oroszországból. Hogy milyen komoly volt az igény a feldolgozott rézre Iránban arra egy 1906-os jazdi adat világít rá, ekkor Jazdban évente mintegy 60 tonna feldolgozott rezet adtak el. Irán 1968-ig nagyobbrészt behozatalra szorult rézből, melyet a Kermán környéki rézbányák felfedezése gyökeresen megváltoztatott (Sarčešme), ez a bánya a mai napig évi mintegy 800 millió tonna nyersrezet termel, amiből évi mintegy 144 ezer tonna tiszta rezet állítanak elő.[7]

A 19. századi rézművesség iráni központja egyértelműen Kásán volt. Egy 1865-ös, tehát Vámbéry leírását alig két évvel követő statisztika szerint Kásánban 600 rézművesműhely működött, ezzel Kásán minden egyéb várost maga mögött hagyott a rézművesség terén.[8]

A Kásáni rézművesség történetének eddig kevéssé vizsgált forrása Kalāntar-e Zarrābi *Tārikh-e Kāšān* műve.

A *Tārikh-e Kāšān* elsőként is igen fontos adatokat közöl az egyes termékekre, a Kásán környékén kivetett vámokra nézve. A harmadik fejezet nyolcadik alfejezetében megtudhatjuk, hogyan alakultak a Kásánban előállított javak lokális export és import vámjai. Általában elmondható, hogy Iránban a 19. században igen komoly vámokat szedtek az egyes tartományi kormányzóságok, egyes nomád törzsek

is komoly sarcokat vetettek ki; és esetenként még az állam is megadóztatta a különböző karavánokat. Így, az itt közölt adatok arra jók, hogy felmérjük, milyen lokális, városi adók léteztek egy átlagos iráni város bejáratánál.

A *Tārikh-e Kāšān*-ban komplett bemásolt vámlistát találunk. Ezekben tételesen fel lett sorolva, milyen termékekre mennyi export és import vámot rótt Kásán város helyi kormányzója 1880 táján. A Kásánból exportált javak listáján az alábbi tételeket láthatjuk: gyapot, dohány, réz, gyapjúfonál, textil, mandula, köménymag (eme utóbbi kettő időszakosan, nem éves szinten). Ami ezen javak közül a réz export-import vámjait illeti, igen érdekes adatokat találunk. Nézzük meg előbb a kásáni rézexport adatait: *„minden kereskedelmi javakkal kapcsolatban, melyeket Kásánból exportálnak, a vámtisztviselők teherhordási hasznot húznak, azaz a tevehajcsártól minden egyes teherhordó teve után, négyszáz dínárt, és az öszvérhajcsártól minden egyes teherhordó öszvér vagy szamár után kétszáz dínárt kapnak teherhordási díjként, és ez a teherhordási díj nem a kereskedőé vagy a tulajdonosé. És a kereskedőtől ezenfelül az alábbi vámot követelik meg:*

A feldolgozott réz esetében, ami exportra kerül, a vámilleték, ami teherhordási illetékként

Teve: 0,4, öszvér: 0,2.[9]

Nézzük meg a rézimport adatait, az import adatokat az importáló város vagy tartomány neve alatt tünteti fel a *Tārikh-e Kāšān*-ba bemásolt dokumentum, ezek közül egyedül Khorászán (Északkelet –Irán) területén van feltüntetve importtételként a természréz, másfelől viszont a szintén ismert nagy rézművesbazárral rendelkező Iszfahán réztermékeit is megvámolták a kásániak, mivel annak exportja az ő területükön haladt keresztül:

Khorászáni rézimport: *„Khorászáni importcikkek összesített vámjai, a vámhatóságnak járó teherhordási díjon (tehát400 illetve 200 dínár) felül: nisápuri réz: a teherhordási díjon túl: teve: 7, 5 , öszvér 3, 75.*

Nézzük meg az iszfaháni feldolgozott réztermékek vámjait is: *Khorászáni importcikkek összesített vámjai, vámhatóságoknak járó teherhordási díjon (tehát400 illetve 200 dínár) felül,réz, a vámhatósgoknak járó teherhordási díjon felül: teve: 7,5, öszvér: 3,75.*[10]

Mindezek alapján igen érdekes képet kaphatunk Kásán rézművesiparáról és a korabeli tartományi adópolitikáról. Látható, hogy alapvetően kétfajta vámot szedtek: az első a teherhodási díjnak nevezett (kutvāri) vám volt, melynek bármilyen export-import termékről is volt szó egységes tarifája volt, 400 illetve 200 dínár. Ezt a karaván vezetőjétől szedték, nem pedig a javakat birtokló kereskedőktől. Arra, nézve, hogy ezt esetleg a karaván vezetője begyűjtötte volna a kereskedőktől a *Tārikh-e Kāšān*-ban nincs adat.[11] Emellett azonban létezett egy másik adófajta is, ez pedig a termékekre kirótt adó, melynek összegét a teherhordási díjhoz, az éves forgalomhoz valamint a város export-import érdekeltségeihez mérten állapították meg. Ezt az adót nem a hajcsároktól vagy a karaván̄basiktól, hanem a javak tulajdonosaitól szedték. Látható, hogy a kásáni exportból származó réztermékekre állatonként igen alacsony vámot vetettek ki, a teherhordási díj kevesebb mint felét illetve ötödét (tevénként 160 dínár, öszvérenként: 40 dínár a teherhordási díjon felül vagyis: tevénként 560 dínár, öszvérenként 240 dínár, ami még így sem éppen kevés).

A pontosság kedvéért tudnunk kell, hogy a korabeli pénzforgalomban 100 dínár ért egy tománt, a fő fizetőeszközt, vagyis állatonként 5,6 tománt és 2,4 tománt kellett fizetni.

Ennek okait az alábbiakban láthatjuk:Az alacsony exportvámok a helyi városi tekintélyes rézművescéh érdekeit tükrözték, vagyis a helyi, kásáni kormányzó saját városát nem szipolyozta ki a feltételezett minimális hasznon túl.

Igaz, emellett azt is elmondhatjuk, hogy a rézművestermékek exportja nem szezonális volt, vagyis egész évben folyt, emiatt is lehetett sokkal alacsonyabb az

exportvám a gyapottal szemben például, melyet ugyanezen lista szerint a teherhordási díjon túl tevénként 12-es, öszvérenként 3-as vámszorzóval terheltek meg.

Mindemellett vélhetően a kásániaknak igen súlyos vámokat kellett fizetniük más tartományokban, tehát ez a relatíve alacsony helyi vám valamelyest könnyebbséget jelentett nekik. Sajnos azonban más városokról nincsenek adataink.

Annál súlyosabban vámoltak a kásáni hatóságok azonban az importtermékek esetében. A nisápuri khoraszáni természréz esetében 7,5-es és 3,5-ös kulcsot használtak, és ugyanilyen magas vámmal sújtották az iszfaháni rivális rézművesek termékeit. Láthatóan egységesen megállapított kulcsot használtak az importréz és az áthaladó iszfaháni rézkaravánok esetében. Ez pedig különösen érdekes, hiszen egyik esetben nyersrézről, másik esetben késztermékről van szó. Igaz, az iszfahániak nem a nagy vetélytárs Kásánban adták el termékeiket, ez talán megmagyarázza ezt az egységes kalkulációt és a kivetett igen súlyos vámokat. Ha összeadjuk, akkor tevénként 3400 dínár (34 tomán), öszvérenként 700 dínár (7 tomán) importvám jön ki.[12]

A KÁSÁNI KERESKEDŐRÉTEG

Mindezek után nézzük meg, hogy kikből állt ez a gazdag kásáni kereskedőréteg? A harmadik fejezet hetedik alfejezetében a kásáni lakosság foglalkozására vonatkozó központi kérdésre Kalāntar-Zarrābinál az alábbiakat olvashatjuk:" *Milyen foglalkozások és kereskedelmi tevékenységek vannak Kásánban és melyek a legjobbak? A válasz erre az, hogy mindenféle tevékenység és kereskedelmi szakma folyik Kásánban és kitűnő, képzett mesterek láthatóak minden mesterségben. A szőnyegszövésben és a szövőiparban tökéletes mestereket és ruhafestőket lehet látni.*

De a rézművesség és az ahhoz kapcsolódó szakmák mint például a rézöntés, a formázás, a cinkelés nagyon gyakoriak és

a rézművesek bazárja és e terület rézműves tevékenysége Irán egész védett területén egyedülálló, példának okáért két éve, hogy a nagyságos Amin al-doule úr a régi rézművesbazárban kitűnően és Haji Mohammad Hasan Amin al-Tojjárral vetélkedve a Darvāze-ye doulat bejáratától elindulva, mely a városra nyílik nyílegyenes alakban, nagyon széles és gazdag bazárt építtetett. Meidān-e Sangig százhúsz rézműves műhely található egymással szemben és minden műhely felett egy khāne-ye farangi (nyugati típusú lakóház -S. M.) található és nagyjából minden 51 méter után két karavánszeráj található, melyek ajtajai egymással szemben nyílnak és közöttük nagyon gazdag fedett és magas bazár és fenséges boltívek vannak és minden műhely kétfelé néz: egyszer a bazár területe felé, másfelől a karavánszerájok felé. A műhelyekben minden tökéletes rézművesmester, a karavánszerájokban a minden formázónak, öntőnek, reszelőnek, cinkelőnek, formakészítőnek, olvasztómesternek és másoknak vannak a cellái."[13]

A negyedik fejezet elején pedig a *Tārikh-e Kāšān* meg is adja kivonatolva azoknak a mesteremberekнek, kereskedőknek a listáját, akik a legfontosabb szerepet vitték Kásánban. Minden név mellett ott található foglalkozásuk is, így a szőnyegszövők, szabók mellett számos a rézművességhez köthető mesterség képviselője is fel van sorolva közöttük.[14]

Kásán ennek köszönhetően lett a korabeli Irán egyik gazdasági központja és Vámbéry leírása igazán a *Tārikh-e Kāšān* itt felvillantott adatai alapján válik jelentőssé, amikor a magyar orientalista bepillantást nyerhetett egy gazdag iráni oázisváros életébe és mindössze egy napig ugyan de maga is megcsodálhatta az azóta nagyobbrészt a 20. századi modernizáció által teljesen eltűnt hagyományos kásáni rézművesbazárt, amikor az ereje teljében volt még. Manapság Amin al-doule bazárja áll még, gyönyörű magas boltozatai, *timčéi* hirdetik az egykori gazdagságot, de a rézművesműhelyekbe szőnyegesek, ékszerboltok és egyéb üzletek költöztek.[15]

Jegyzetek:

[1] A cikkben az iráni városok, földrajzi helyek nevei a magyarban meghonosodott alakokat követik, a személynevek, címek, perzsa szavak esetében egyszerűsített modern perzsa átírást alkalmaztam.

[2] Vámbéry Á. Vándorlásaim és élményeim Perzsiában, Dunaszerdahely 2005. 182-183.

[3] Floor, W. Commerce under the Qajars, E. Yarshater (ed.) Encyclopaedia Iranica, vol. 6. London-New York 1990. 71-75.

[4] Hambly, G. The Traditional Iranian City in the Qajar Period, ed. P. Avery, G. Hambly, Ch. Melville Cambridge History of Iran vol. 7. Cambridge 1991. 546.. A cikkben idézett 18. század végi brit utazó, Kinneir szerint Kásán „one of the most flourishing cities in Persia".

[5] Kalāntar Zarrābi, ʿAbd al-Rahim (Sahil-e Kāšāni) Tārikh-e Kāšān, ed. I. Afšār, Teherán 1378/1999. III-V.

[6] Tārikh-e Kāšān III-X.

[7] Allan, J. W. – Floor, W. Copper, E. Yarshater (ed.) Encyclopaedia Iranica, vol. 6. London-New York 1990. 258-260.

[8] Allan-Floor 1990 260.

[9] Tārikh-e Kāšān 228-229.

[10] Tārikh-e Kāšān 232.

[11] A szakirodalomban viszont arra nem egy utalásunk, hogy gyakorta a karaván vezetők módosabbak voltak a portékáikat velük vitető kereskedőknél, a Tārikh-e Kāšān idevonatkozó adatai is ezt erősíthetik meg. Vö. Hambly, G. 1991.579.

[12] Tārikh-e Kāšān 230-231.

[13] Tārikh-e Kāšān 227-228.

[14] Tārikh-e Kāšān 236-239.

[15] E cikk szerzője több éve visszatérő vendége Kásánnak, és már többször jól bejárta az Amin al-Doule bazárt és környékét, de azt kellett tapasztalnia, hogy a hagyományos kásáni rézművesek műhelyeit ma már olcsó tömegárut forgalmazó üzletek váltották fel. A mai Iránban még Iszfahán városában maradt meg többékevésbé az igazi rézművesbazár régi formájában az Imám Téren és környékén.

Seres István:

Repiczky János és tanítványai – A rendszeres turkológiai oktatás megindulása Magyarországon

A magyar turkológiáról és a budapesti Török Filológiai Tanszék történetéről szóló összefoglalások, megemlékezések minden alkalommal ejtenek néhány szót a budapesti egyetem első hivatalos töröknyelv-tanáráról, Repiczky Jánosról.[1] A Vámbéry Ármin életével foglalkozó kutatók és érdeklődők számára viszont elsősorban a legendás utazó önéletrajzi írásából, a *Küzdelmeim*ből lehet ismerős lehet a név, hiszen Vámbéry, saját bevallása szerint benne tisztelhette egyetlen mai értelemben vett tanárát. A rövid leírás nemcsak Repiczky személyét, hanem a tanár és diák bensőséges viszonyát is megvilágítja:

„A tudós jóakarók e nemes köréből ki ne felejtsem *Repiczky János*t, az egyetemen a török nyelv tanítóját. Sokat köszönhetek az ő páratlan odaadásának és önzetlenségének. Szegény ember volt, s egy szobából és konyhából álló udvari lakásban élt a Lipót utcában. Ott magyarázta nekem török nyelvtanát, melyet nem adhatott ki nyomtatásban soha, és csak kőnyomatú másolatokban juttatott kezére tanítványainak, köztük nekem is. Minthogy felesége sűrűn betegeskedett, gyakran a konyhába szorultunk mi ketten, s ilyenkor a hideg tűzhelyre tettük a tanulókönyvet, úgy vezetett mind

előbbre és előbbre a török nyelv ismeretében. Oly lelkes ember volt s oly nagyra volt benne a jóakarat, hogy elég gyakran ő maga fáradt el hozzám, s Három Dob utcai félágyas szobám homályos zugolyába húzódva oktatott a tudományra, melyet senki nála önzetlenebb szeretettel nem művelt."[2]

Ki is volt ez a férfiú, aki szűkös megélhetési körülményei és a vállára azon felül is nehéz terhet rakó családi helyzete ellenére ily önzetlen módon egyengette a fiatal tudóspalánta pályáját? Repiczky János 1817. április 23-án született Újbarson, és szegény sorból küzdötte fel magát. A pozsonyi evangélikus líceumban végzett teológiai tanulmányok után 1842-ben Tübingenben folytatott tanulmányokat. A teológia mellett elsősorban keleti nyelveket tanult, arabot, hébert, perzsát és nem utolsó sorban törököt. Hazatérését követően rövid ideig nevelőként kereste kenyerét, majd az MTA könyvtárában kapott állást.

Sokat tanulmányozta a keleti költészetet, s így tudományos munkássága közben keleti műfordításokkal is foglalkozott. Ő volt az első tudományosan képzett hazai szakember, aki eredetiből fordított keleti verseket. A Pyrker képtár megnyitásakor, 1846-ban már magyar fordítással is ellátott arab verssel köszöntötte József főherceget. Ugyancsak 1846-ban a *Társalkodó* hasábjain látott napvilágot az *Arab költészet rövid ismertetése* című értekezése, amelyhez mutatványul műfordításokat is mellékelt. Az *Arab költészet fővonásai* című, Pesten kiadott (1846) munkájában számos idézettel megtűzdelt tanulmányt közölt az arab költészetről, és a különböző műfajok szemléltetésére hősköltemények, szerelmi-, oktató-, gyászverseket és egy gúnyköltemény is bemutatott. A *Keleti órák. Költészeti, történeti és nyelvtudományi tekintetben* (*Első füzet. Párhuzam az arab, perzsa és török költészet között*) Szegeden, 1848-ban kiadott munkájában már egy egész kötetre való arab, perzsa és török költeményt tett közzé magyar fordításban. 1850-ben az Akadémiai Értekező közölte a *Perzsa és szanszkrit nyelvek párhuzama* című értekezését,

egy évre rá pedig megjelent a *Gyakorlati török nyelvtana* is. Külön szólnunk kell a magyarországi török hódoltság hazai fennmaradt okleveleinek az összegyűjtésére és lefordítására irányuló tevékenységéről. Évekig tartó kitartó kutatás árán tárta fel a városi levéltárakban megőrzött okleveleket, s többségüket le is fordította. Ezek kiadására azonban többnyire csak a halála után került sor. 1854-ben, pl. Nagykőrösön a város elöljáróságának felkérésére átnézte az ott őrzött mintegy 300 török oklevelet, és azokból 82-őt még abban az évben lefordított. Posztumusz kötetében Szilágyi Sándor 55 levelet, és tizenkét adóügyi irat kivonatát közölte 1859-ben.[3] Fordításai közül viszont a legtöbb kéziratban maradt, az Országos Széchényi Könyvtár kézirattára és az MTA Keleti Gyűjteménye ma is számos, publikálatlan Repiczky-kéziratot őriz. A kallódásra ítélt fordítások kapcsán egy rövid (ellen) példát idéznénk: Pesty Frigyes a *Delejtű* 1859. évi 41. számában közölt két oklevélfordítást, amelyeket Repiczky még évekkel azelőtt adott neki![4]

Ilyen nagyarányú munkásság mellett természetesen a szakmai sikerek és elismerések sem sokáig várattak magukra. 1847-ben elnyerte az MTA Nyelvtudományi Osztálya által kitűzött száz aranyat. 1851-ben kinevezték a budapesti egyetem első töröknyelv tanárává. Az egyetemen a török mellett perzsa és szanszkrit nyelveket oktatta. Ekkor azonban rövid életéből már csak alig négy éve volt hátra, szívbaja 1855-ben a sírba vitte.[5] Vámbéry megható sorai híven tükrözik, hogy az egyetem magántanárává kinevezett szorgos tudós az 1851-et követő években is milyen nehéz körülmények között alkotott, s emellett még arra is volt ideje, hogy betegeskedő feleségére való tekintettel hol az egyszobás lakása konyhájában, hol pedig Vámbéry Három Dob utcai kuckójában foglalkozzon tanítványával. Az Olvasóban persze rögtön felmerülhet a kérdés, hogy vajon Vámbéryn kívül még kik és mennyien látogathatták Repiczky óráit? Túl sokan nem lehettek, mivel Toldy Ferenc akadémiai titkár gyászbeszéde szerint „kevés, de buzgó tanítványokat"

nevelt.[6] Érdekes kérdést vet fel az ELTE történetének ide illő részét író Sashegyi Oszkár leírása. A főként levéltári forrásokat felhasználó szerző szerint ugyanis Repiczky mindössze „csak néhány évig" tanított egyetemi magántanárként, „azután, feltehetően hallgatók hiányában, visszalépett"![7] Semmi okunk kételkedni abban, hogy Sashegyi nem légből kapott adatok alapján írta le Repiczky visszalépését, viszont ez megmagyarázná, hogy Vámbéry miért nem ejt egy szót sem a nappali tagozatos órákról, holott visszaemlékezése alapján a tanítványokat lelkesen támogató Repiczky biztosan annak látogatását is örömmel vette volna, és miért csak arról ír, hogy egymás lakásán ültek össze! Kutatásaink során azonban Vámbéryn kívül mindössze két olyan férfiút találtunk, akiket Repiczky tanítványaként tartottak nyílván. Alábbiakban az ő életpályájuk kerül bemutatásra.

A Ráth Károly és Rómer Flóris által szerkesztett *Győri történelmi és régészeti füzetek* 1861. évi első kötetében megjelent egy rövid oszmanisztikai munka, amelyben egy Kun Pál nevű fiatalember a Repiczky által is kutatott nagykőrösi török oklevelekből közölte 25-nek a regesztáját, az első hatot pedig magyar fordításban is lehozta. A közleményhez írott előszavában Repiczkyre mint egykori tanárára utal („Repiczky János megboldogult tanárom").[8] Ennek ellenére Kun Pál neve nem csak a magyar turkológia történetével foglalkozó összefoglalásokból, hanem eleve a köztudatból is hiányzik, ezért érdemes röviden felvázolnunk a pályáját. A nemesi származású ifjabb szentpéteri Kun Pál 1842. február 8-án született Pesten, Kun Pál ügyvéd és Papp Mária fiaként. 1851-től négy éven át az evangélikus gimnáziumban tanult, majd átkerült a kegyesrendiekhez. 1860-ban iratkozott be a teológiai egyetemre, ahol Ballagi Mór, Farkas József és Molnár Aladár tanárai vezetése mellett 1864-ben végezte el a négyéves tanfolyamot. Elsősorban az összehasonlító nyelvészet érdekelte, ezért később is bejárt az egyetemre, ahol Szinnyei szerint Budenz József és Vámbéry kedvelt tanítványa lett. Ezzel egy időben a Szőnyi-féle intézetben görög és

latin nyelveket tanított. 1867-ben meghívták Sárospatakra, ahol a felsőbb osztályokban a kötelező németet és önkéntes francia nyelvet tanította. Az oktatás során bevezetett új módszerei, nagy irodalmi tájékozottsága, valamint az idegen nyelvek iránti fogékonyságával nagy feltűnést keltett.

Nyughatatlan természetű, a változatosságot kereső emberként jellemezték, akit nem igen elégített ki a csendes kisvárosi élet, és a vidéki tanári állás. Az akadémia berkein belül később angol, francia, majd török nyelv és irodalmat is oktatott, 1888-ban ugyanott művelődéstörténelem kisegítő előadást tartott. 1889-ben a sátoraljaújhelyi kerületi gyűlésen a tanári kar ajánlatára megválasztották a bölcseleti tárgyak rendes tanárának. Kedvelt társasági ember volt, akiért az ifjúság is lelkesedett, kiváló szónok, főleg a március 15-i rendezvényeken. Már ebből is sejthető, hogy a politika sem hagyta hidegen, a függetlenségi párt híve volt, 1879-ben még képviselőnek is jelölték a nagyvázsonyi kerületben, de nem került be. Alig negyvenkilenc évesen szélütés vitte el 1891. április 18-án, Sárospatakon. Tudományos munkássága meglehetősen összetett volt. Rengeteget írt, publikációi között egyaránt megtalálhatók szépirodalmi, oktatási és nem utolsó sorban orientalisztikai munkák. Eredetileg az őstörténet érdekelte, erre utal, hogy 1859–1860-ban még csak szinte ez irányú esszéi jelentek meg a *Népújság* hasábjain: *A magyar nemzet eredete*, *Adatok a török-magyar korhoz*, *Halotti szertartások a samojedeknél* (1869), *A hunnok, őstörténelmi tanulmány* (1860). Érdeklődése fokozatosan irányult a keleti irodalom, s elsősorban az arab és perzsa költészet felé. A *Napkelet*ben *Keleti regék* (1860), *Keleti költészet gyöngyei*, *Persa és arab költőkből* (1862) címmel jelentek meg írásai, az 1861-ben kiadott *Széchényi Emlékkönyvben* arab költeménynyel képviselte magát. A *Szépirodalmi Figyelő* 1861–1862. évi számaiban ugyancsak arab, a *Hölgyfutár*ban (1860–1863.) pedig arab, török é perzsa költeményeket közölt. 1862-ben keleti források alapján a vízözön legendájáról értekezett az *Ország Tükr*ében, és ugyan abban az évben az *Új Nemzedék*

jelentette meg a *Persa tanulmányok* című művét. Egyetlen nagyobb lélegzetű önálló kötete is ekkor látott napvilágot ugyan ezen a címen (*Persa tanulmányok*. Pest, 1865.) Bár a későbbiekben igencsak eltávolodott kezdeti választott témájától, 1865-ben többször is visszanyúlt a magyar őstörténet kérdéséhez. A *Sürgöny* hasábjain előbb *Mi végből és mily eredménnyel jártak ázsiai utazóink Kőrösi Csoma Sándor, Reguli Atal, Vámbéry Armin?* (18. sz.), majd *Keleti kútfők a magyar történelemre* (62. sz.) címmel értekezett.[9]

Kun Pál elsősorban Budenz és Vámbéry irányítása alatt vált orientalistává, s bár élete végéig nem fordított hátat a számára legfontosabb témának, vidéki tanári pályafutása, a fővárosi élettől való viszonylagos elzártsága a későbbiek folyamán meggátolták, hogy méltóbb helyet foglaljon el a magyar keletkutatás „művelői" között. Visszatérve a pályája bemutatása elején írtakhoz, az 1842-ben született Kun legfeljebb 13 évesen lehetett Repiczky tanítványa. Szavaiban nincs okunk kételkedni, egyáltalán nem kizárható, hogy órákat vett a neves turkológustól. Elképzelhető, hogy ekkor még csak valamelyik nyugati nyelvről lehetett szó. Repiczky hatása a kelet iránti vonzalmában egyértelműen kimutatható, gondoljunk csak arra, hogy már 1859-ben hasonló irányultságú cikkekkel jelentkezett!

Kun Pál csupán maga hivatkozik arra, hogy Repiczky a tanára volt, a magyar orientalisztika történetéből ugyancsak hiányzó Zajzoni Rab István csángó költő kapcsán viszont több, annak halála után írt visszaemlékezés, életrajz is beszámol. A következőkben a hányatott sorsú költő életét mutatjuk be, elsősorban a Repiczkyhez fűződő kapcsolatán keresztül.

A szegényparaszti családból származó Zajzoni 1832. február 2-án látta meg a napvilágot a barcasági Zajzonban. Hétévesen a helyi népiskolában kezdte meg a tanulmányait, majd 1842-ben a brassói szász gimnáziumba került. Mivel szűkös anyagi háttere miatt a papi pálya látszott a legmegfelelőbb hivatásnak, apja tanácsára Pestre ment teológiát

hallgatni. A pesti egyetem teológiai hallgatójaként került kapcsolatba Hunfalvy Pállal és Repiczky Jánossal, akik hatására nyelvek iránt amúgy is fogékony ifjú érdeklődése a keleti nyelvek felé fordult. Későbbi visszaemlékezések szerint lelki szemei előtt a nagy elől, Kőrösi Csoma Sándor példája lebegett, fő vágya volt felkutatni a magyarok őshazáját, de úgy tűnik, hogy érdeklődésében a keleti versek nyugati nyelvekre való átültetése is nagy szerepet játszott.

Zajzoni Rab István élete és életműve a mai napig nincsen feldolgozva. A különböző életrajzi lexikonok, bibliográfiák, sőt, internetes honlapok többnyire három, évtizedekkel a halála után született leírásból merítik adataikat.[10] Orbán Balázs 1873-ban a *Székelyföld leírásá*nak a hétfalusi csángókról írott fejezetében idézi gyakran Zajzoni írásait, és ugyanott röviden a költő életét is összefoglalta.[11] Az egykori bécsi orvostanhallgató, Zajzoni lakó- és szobatársa, tárcáit a népszerű „Porzó" álnéven jegyző Ágai Adolf (1836–1916) orvosdoktor és hírlapíró, a *Borsszem Jankó* alapítója, és a *Magyarország és Nagyvilág* szerkesztője Zajzoni sírjánál, 1876. október 26-án tett látogatását követően, október 29-én emlékezett vissza az együtt töltött bécsi időkre. A Magyarország és Nagyvilág cikkét később a barátai emlékére összeállított Por és hamu című tárcakötetében újra lehozta.[12] Végh Mátyás a Zajzoni szülőházán elhelyezett emléktábla felavatásakor méltatta a költő életét, beszédét pedig szeptember 17 – október 6. között a *Brassó* című lap közölte folytatásban (106–113. szám), majd a következő évben önálló kiadásban is megjelent, egy három fejezetből álló emlékkötet középső részeként. Ő egyébként többek között Orbán leírását is felhasználta,[13] mely szerint a következőképpen alakult Zajzoni későbbi sorsa:

„... mert egyedüli pályaként csak a papság állott előtte, Pestre ment theologiát hallgatni, hol Hunfalvi és Repiczky szellemi és anyagi támogatását szerencsés levén kinyerni, főleg ez utóbbi buzdítására a keleti nyelvek tanulására adta magát, azon eltökéllett szándékkal, hogy Kelet tudományának

kincseit és költészete gyöngyeit a nyugati irodalomba átültesse. Olvastam egy, ezen időben Borcsa Mihály barátjához írt levelét, melyből megítélhetni, hogy e nagy és nemes czél felé mennyi kitartással, önfeláldozás és ügyszeretettel tört; minden szavát áthatotta a lelkesedés, mellyel éjt nappallá téve tanult, hogy tanulmányait egykor hazája és nemzete előnyére hasznosíthassa, minden sorából látszik, hogy tetteinek rugója nem fiatal ábránd, vagy kitűnési viszketeg, hanem az öntudatos honszeretet volt; de Repiczky halálával elvesztvén gyámolítóját és szent törekvéseinek nemes Mentorát, elhagyta Pestet s 1855-ben a theologia folytatása végett Bécsbe ment fel; itt félévig hallgatta a hittant; azután ezen nem ínye szerinti tanulmánnyal felhagyván s szomorú anyagi helyzete által sarkaltatván, 1856. aug. 9-én a belügyministeriumben, mint a magyar irodalom tudósítója 350 ftos silány állomást nyert. Ez alatt is folytatta Kelet nyelveinek tanulmányát s úgy itt mint már korábban Pesten léte alatt, a magyar hírlapoknak szorgalmas munkatársa volt."[14]

Az 1883-as emléktábla avatón beszédet mondó Végh Mátyás részint Orbán fenti leírása, részint pedig a helyiek visszaemlékezései alapján foglalta össze Zajzoni pályafutását, és Orbánhoz hasonlóan neki is lehetősége volt belepillantania Barcsa Mihály említett levelébe, amelyről a következőket írta:

„Mennyi kitartással, mennyi ügyszeretettel tört e nemes czél felé, mutatja egy, ez időből Borcsa Mihály barátjához írott levele, melynek minden szava a lelkesedés egy-egy erős vonása, azé a lelkesedésé, mellyet az éjet is nappallá téve tanult, hogy nemes törekvéseinek gyümölcsét egykor nemzete előnyére hasznosítsa; e levél minden sora tanúskodik arról, hogy tetteinek rugója nem fiatal ábránd, nem kitűnni vágyás, hanem az öntudatos hazaszeretet volt. E levélből tudjuk meg azt is, hogy a haldokló öreg Repiczky magához hívatta Rabot s fogadást tétetett vele, hogy az arab és török nyelvek megtanulása után a magyar és török ifjúságot közelebbi érintkezésbe hozza egymással. Hogy eb-

ben bizonyos politikai misszió rejlett, azt csak később s csak egy embernek, Borcsa Mihálynak árulta el. Innen származott aztán az, hogy minden kenyérkereső pályától irtózott. Lelki szemei előtt egy nagy nevű férfiúnak, Kőrösi Csoma Sándornak magasztos missziója lebegett, számításon kívül hagyva ez óriási feladat teljesíthetését. A hír, melyben erre készült, nem volt jó talaja a szellem harczainak, a közdelem, a megpróbáltatás korszaka volt az.

Hihetőleg, hogy e magasztos feladatát annál sikeresebben elérje, tanulta meg előbb a szerb nyelvet, melyből több balladát is átültetett s később az albán nyelvet is. Épen e tanulmánya közben lépett ismeretségbe Kaptán Georgion albán főnökkel, ki török fogságban írt dalait Rab Istvánnak elzengte. „Megvallom – így ír Rab e dalokról – én az albán nyelvet nem értettem, és nem értem, csupán csak érzettem. Kaptán különben több európai nyelvet beszélt, úgy, hogy megakadás nélkül társaloghattam vele! Ez átérzett, de közvetlen az albán nyelven nem értett dalokat Rab leírta s később át is dolgozta. – Börtöndalaiban mintegy 21-et közöl ezekből."[15]

Orbán és Végh leírása alapján egy, a kelet iránt érdeklődő fiatalokat felkaroló, azokat a legvégsőbbekig támogató tanár képe kerekedik ki Repiczky Jánosról, aki egyaránt fogadja a tudásvágytól fűtött, nemesi származású pesti ügyvédgyermeket, a szegény dunaszerdahelyi ifjút, és a Kőrösi Csoma nyomdokaiba vágyó csángó költőt! A két leírás teljesen egybevág a Vámbéry életrajzi művében leírt sorokkal. Zajzoni ígéretes pályájában egyértelműen Repiczky halála jelentette az első törést. Végh Mátyás emlékbeszéde szerint „Repiczkynak 1855-ben bekövetkezett halálával elvesztvén gyámolítóját és szent törekvésének nemes Mentorát, költőnk odahagyja Pestet s a theologia folytatása végett Bécsbe megy, de ezen, nem ínye szerinti tanulmánnyal rövid félév után felhagyván s nyomasztó anyagi körülményeitől is sarkalva, egy év múlva 1856-ban a belügyminisztérium magyar irodalmi tudósítójává lőn 330 frt. csekély fizetéssel. Ez

állásával azonban sem az irodalom művelésével, sem a keleti nyelvek tanulmányozásával nem hagyott fel, törhetetlen lélekkel sietett egyetlen czélja felé, most már tollal szolgálni nemzetének."[16]

Pártfogója halála után Zajzoni Bécsbe ment, hogy folytassa teológiai tanulmányait. Ezt viszont alig fél évig tehette, anyagi helyzete miatt a belügyminisztérium könyvtárában vállalt állást szerény juttatásért. Itt báró Redennek, a statisztikus írónak lett a munkatársa négy éven át. Bécsi tartózkodása alatt folyamatosan írt a hazai lapokba (*Divatcsarnok*, *Hölgyfutár*, *Magyar Sajtó*, *Magyar Néplap*, *Napkelet*, stb.), és két verseskötete — *Magyarok kürtje* (1857), *Kordalok* (1859) — is napvilágot látott, s éppen a császárvárosban! A kelet iránti lángolása Bécsben sem csillapodott, s egy pillanatra sem adta fel nagyszabású terveit. Hogy ez mennyire igaz, mutatja Pompéry Jánoshoz, a *Pesti Napló* szerkesztőjéhez Bécsből, 1857. április 21-én írt levele:

„Folyó év ősz-havában jórészt el fogok indulni a Kaukazus vidékire, hogy az őstörténelmünkre vonatkozó itt-ott talán még föllelhető népmondákot összegyűjtsem. Elindulásomkor bátor leszek Önöket személyesen fölkeresni. Mily vérző szívvel kellene akor hazámat elhagynom, ha tudnám, hogy benne meggyalázott nevem hagyom hátra. Ne haragudjanak Önök rám, nyújtsanak Önök nékem segédkezet, mert hisz én fiatal erőmet, bár mily csekély legyen is az, egyedül hazám és nemzetem javára szántam".[17]

Mondanunk sem kell, hogy a beígért utazásra nem került sor, Zajzoni még december elején is csak új versei megjelenéséhez kért segítséget a szerkesztőtől.[18] Ágai Adolf alábbi visszaemlékezése egyébként jól jellemzi Zajzoni távlati céljait, de a költő mentalitását és heves vérmérsékletét is érzékleteti:

„Volt egy keményfából esztergályozott félmázsás buzogánya, melyet naponkint megforgatott, hogy jobban izmosodjék. Erősre, szívósra akart válni, mert neki nagy terve volt: fölkeresni a magyarok ősi hazáját s első állomást tartani a

cserkeszeknél. Ez rögeszméjévé lett; ébren álmon ez fogta el; ennek megvalósítására gyűjtött erős és pénzt. Ah, meg volt írva a csillagokban, hogy egyikben se gyarapodhassék!

Egy estem mikor haza jött, a csalmáját dühösen vágta a falhoz, leült s izgatottan szántotta kampóra hajtott ujjaival sörte haját. Meg voltam ijedve. Már azt hittem, levelet kapott a magyarok ősi hazájából, hogy nincs. Nem csekélyebb dolog volt az, ami ennyire fölkavarta. Samil, a dicső Samil, a Kaukazus-oroszlána – rabszolgája lett a medvének! Elárulta faját, vérét, istenét, otthagyá víhatatlan hegyeit, daczos föllegvárát, hő népét s elment Szent Pétervárra meghajolni a czár előtt s élni kegyelempénzből, míg cserkeszei az utolsó kőig védik a szent ormokat. Sírva fakadt, aztán leült az asztal mellé, írt egy világrengető verset, amelyben szíve gyászt ölt s megsiratja, majd összetöri bálványát s haragjának menyköveit szertedöröngteti a mindenségben. Olyan vulkani költemény volt ez, hogy szinte megingott bele a „Bernarder-hof", melynek harmadik emeletében laktunk. Nagyot lélekzett, hogy elszavalta, s aztán elküldte Pestre a „Hölgyfutárnak".

Nehány nappal rá Pista még dühösebben vágta csalmáját a falhoz.

– Íme, nézzed! S elém bökte a „Hölgyfutárt", melynek nyílt postájában gúnyos szavakkal utasította vissza a szerkesztő Zajzoninak azt a „zajongó" versét. Elvesztette Samilt, el reményét a haza föltámadásában, melynek irodalmi vezéreiben (t. i. a szerkesztőkben) olcsó élczelés fakad ama menydöngető jajkiáltásba és nem kél rokonszenves viszhang; s elveszté hitét saját tehetségében.

Elkeseredését azzal enyhítettem, hogy versenyt károm-kodtam vele; s mikor így fájdalmának felét a saját keblembe lecsapolám: szíve gyöngéden zajongó hullámaiba a vigasztalás és biztatás csöppjeit hullatám, amire apránkint egészen lecsöndesült; aztán oda ült az asztalhoz s írt szelíden busongó, hálázó verset, melynek élére az én szerény nevemet írta s azon melegen beküldé a „Napkeletnek". A vers, melyről lekönyörögtem a nevemet, igazán szép költemény

volt, meg is jelent a gyűjteményében „Egy barátomhoz" czímen még ma is olvasható."

Bécsből 1859-ben tért haza, de sehol sem találta a helyét. Hol szülőföldjén, hol pedig Pesten próbált megélni, többnyire barátai támogatásával. Pesten belekeveredett az ifjúsági mozgalomba, és amikor 1860-ban egy ifjúsági gyűlésről Táncsics Mihály proklamációjával ment haza, letartóztatták, és hónapokig fogságban tartották. A börtönből már súlyos betegen szabadult, és bár még megélte a börtönben írott verseinek hazai kiadását (*Börtöndalok*, 1861.), 1862. május 15-én, Brassóban elhunyt. Tragikusan fiatalon ment el, mindössze harminc éves volt.

JEGYZETEK:

[1] „Igazi fordulatot jelentett, amikor Repiczky János privátdocensi minőségben török órákat kezdett tartani a pesti egyetemen, miután erre 1850 decemberében engedélyt kapott. Hírneves tanítványa, Vámbéry Ármin is tanult nála. Sajnos öt éves oktatói tevékenység után Repiczky igen fiatalon, 38 évesen elhunyt, így egy időre a szakterület nem volt képviselve az egyetemen. Vámbéry 1865-ben lépett Repiczky nyomdokába, előbb nyelvészmesterként, majd 1870-től rendes professzorként." Dávid Géza: A 125 éves török tanszék. *Keletkutatás — A Kőrösi Csoma Társaság folyóirata*, 1995 ősz. 103. Bővebben lásd: Kakuk Zsuzsa „Cent ans d"enseignement de philologie turque a'l'Université de Budapest. In: *Studia Turcica*. (Editet by Louis Ligeti.) Budapest, 1971. [Bibliotheca Orientalist Hungarica, 17.] 7–28.; Repiczky magántanári habilitációjára nézve lásd még: Sashegyi Oszkár: Az egyetem az önkényuralom korában 1849–1867. (VI.) In: *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–1985. Alapítása 350. évfordulójára kiadta az egyetem tanácsa*. (Szerk. Sinkovics István.) Budapest, 1985. 178.

[2] Vámbéry Ármin: *Küzdelmeim*. Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2001. 90.

[3] *Nagy-Kőrös városa török levelei*. (Ford. Repiczky János. Bevezetéssel ellátva kiadta: Szilágyi Sándor.) Kecskemét, 1859.

[4] *Delejtű – A tudomány, anyagi érdekek és szépirodalom közlönye*, 2. (1859) 41. sz. október 11. 325–326.

[5] Életrajzi adatait lásd: Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái.* 11. köt. Budapest, 1906. 794–796.; Staud Géza: *Az orientalizmus a magyar romantikában.* Budapest, 1999.

[6] Repiczky János. In: *Toldy Ferenc irodalmi arcképei s újabb beszédei.* (Kiadta: Tárkányi.) Pest, 1856. 206–214. („Gyászbeszéd, tartatott az akadémiában, april 23. 1855.")

[7] Sashegyi i. m.

[8] „N.-kőrösön közel 300 török okirat őriztetik, 82-őt Repiczky János boldogult tanárom fordított le; némelyeket a le nem fordítottak közől én értelmeztem. Érdekes volna a magyar történelemre nézve, hazánkban levő török okmányokat, úgy a mint vannak összegyűjteni, s egy gyűjteményben kiadni török nyelven." Adatok a Török-korhoz. (Ifjú Kun Páltól) In: *Győri történelmi és régészeti füzetek.* (Simon János győri püspök ő méltósága kegyes pártolása mellett kiadják: Ráth Károly és tdr. Rómer Flóris a Magyar Tudományos Akadémia tagjai.) I. köt. Győr, 1861. 371. jz.

[9] Minderre nézve lásd Szinnyei alapos összefoglalását: Szinnyei i. m. 7. köt. 461–464.

[10] Szinnyei i. m. 14. köt. 1713–1714.; Újabban: *Zajzoni Rab István válogatott versei.* (Szerkesztette és az előszót írta: Halász Gyula) Bukarest, 1959. Ez utóbbi munka bevezetőjében, pl. az áll, hogy Zajzonit két tanára, Hunfaly János, a kiváló geográfus (!), és RJ a török nyelv jeles tanára, nemcsak alapos ismeretekkel gazdagíttotta, hanem anyagi támogatásban is részesítette. Az egyetem hittudományi karára beiratkozott ugyan, de ideje javarészét nyelvi tanulmányainak szentelte. Repiczky éppen egy török-magyar szótár összeállításán dolgozott, s Zajzonit maga mellé vette segítőtársának. „De mintha a balsors már megkezdené végzetes munkáját: tanára nemsokára meghal, a nagy munka és ezzel az anyagi segítség abbamarad, a nélkülözés újra kezdődik." Uo. 8.

[11] Zajzoni Rab Pista emléke. In: Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból.* 6. köt. Budapest, 1873. 169–171.

[12] Zajzoni (Rab) István († 1862. máj. 15.). In: Porzó: Por és hamu. Barátaim s jó embereim emlékezete. (Írta: Ágai Adolf.) Budapest, 1892. 272–287

[13] Végh Mátyás: Zajzoni Rab István életrajza. (1832-1862.) In: *Zajzoni Rab István csángó költő emlékünnepe. A költő szülőházának emléktáblával való megjelölése a arczképének leleplezése alkalmával rendezte a brassómegyei hivatalos tanítótestület 1887. évi szeptember 14-én Zajzonban tartott közgyűlésén.* II. (Kiadja: A brassómegyei hivatalos tanítótestület.) Brassó, 1888. 11–31.

[14] Orbán i. m.

[15] Zajzoni Rab István költő életrajza (1832-1862.) Írta s a költő szülőházának emléktáblával megjelölése ünnepélyén 1887. szeptember hó 14-én elmondta: Végh Mátyás. *Brassó – Politikai, társadalmi, közgazdászati, közművelődési és szépirodalmi lap.* 3. (1887) 107. sz. (szeptember 22.) 426.; ill. uo. 109. sz. (szeptember 27.) 434.

[16] Uo.

[17] Zajzoni Rab István levele Pompéry Jánoshoz. Bécs, 1857. április 21. OSZK Kt. Levelestár.

[18] Zajzoni Rab István levele Pompéry Jánosnak. Bécs, 1857. december 7. OSZK Kt. Levelestár.

Tóth Anna Judit

Hun-türkök és asszír-perzsák. Archaizáló népnevek Malalasnál.

1.

A bizánci történetírók hatalmas forrásanyagot hagytak ránk nem csak saját birodalmuk történetére vonatkozóan, hanem a sztyeppe és Közép-Ázsia népeiről is – az emlékanyag nagyságát jelzi Moravcsik Gyula Byzantinoturcicájának impozáns két kötete. Ám ugyanezek a forrásszövegek több sajátosan rájuk jellemző értelmezési kérdést is felvetnek, ezek közül a legszembetűnőbb talán a népnevek kérdése. Természetesen bármely kor történeti szövegeiben előfordul, hogy a szerző információhiány miatt összetéveszt etnikumokat, hasonló életmódú vagy nyelvű törzseket egy csoportba mos össze, de ezek a tévedések ritkán válnak olyan tömegessé, sőt mondhatni szisztematikussá, mint a bizánci történetírók esetében. Ez a jellegzetesség annál is szembetűnőbb, mivel a középkor görög szerzői általában sokkal tudatosabban, és nagyobb történeti módszerességgel dolgoztak, mint nyugat-európai kollégáik, a bizánci diplomácia, hírszerzés pedig közmondásosan eredményes volt. Kézenfekvő példa a magyarok bizánci elnevezése: előfordul az *ungroi* ill. *sabartoi asphaloi* tulajdonnév, melyeket csak a magyarokra használtak, azután *turkoi*, vagyis türkök, emellett hunok, pannonok, paiónok, gepidák, dákok, szauromaták, szkíták, geták, és *mys*ök néven is felbukkan a magyarság a bizánci auktoroknál.[1] Gyakorlatilag minden a bizánci birodalom horizontján

belül megjelenő nép esetében hasonlót tapasztalhatunk, Anna Komnéné például keltáknak nevezi a normannokat.

A problémával először szembesülő történész általában Moravcsik Gyula írásaiban találja meg a jelenség magyarázatát, aki az antik mintaképekhez valódi igazodás kényszerében jelöli meg az archaizáló népnevek használatának fő okát.[2] A bizánci művészetet jellemző szélsőséges konzervativizmus jegyében a szerzők végletesen igyekeznek igazodni antik példaképeikhez, és e stíluseszmény jegyében kerülik az antikvitásban még nem létezett szavak, népnevek használatát. Ez azt jelenti, hogy a modern szempontból helytelenül használt népnevek előfordulásának oka alapvetően irodalmi és stilisztikai. E magyarázat kétségtelenül helyes, de, amint azt a következő oldalakon bizonyítani szeretném, bizonyos pontokon kiegészíthető.

2.

Ehhez első lépésként tisztázni kell, hogy a bizánci auktorok esetében mit értünk az „archaizáló", „klasszicizáló" ill. „atticizáló" stílus kifejezések alatt. Az archaizálás kezdetei a római császárkor első századaiig vezethetők vissza: addig mind a latin, mind a görög irodalmi nyelv többé-kevésbé szabadon fejlődött az élő nyelv változásaival párhuzamosan. Az ókor végének nyelvi divatjaként jelenik meg az atticizálás: a Kr.e. V. század szerzőinek nyelvét kezdik utánozni irodalmi művek alkotásánál, saját koruk barbárnak érzett beszélt nyelve helyett. Az irodalmi divat hamar szabállyá és kötelező normává vált, és ez végül Bizáncban *diglossziához* vezetett: a holt ógörög nyelv az írásbeliség egyetlen elképzelhető hordozója, a ténylegesen beszélt közép-görög nyelvről csak minimális számú nyelvemlék maradt fent.

Ez az atticizáló-archaizáló tendencia pedig nem csupán a szövegek nyelvét érintette, tartalmukat is befolyásolta, nem csupán Thukydidés nyelvén írnak, hanem az ő szellemében, ez különösen feltűnő például a néprajzi leírásoknál.[3]

Anna Komnéné bocsánatot kér olvasóitól, amiért kénytelen barbár, tehát modern neveket leírni. Geórgios Pachymerés attikai hónapneveket használ.[4] Kerülnek minden szót, ami az attikai prózában ismeretlen volt, a szakszavakat körülményes körülírásokkal pótolják – ez a bizánci történetírók minden módszeressége ellenére a saját történeti valóságuk meghamisításához vezet. A népnevek esetében az eredmény, először is az, hogy semmiféle próbálkozást nem tesznek, hogy az egyes népeket, etnikumokat egyetlen, csak rájuk jellemző néven illessék, másodsorban egyazon népre akár tucat különböző elnevezést használnak. Az azonosítások alapja általában a lakott terület (így leszünk pannonok), vagy az életmód (így leszünk türkök). Az atticizálás foka természetesen nem azonos minden bizánci történetírói szövegben – a bizánci történetírás két alapvető műfaja között éppen az klasszicizáló tendencia eltérő foka szerint teszünk különbséget.

Krumbacher[5] volt az, aki bizánci irodalomtörténetében meghúzta a bizánci történetírói művek között máig érvényes műfaji határokat, egyik oldalon a kortörténeti monográfa, vagyis az antik előképeket követő *„historié"*, másik oldalon a – Krumbacher által alacsonyabb értékűnek tartott – világkrónika, az ő terminusával: *„Mönchschronik"* áll. Krumbacher nem csupán a művek nyelve és témái között húzott éles választóvonalat, hanem írói és olvasói táboruk műveltsége, szociális helyzete között is. A bizánci krónikairodalom *„Mönchschronik"*-ként való meghatározását először H.-G. Beck utasította el, mikor tételesen kimutatta, hogy a krónikák igen nagy részénél, a valamennyire is megállapítható szerzőségű krónikáknak több, mint kétharmadában nem bizonyítható, hogy alkotójuk társadalmi ranglétra alacsony fokán álló szerzetes, sőt többük a császári udvarban mozgott.[6] Addigra viszont szerzetesi krónika terminus egyébként jelentős és igen szerencsétlen hatást gyakorolt az ebbe a műfajba sorolható művek modern recepciójára: t.i. több, mint fél évszázadon át a lexikonok és szakcikkek szerzői

automatikusan feltételezték a krónikák szerzőiről, hogy klerikus háttérrel rendelkeztek, még abban az esetben is, ha erre semmilyen egzakt bizonyíték nem utalt. Jó példa erre a VI. századi Ióannés Malalas, akit mai napig általában egyházi személyként tartanak nyilván a lexikonok,[7] noha egyáltalán nem érdekli az egyháztörténet, teljesen járatlan dogmatikai kérdésekben, vonzódik a késő antikvitás ezoterikus-hermetikus tanaihoz, és néha egyes történeti eseményekről a Szentírás szövegének ellentmondó módon tájékoztat.

A két történeti műfaj jelentőségének értékelése az újkorban erősen ízlés- és politikafüggő volt. Krumbacher és kortársai számára, akiknek a klasszikus antikvitás etalont jelentett, a krónika legfeljebb másodrendű és -rangú forrás. A marxista szerzők számára a „népies" nyelvű és stílusú krónika az igazi, a „népi" irodalom képviselője volt. A modern nyugati szakirodalom tartózkodik az állásfoglalástól – mindmáig egyetlen monográfia nem született, mely a bizánci világkrónikát mint műfajt vizsgálná.

A mai álláspont szerint a két műfaj különbsége elsősorban nyelvi, a nyelvi különbség viszont kétségbevonhatatlan: a krónikás szerzők jellemzően nem archaizálnak. Bár ők is az ógörög idiómát használják, de nem kísérleteznek a Kr.e. V. századi prózastílus szókincsbéli és nyelvtani imitálásával. Az eltérő esztétikai kiindulópont nemcsak a nyelvet, hanem a tartalmat is érinti: a krónikák számos olyan tényről beszámolnak, mely ugyan Bizáncra jellemző, ám amelyekről a *historié* műfaja hallgat.

A különbségek részben arra vezethetők vissza, hogy a krónikások ritkán rendelkeztek kellő irodalmi-nyelvi műveltséggel, ami a stilisztikai utánzást lehetővé tette volna, ám ennél sokkal fontosabb ok, hogy a krónikás irodalomban nem létezett antik példakép, amit követendő mintaként maguk elé állíthattak volna, tekintve, hogy a bizánci világkrónikához hasonló műfaj a klasszikus Hellaszban nem volt.

3.

A népnevek sajátos használatát Bizáncban a fentebb tárgyalt irodalmi jelenség okozza. Ennek ellenére nyilvánvaló, hogy nem lehet minden archaizáló népnevet az ókori mintaképek torzító hatásával magyarázni. Maga Moravcsik[8] az etnikai elnevezéseket három csoportra osztja, 1.) a csak adott népre használatos nevek, 2.) a más kortárs népeket is jelölő nevek, 3.) az irodalmi hagyományból eredő archaizáló népnevek. A magyarok esetében: pl.1. *sabartoi asphaloi*, 2. *turkoi*, 3. *getai*. Csak a harmadik csoportot tekinti teljesen mértékben archaizáló névnek, a második csoportba olyan elnevezések tartoznak, mint a hun, vagy türk népnév, melyek kulturálisan vagy nyelvileg valóban összetartozó csoportokat jelölnek.[9]

Ezt a hármas felosztást szinte minden bizánci forrásokban felbukkanó néppel létrehozhatnánk, ugyanakkor a második és harmadik csoport között nem mindig lehet egyértelmű határvonalat húzni. Amikor a VI. századi Malalas a kutrigurokat hunoknak nevezi,[10] az elnevezés egyértelműen a második csoportba sorolható, de mikor az első ezredforduló környékén a magyarokat nevezik hunoknak, azt már tekinthetnénk archaizáló elnevezésnek. Ugyanez a helyzet akkor, mikor a magyarokat pl. gepidáknak nevezik.

Az archaizáló népnevek Bizánc minden korszakában és műfajában felbukkannak. Az V. századi Zósimos (ed. Mendelsohn p. 174.) nem tudja eldönteni, hogy a hunokat *basileioi skythai*-nak, vagy *sigynnai*-nak nevezze. A XII-XIII. századi Niképhoros Choniatés (p. 132) beszél a „paiónokról, akiket ma ungrosoknak és unnosoknak is hívnak". Laonikos Chalkokondylés megjegyzi, hogy a magyarok geták vagy dákok (ed. Darkó I. 67-68.). Geórgios Monachos folytatója (724.7.) a magyarokat egyszerre nevezi „*Ungroi, Turkoi, Hunnoi*"-nak. A VI. századi Malalas (5.5. p.97.) a trójai háború tárgyalásánál megemlíti, hogy Achileus myrmidónjait „ma bolgároknak és hunoknak nevezik"[11]

E kiragadott példák lefedik a bizánci irodalom szinte teljes ezer évét, ez idő alatta az archaizáló nevek használata alig változott. Különösen három jelenségre hívnám fel a figyelmet. Először megemlítendő, hogy nagyon gyakran folyamodnak többes névhasználathoz, egyetlen etnikumot illetnek több különböző névvel, mint Geórgios Monachos az idézett példában.

Másodszor: a példák megfogalmazása egyértelművé teszi, hogy ezek az elnevezések nem valamiféle „kódnevek", semmi esetre sem arról van szó, hogy az auktor úgy döntött, hogy pl a magyarokat paiónoknak nevezi, csupán mert a paión név stilisztikailag elegánsabb: ők valóban azonosnak tekintették a felületes és külsődleges indokok alapján összekapcsolt népeket: „az X, akiket ma Y-nak neveznek" ismétlődő formula.[12] Ily mértékű tévedések sora hihetetlennek tetszhet, meggondolva, hogy mindeközben a bizánci diplomácia és hírszerzés nagyon is kifinomult módszereiről volt híres.

Harmadsorban a felsorolt példák között több krónikás szerzőt találunk, Geórgios Monachost, vagy éppen a nyelvi vulgarizmusáról hírhedt Ióannés Malalast, a krónika pedig, mint mondtam, alapvetően nem archaizál, nem próbálja a bizánci jelent attikai köntösbe öltöztetni, ennek ellenére a népnevek használatában ugyanazokkal a jelenségekkel találkozhatunk itt is, mint a kortörténeti monográfiákban. Ezek szerint az ún. archaizáló népnevek felbukkanását nem magyarázhatjuk pusztán irodalmi okokkal.

4.

A jelenség magyarázatát keresve célszerű egyetlen szerző népnév-használatát megfigyelni, e célra Ióannés Malalas krónikáját választottam ki, mivel ez a krónikás vádolható talán legkevésbé archaizáló tendenciákkal. Ióannés Malalas a legkorábbi fennmaradt világkrónika szerzője, VI. századi, művének tizennyolc kötete 563-ig vagy 573-ig követi a bizánci történelem eseményeit.[13] Editio princepse 1691-ben

jelent meg Oxfordban,[14] és az azóta eltelt évszázadokban a krónika megítélése történész és filológus körökben igen ellentmondásos volt. Egyfelől a krónika elképesztő ostobaságok gyűjteménye: Malalasnak meggyőződése, hogy Sophoklés akár találkozhatott volna Aeneasszal,[15] Cicero pedig költő,[16] és még számtalan ezekhez hasonló példát sorolhatnánk fel. Kronológiailag hanyag, szerkesztetlen képet mutat, az általa tárgyalt események még a császárkor első századaira vonatkozólag is anakronizmusokkal zsúfoltak. Ugyanakkor nem egy fontos történeti információnak ő az egyetlen forrása. Ezek közül talán a leginkább közismert az athéni Akadémia 529-es bezáratása.[17] Platón iskolájának betiltását egyetlen más Iustinianos-kori szerző sem tartotta megörökítésre érdemesnek. Malalas ír a két „hun" királyi testvérről, Muagerisről és Gordasról, akik annyi vitára adtak alkalmat magyar történészeknek.[18] Malalas megemlékezik a Iustinianos idején Konstantinápolyba érkező avar követekről.[19] Elsőként ad hírt a görögtűz, vagy egy ahhoz hasonló fegyver használatáról.[20] Egyetlen Antiochia történetével foglalkozó kutató sem nélkülözheti a krónikát, mivel az antiochiai születésű és lelkes lokálpatrióta Malalas számtalan szülővárosa történetére vonatkozó feljegyzést illesztett be krónikájába.[21] A kortárs szerzők közül ő emlékezik meg legrészletesebben a római jog Iustinianus alatti kodifikálásáról.[22] A megírását követő évszázadokban rendkívül népszerű szöveg maradt, a későbbi krónikások bőven másolnak belőle adatokat. A szöveg stiláris pongyolasága ellenére, vagy éppen amiatt, a közép-görög nyelv kutatásának is kiemelkedő forrása.

Jelenlegi témánk szempontjából a nyelv kérdése különösen fontos.[23] Malalas a bizánci irodalomban egyedülálló módon többé-kevésbé kora beszélt nyelvét használja, a *koiné* egy késői változatát. Megállapíthatatlan, hogy a vulgáris nyelv és stílus választása mennyiben volt szándékos, és mennyiben csupán szükségszerű következménye a szerző esetleges képzetlenségének,[24] mindenesetre nagyban

megkönnyíthette a kortárs recepciót. A szövegben egyértelmű nyomai vannak, hogy olvasói számára tolmácsolni, magyarázni igyekezett a régies kifejezéseket, nyelvi alakokat. Egészen egyedülállók a 4.7. fejezet (pp. 72-76.) *orphikus* himnuszai. Itt több verses szövegből is idéz részleteket, és fordítást is ad, az archaikus, epikus nyelvezetű görög szöveget lefordítja ill. értelmezi kora köznyelvén. Mindkét szöveget hiteles orphikus töredékként fogadják el.[25] Bizáncban a fordítás legtöbbször ellenkező irányban történt, a népi nyelvű iratokat írták át atticizáló stílusban, a fordítást gyakran a népies eredeti megsemmisítése követte. Merőben szokatlan, hogy egy hosszabb művön belül találkozunk „bilingvis" részletekkel, a szerző láthatólag tisztában volt vele, hogy az általa idézni kívánt archaikus nyelvezetű verseket olvasói nehezen értették volna meg.[26] Noha ez a krónika egyetlen helye, ahol hosszabb szöveget fordít le olvasói nyelvére, de máshol is találjuk nyomát a kétnyelvűségnek. Ilyenkor a hétköznapi nyelven írt verziót *koiné dialektosnak* nevezi.[27] Sok esetben nem annyira nyelvi, hanem fogalmi magyarázatokat fűz a szövegbe, ez elsősorban népek, földrajzi egységek, hivatalok nevénél fordul elő gyakran, ilyenkor gloszsza formájában fűzi bele a főszövegbe az egyes kifejezések értelmezését, magyarázatát, fordítását.[28] Idegen szavakból, idegen nyelvű idézetekből, etimológiákból a többség latin,[29] a számtalan latin szó használata egyértelműen Malalas stílusjegyei közé sorolható, e szavakról teljes listát Körting állított össze.[30] A latin szavak gyakorisága a könyv vége felé haladva fokozatosan nő, párhuzamosan azzal, ahogy közelít saját korához.[31] Ebből egyértelműen következik, hogy a szerző saját hétköznapi életének szerves részét képezték a latin kifejezések.[32] Ezek írott szövegben történő használata tulajdonképpen barbarizmus, mivel az antik retorika szabályok alapján minden korszakban kerülendőnek tartották az idegen szavak használatát. Cicero leveleiből, vagy Petronius Satyriconja alapján nyilvánvaló, hogy a hétköznapi latin nyelvben minden társadalmi osztály tömegével

használt görög kifejezéseket, és a görög birodalomfél lakói is bizonyíthatóan nagy számban éltek latin terminusokkal, de publikálásra szánt, és magasabb stílusrétegekbe tartozó szövegek esetén ezeket lehetőség szerint kerülték. A görög nyelv latin jövevényszavai elsősorban a katonai és hivatali élet terminusai, Malalas semmi erőfeszítést nem tesz, hogy elkerülje használatukat, és esetleg valamilyen görög szinonimával pótolja őket, amint az a klasszikus nyelvi normákhoz igazodó szövegekben szokásos.[33] Tehát, mint a fenti adatokból nyilvánvaló, Malalas esetében aligha lehet archaizáló tendenciákról beszélni. Ennek ellenére a népnevek használatában ő is az általános bizánci gyakorlatot követi: lényegében minden népvándorláskorban megjelenő és nem-germán nép összefoglaló neve hun, e mellett sok esetben megad egy szűkebb csoportot jelölő elnevezést is, pl. *hunnoi sabeiroi* (16.17. p.406. Bonn), megemlít egy „félig idegen hun népet, az úgy nevezett avarokat" (18.125. p.489. Bonn) több alkalommal használja a kifejezetten klasszicizáló szkíta népnevet is (pl. 16.16. p.405. Bonn), időnként több elnevezést használ egyszerre, pl. az előbb idézett helyen „gót, hun és szkíta katonák"-ról esik szó, de megállapíthatatlan, hogy két vagy három etnikumra gondol. Időnként bizarr klasszicizáló azonosításokkal is próbálkozik, mint amikor a myrmidónokat azonosítja a bolgárokkal és hunokkal (5.5. p.97. Bonn).

5.

Malalas azonban nem csupán a kortárs népekkel jár el ilyen módon, hanem a korai történelem népeivel is, melyek elnevezése a VI. századra a kronológiai irodalomban már rögzült. A Dareiosról szóló perzsa fejezetek címében Asszíria szerepel, noha a fejezetek tárgya Perzsia – a krónikás szerint a két név egy népet jelöl. Már a második könyvben (2.11-12, p. 37. Bonn) kreál egy történetet, melyben a mitikus Perseus, mint valamiféle mitikus Nagy Sándor, meghódítja Asszíriát, és a birodalmat saját magáról Perzsiának nevezi el. A nép-

etimológia, mely a perzsa szót Perseus nevéből vezeti le, talán ókori eredetű, de Malalas vagy közvetlen forrásának leleménye, hogy az asszírok kapják a perzsa nevet. A területet a későbbiekben is sok alkalommal Asszíriának nevezi. Például Dareios fellázad Baltasar ellen, és elveszi annak királyságát (6.3. p.152.) – és ettől kezdve ő az asszírok királya. Nincs szó új birodalomról, a perzsa és az asszír szót szemmel láthatólag szinonimaként használja, és talán az asszírokat etnikailag is perzsának hiszi. A 6.4. (p. 152) fejezet királylistája így kezdődik: „Dareios uralma után más királyok uralkodtak az asszírok felett, egészen Astyagésig, aztán Astyagés uralkodott a perzsák fölött". A két népnév folyamatosan váltakozik, minden rendszer nélkül. A keleti népek neveit is szívesen használja csoportokba gyűjtve (t.i. mint később a gót, hun, szkíta harcosok esetében), pl. a 7.18. fejezetben: „az asszírok leigázták az egész földet, és az uralom így az asszírok, perzsák, médek, párthusok kezébe került." A listáról hiányoznak a babilóniak, akiket Malalas az asszírokkal azonosnak tekint, viszont felkerülnek a párthusok, akiknek a szerepeltetése ennél a korszaknál teljesen anakronisztikus. Mindezeket a népeket nagyjából azonosnak tekinti, a közöttük történő hatalomátvételnek nincs túlságosan nagy jelentősége. Érdemes e helyen összevetni Malalas eljárását Geórgios Monachosszal. Az utóbbi a császárkor előtti pogány történelem feljegyzéséhez leginkább Malalas adataiból válogat, bár az egyes történeteken jelentősen lerövidítve, és a saját kronológiai rendszerébe ágyazva. A keleti birodalmak sorrendjéhez a következő megjegyzéseket teszi: „(Perseus) saját magáról nevezte el a perzsákat, megfosztva az asszírokat a királyságtól és az elnevezéstől is." (Georg. Mon. de Boor, p.14.) Később (de Boor, p. 15.) így sorolja fel a világbirodalmakat: „Az első az asszírok vagy babiloniak birodalma, második a perzsáké, akiket egyaránt neveznek így, valamint babiloninak és asszírnak." Ez a két kijelentés látszólag implikálja a perzsák és asszírok azonosságát, de ennek ellenére Geórgios Monachos Malalashoz hasonlóan helyenként két

népként kezeli őket. Az Asszír és a Babiloni birodalmak teljes azonosítása emellett a bibliai kronológiában okoz zavarokat: Malalas és Geórgios Monachos szerint a babiloni fogság színhelye Asszíria.

Az „asszírok" hódításairól szóló idézetnek (Mal. 7.18. p. 190. Bonn) semmi egyéb szerepe nincsen, minthogy bevezesse Sándor győzelmét, tudniillik egy oldallal később, a 8.1. p.193. fejezetben így ír: „Alexandros felszabadítja a hellének, rómaiak és egyiptomiak minden városát az asszír, perzsa, párthus, méd iga és szolgaság alól." (8.1. p.193.) Tehát egyik oldalon állnak a rómaiak, görögök és egyiptomiak, vagyis az Imperium Romanum területének lakói, másik oldalon felsorolva valamennyi, Malalas által ismert, keleti nép. Itt válik világossá, hogy a krónikás azzal a szándékkal mossa össze az egyes népeket, hogy a világtörténelem ősi konfliktusait átalakíthassa egy Kelet-Nyugat, Európa-Ázsia, Perzsia-Róma szembeállássá, mely saját korának meghatározó konfliktusa. Ez a szembenállás hatja át a teljes krónika történetvezetését.

6.

Ennek az eljárásnak a következményei a teljes krónika történelem képét érintik, ugyanis a keresztény történelemképben egyáltalán nem mindegy, hogy perzsákról vagy asszírokról beszélünk. A keresztény kronológiát hagyományosan a *translatio imperii* képzete alapján tagolták.

A négy világbirodalomról szóló jóslat Dániel könyvéből ered, annak is 2.31-45 és 7.1-14. verseiből.[34] Az ott szereplő birodalmak a káld, méd, pezsa és görög világbirodalom. A diadochos királyságok bukásával magától értetődően került a lista végére új szereplőként Róma. Ez a korszakolás alkalmasnak bizonyult, hogy a krónikák számára is vezérfonal legyen, Jeromos felosztásában a négy világbirodalom az asszír, a perzsa, a görög és a római ez a leggyakoribb variáció, de egyes szerzők módosítják, pl. Orosius rendszerében Asszíria, Makedónia, Karthago és Róma – utóbbi esetben egyszersmind a négy égtájat is képviselik.[35]

Malalas krónikájában az elsődleges rendezőelv látszólag szintén a *translatio imperii*, ám az egymás után következő világbirodalmak rendje szinte érzékelhetetlen. A kiindulópontot az Asszír birodalom jelenti, melynek alapítója, és így a föld első királya Kronos és leszármazottai.[36] A dinasztia utolsó uralkodója Sardanapalos, ez az elképzelés általános a krónikákban, viszont egyedülállóan malalasi a hosszú történet, mely szerint Perseus győzte le, erről más, Malalastól független szerző nem tud, eltekintve a Synkellosnál olvasható etimológiától, melyben összekapcsolja a perzsa-Perseus szavakat (Synk.196.11). Mivel azonosítja a babiloni és asszír birodalmat, ezért rákényszerül, hogy ezt a „virtuális" Asszíriát még egyszer megbuktassa, ezúttal Kyros által. Asszíria bukásával és a perzsa világbirodalommal a hatodik könyvben foglalkozik, ott a fő témát Dareios hódításai jelentik, és a történetek központi figurája Dániel. Sajátos módon a könyv címe „az Asszír birodalom."

Tehát a malalasi történelemképben a világtörténelmét két királyság, pontosabban császárság uralja: Róma és Perzsia, illetve ezek jogelődjei. E két birodalmat minden lehető nyelvi módon elválasztja a többi államalakulattól. Ennek egyik eszköze, hogy a *basileus* = „császár" szó használatát igyekszik e két birodalom uralkodóira korlátozni.[37] Ezzel kapcsolatban tanulságos a „*kosmos*" kifejezés használata. Az esetek nagy részében világegyetemet jelent, sokszor kifejezetten a teljes Teremtést (4.7. p. 72, p. 73, 4.8. p. 77, 7.4. p. 175), más alkalommal inkább az „*oikoumené*" fogalmához közelít az értelme.[38] A királyság intézménye és a földi királyság a teljes égi-földi kozmosz rendjét utánozza, így nem csoda, hogy a *basileiát* azonosítani lehet a *kosmos*-szal – így különösen érdekes a szó 18.51. p. 454. fejezetbeli használata, itt Iustinianos levelét idézve két *politeia*-ként majd két kozmoszként határozza meg a Perzsa és a Római birodalmat. Fontos hangsúlyozni, hogy a kifejezés egy dokumentum szövegében jelenik meg, tehát nem speciálisan Malalas szóhasználatára jellemző.

A krónikás tehát nagyon hasonló módon bánik az ókor keleti népeivel, mint a saját korában felbukkanó új népekkel: csoportokba szervezi, őket, egyeseket teljesen önkényes alapon azonosnak tekint, és teszi mindezt – az ókori keleti népek esetében nyilvánvalóan – ideológiai céllal. Malalas a népies nyelvű szerzők sorába tartozik, de ez nem jelent előítélet-mentességet, vagy valamiféle naiv viszonyulást a történelemhez, éppen ellenkezőleg, ahol a hiteles információk, a kutatómunka hiányoznak, ott a krónikás saját prekoncepcióival pótolja a tényeket. Érdemes e ponton összehasonlítanunk a műveltebb bizánci szerzőkkel, akik saját korukat próbálják attikai köntösbe csomagolni, az eltelt másfél évezredről tudomást sem véve. A krónikás számára ezzel szemben a világ egész történelme a VI. század Római Birodalmával és annak viszonyaival azonos. Ami e két felfogásban közös: a történelmi változások kategorikus tagadása.

7.

A klasszicizálás, melynek szellemében a jelen népeit a múlt népeihez kapcsolják, adott esetben fordítva is hat: a múltat is átírják. Ez azonban még nem magyarázza meg, mi tette lehetővé a bizánci íróknak, és hihetővé a bizánci olvasóknak az olyan bizarr kijelentéseket, hogy a bolgárok myrmidónok, a magyarok meg dákok. A válasz Bizáncon belül keresendő: a birodalom lakosainak fogalmai a nemzeti, etnikai azonosságtudatról gyökeresen különböztek a modern elképzelésektől.

Az előző oldalakon elsősorban Ióannés Malalast idéztem. A krónikás a Malalas melléknevet viseli, mely a szír m-l-l tőből vezethető le: szír származású, talán beszélte is a nyelvet, görögül írt, és kétségtelen, hogy rómainak vallotta magát.

A VI. századra az (egykori) Kelet-Római Birodalom területén az egyetlen lehetséges önmeghatározás a római. A *hellén* szó eredeti, etnikai tartalmát szinte teljesen elvesztette, jelentése egyszerűen pogány. A Malalas-krónikában

végigkövethető, hogy a szó vagy ebben az utóbbi jelentésben tűnik fel, vagy a krónikás magyarázatot fűz hozzá, külön jelzendő, hogy a szó az adott helyen népnév.[39] Így tesz pl. a 4.13. (p. 83)-ban: „Egy bizonyos Abas uralkodott a hellé-neken, azaz Hellasban." A 4.16. (p. 85) fejezetben királylistát ad meg a „hellének, azaz peloponésosiak királysága" címszó alatt. Hogy elkerülje a *hellén* jelző használatát a 2.18. p. 55.-ben a „Hellasban lakók"-ról beszél. Ugyanitt a népek felsorolásában babilóniak és frígek után a „Hellasba valósiak" következnek, tehát nem hellének, hanem hellasiak. Ezektől eltekintve döntően „pogány" jelentésben használja a *hellén* szót.[40] Azt szokás mondani, hogy a kultúráját diadalmasan terjesztő Róma, mely romanizálja Galliát, Hispaniát és az egész nyugatot, kudarcot vallott keleten. Ám ha Malalast és kortársait nézzük, be kell látni, hogy a nyelv átvételétől eltekintve a romanizáció teljes volt. Malalas is, mint sokmillió honfitársa, akik szintén rómainak nevezik magukat, hazájukat *Rhómania*-nak, a latin nyelvet, melyen egy szót sem beszélnek, római nyelvnek, függetlenül attól, hogy ők maguk görögök, szírek, örmények vagy isauriaiak.[41] Nyilvánvaló, hogy ilyen körülmények között számukra a nemzeti azonosságtudat, mely kétségtelenül erős volt, teljesen más jelentést hordozott, mint manapság.

Ez a rómaiságuk semmiféle etnikai, vérségi kapcsolatra nem alapulhatott. Ugyanígy a beszélt nyelvnek sem volt benne különösebb fontossága. Valójában kulturális aspektusa is alig volt, a római tradíciók csak a legműveltebb szerzők számára hordoztak tényleges tartalmat, és számukra is elsősorban csak a kora-bizánci periódusban a birodalom összlakossága számára a kulturális egység egyszerűen az ortodox hitet jelentette.[42]

A bizánci *„rhómaioi"* számára összetartó erőt jelenthetett maga a Birodalom, az ország, amelyben éltek. Ez a Birodalom inkább eszmei képződmény, mely soha nem választható el uralkodója személyétől. Bizáncban a monarchikus államrendtől elkülöníthető, önálló állam-fogalommal nem-

igen számolhatunk. A bizánci irodalomban, s így Malalasnál is, a leggyakoribb ország vagy állam jelentésben használt szó a *basileia*, így az állam fogalma a terminológia szintjén is összekapcsolódik a császárság eszméjével, a szó egyaránt jelentheti az országot, annak teljes területével, provinciáival, lakosságával egyetemben, másrészt a császári hatalmat is, a császárságot, mint államformát is. Pontosabban fogalmazva nincs külön szó államra, csak a monarchia rendszerével és a császár személyével együtt.

Ez összefügg azzal a változással, hogy a *politeia* szó egyre kevésbé jelent államot. A szó jelentése kereszténységnél és főleg hagiographiában ellenkezőjére fordul, életmódot jelent, elsősorban a szentek, remeték életmódjára vonatkozik, amiben a közügyekben való részvétel legkevésbé sem kaphat szerepet.[43] Sinogowitz[44] szerint a *politeia* szó használata ezután az államra rendkívül ritka, majdnem mindig *„Lebenswandel"* jelentésben áll. Ezt az álláspontot Beck cáfolta[45], t.i. továbbra is használták a *politeia* szót állam jelentésben, emellett egyre gyakrabban fordul elő a bizánci birodalomra vonatkoztatva a *koinon* szó, amely nem implikál semmilyen kormányzati formát.

Malalas esetében a *politeia* szó alapvetően őrzi eredeti jelentését, például a több alkalommal előforduló *„Rhómaiké politeia"* formula esetében. (2.8. p.33, 17.18. p.423.), ám a látszólag klasszikus jelentés ellenére a szó használati köre mégis leszűkült. Gyakrabban fordul elő a krónika kortárs történeti részében, ami utalhat akár arra, hogy a kifejezés élő nyelvben is gyakori volt „állam" jelentésben, akár arra, hogy a hivatali nyelvhasználat kedvelte. Az esetek túlnyomó többségében a rómaiak államára vonatkozik,[46] ritkábban Perzsiára,[47] bizonyos esetekben pedig a Római birodalmat és Perzsiát említi együtt, mint két *politeiát*.[48] Semmiféle más államalakulat kapcsán sem használja a kifejezést, így a *politeia* szó hiába fejezi ki elvileg a tiszta államfogalmat, de a gyakorlatban ez is *basileiát* jelent, méghozzá annak legszűkebb „császárság" értelmében. Tehát Malalas fogalmilag képes lett

volna rá, hogy elkülönítse az állam ideáját a császárságtól, de a gyakorlatban mégsem tett rá kísérletet, krónikájában a nem monarchikus államformájú országok egyszerűen az *abasileutos* „királytalan" jelzőt kapják, és a legtöbb esetben nem is tekinti őket valódi országnak.

A bizánciak római identitásában éppen az uralkodó személye volt a döntő tényező, hogy mindannyian az egyetlen római császár alattvalói, akit uralkodók jogilag folytonos lánca köt össze az első imperátorral, Augustusszal.[49] Az ortodox uralkodó személye fűzi össze egyetlen nemzetté a „rómaiak" közösségét, beszéljenek bármely nyelven, tartozzanak bármely néphez. Rajta kívül az egyetlen császár a perzsa uralkodó, aki a krónikák felfogása szerint valamennyi keleti birodalom örököse.

Az ortodox római császárság eszméje biztosítja a birodalom lakóinak az identitásuk alapját, és ebből a kiindulópontból kategorizálják az idegen népeket – ami nem könnyű feladat, főleg a nomád népek esetében. És el kell ismernünk, amilyen alapon a görög nyelvű, szír Malalast rómainak tartható, csaknem ugyanolyan joggal tekinthetők a magyarok gepidáknak.

JEGYZETEK:

[1] Moravcsik Gy.: Die archaisierende Namen der Ungarn in Byzanz. Byzantinische Zeitschrift 30 (1929-30) 247-253; Harmatta J.: A magyarok nevei a görög nyelvű forrásokban. In: Honfoglalás és nyelvészet. Szerk.: Györffy Gy. Bp. 1997. 119-140.

[2] A bizánci korszak klasszicizáló tendenciáihoz a három, talán legalapvetőbb munka Moravcsik Gy.: Klassizismus in der byzantinischen Geschichtsschreibung. In: Polychronion. Ed.: P. Wirth. Heidelberg 1966. 366-77; H. Hunger: On the Imitation of Antiquity in Byzantine Literature. Dumbarton Oak Papers 23-24 (1969-70) 15-38; valamint Alan és Averil Cameron: Christianity and Tradition in the Historiography of the Late Empire. Classical Quarterly 14 (1964) 316-328.

[3] Az antikvitásban sem volt soha eszmény az alkotói önállóság, a helyesnek tartott eljárás mindig is a mimésis volt, a korábbi alko-

tók utánzása és a velük történő vetélkedés. E felfogás következménye, hogy Bizáncban pl. a járványok lejegyzésénél általában Thukydidés athéni pestisről szóló leírását veszik alapul. Az antik előképeket követő néprajzi leírásokra jó példa pl. Priskos, aki a hérodotosi leírásokat használja mintaként (v.ö.: Graf A.: Antik hatások a korai bizánci irodalom ethnográfiai tudósításaiban. Egyetemes Philologiai Közlöny 57 (1933) 24-33, 100-105, 251-234; uott: 58 (1934) 76-79, 176-180. ill. Benedicty R.: Egy Priskos hely történeti hiteléről. Antik Tanulmányok 5 (1958) 75-78, uő.: A Thuléról szóló ethnographiai exkurzus a kaisareiai Prokopiosnál. Antik Tanulmányok 10 (1963) 59-65. Hasonlóképp megemlíthető, amikor Bölcs Leó a magyarok harcmódjára vonatkozó részeket Maurikios Taktikájának türkökre vonatkozó fejezeteiből veszi át. A bizánci hétköznapok bizonyos jelenségei, tárgyai csak az alacsonyabb műveltségű szintű szerzőknél jelennek meg, néhány jó példát hoz Mango: C. Mango: Byzantine Literature as a Distorting Mirror. in: Byzantium and its image. London 1984. 3-18. Az *imitatio* kényszere szülte meg a hatalmas bizánci lexikográfiai irodalmat: vagyis mindazon segédeszközöket, melyek a klasszikus művek értelmezéséhez elengedhetetlenek voltak: szótárakat, a Suda lexikont, a geográfiai jegyzékeket, melyek az antik helységneveket modern, t.i. bizánci megfelelőikkel egyeztettek.

[4] E hozzáállás legfurcsább jelét azok a bizánci szerzők adják, akik kerülik a keresztény zsargon használatát, és mintegy kívülállóként írnak a keresztységről: ezeket bőven tárgyalja A. Cameron 1964. 316.ff. Jellemző, hogy a tagadhatatlanul pogány Ammianus kevésbé kerüli keresztény kifejezéseket, mint egyes keresztény utódai.

[5] K. Krumbacher: Geschichte der byzantinischen Literatur 1897[2] München, 107-108.

[6] H. G. Beck: Zur byzantinischen „Mönchschronik." In: Speculum historiale. Freiburg 1965, 188-197.

[7] Malalast mint egyházi személyt említi Krumbacher (1897, p. 325.: „...und das Amt eines Predigers ausübte."), v.ö.: J. M. Mavrogordato: Byzantine literature, in: Byzantium. Ed: N.H.Baynes és H.St.L.B. Moss, Oxford p. 221-252, 1948, p. 243., ugyanezt írja J.W. Barker: Justinian and the Later Roman Empire Madison 1966 p. 296. J. Haury kisérletet tett rá, hogy Malalas személyét azonosítsa Ióannés Scholastikos pátriárkával (Johannes Malalas identisch mit dem Patriarchen Johannes Scholastikos? Byzantiniche Zeitschrift 9 (1900) 337-356.)

[8] Moravcsik 1929, 247ff.

[9] Hasonló értelemben, ahogy manapság germán népekről beszélünk – meglepő, de a bizánci források nem használják a „germán" szót gyűjtőnévként, az egyes törzseket, népeket saját, külön nevükön említik.

[10] Harmatta 1997, 135.

[11] A vele kortárs Prokopios Attila népét massagetáknak nevezi, a gótok getai-nak (Prokopios Bella3.4.24.) Már Agathias (2.27.) mentegetőzik, amiért modern neveket kell használnia. A X. századi Leo Diaconusnál (9.6. p. 149.Bonn) a bolgárok mysök, az oroszok szkíták.

[12] V.ö. még Moravcsik Gy.: Byzantinoturcica. Berlin 1958. II. 24.ff. példáit.

[13] Nem állapítható meg teljes bizonyossággal, hogy a XVIII. könyv második fele Malalas tolla alól került-e ki, vagy egy névtelen *continuator* munkája. Ld. H. Gelzer: Sextus Iulius Africanus und die byzantinische Chronographie. I-II. Lipcse 1885.; A. Freund: Beiträge zur antiochenischen und konstantinopolitischen Stadtchronik. Jena 1882. 22-28.; E. Patzig: Unerkannt und unbekannt gebliebene Malalas fragmente. Jahresbericht der Thomasschule für das Schuljahr von Ostern 1890 bis Ostern 1891. Leipzig 1891.

[14] Ed. pr. Edmund Chilmeadus, Oxonii 1691. Ezzel lényegében azonos L. Dindorf kiadása a bonni corpusban (L. Dindorf: Ioanni Malalae Chronographia. Accedunt Chilmeadi Hodiique Annotationes et Ric. Bentlei epistola ad Io. Millium. Bonn 1831.), ez a kiadás található meg a Patrologia Graecában is – a krónika első könyveként ezekben található szöveg nem tartozik Malalas krónikájához, hanem attól teljesen független irat. A XIX. század folyamán számos további töredék bukkan fel, köztük a krónika elveszettnek hitt eredeti első könyve, valamint a krónika ószláv fordítása (Ezekhez lásd: A. Wirth: Johannes Antiochenus von Antiokheia in chronographische Späne. Frankfurt 1894, ill H. Haupt: Über die altslavische Übersetzung des Joannes Malalas. Hermes 15 (1880) 230-35. Az ószláv szöveget V. M. Istrin adja ki több részletben, de ez a kiadás lényegében hozzáférhetetlen.). A krónika első valóban teljes és modern szövegkiadása csak 2000-ben jelenik meg: H. Thurn: Ioannis Malalae Chronographia. Berlin 2000. Walter de Gruyter, Corpus Fontium Historiae Byzantinae, vol. 35.

[15] A hagyományos caputszámozás a Dindorf-féle kiadás oldalszámozását követi. Az 1986-os angol fordításban új fejezetszámozást vezettek be, a frissebb szakirodalom, a fordítás készítői, illetve a 2000. évi modern szövegkiadás már ezt a számozást

követi. Mivel az új kiadás Magyarországon nehezen hozzáférhető, mindkét fejezetszámozást megadom, amennyiben a bonni kiadás is tartalmazza az érintett szöveghelyet. Ami az Aeneasról szóló szöveghelyet illeti, Mal. 6.16. p. 161. fejezetben emlékezik meg Sophoklés, Hérakleitos és Héraklés működéséről, majd a 6.19-ben Aeneas megérkezik Itáliába, mindezt úgy, hogy Malalas általában ragaszkodik a kronologikus sorrendben történő tárgyaláshoz.

[16] Mal. 8.32. p. 212.: „azokban az időkben élt Cicero és Sallustius, az igen bölcs római költők." Saját bizánci utókora e furcsa alkotásnak éppen azon fejezeteiből szemezgetett szívesen, melyeket ma a legmulatságosabbnak találunk: a korai, mitikus királyságok történetére úgy tűnik Malalas volt hosszú időn keresztül a legfontosabb, sőt talán egyetlen forrás.

[17] Mal. 18.47. p. 451. A témához bővebb bibliográfia a következőkben: H. J. Blumenthal: 529 and After: What Happened to the Academy? Byzantion 48 (1978) 369-85; Al. Cameron.: The Last Days of the Academy at Athens. Proceedings of the Cambridge Philological Society n.s. 15 (1969) 7-29.

[18] Mal. 18.14. p. 432. Malalas kódexében a romlott *Mugel* alakot találjuk, míg Theophanés (176.9) és Kedrénos (644.23) megőrizte az eredeti alakot, mint azt Moravcsik Gy. bizonyította (Moravcsik Gy.: Muagerisz király. Magyar Nyelv 23 (1927) 258-271.

[19] Mal. 18.125. p. 489, Szádeczky-Kardoss S.: Az avar történelem forrásai. Bp. 1998 p. 17, Moravcsik Gy: Byzantinoturcica. Berlin 1958, I. p. 332.

[20] A kutatás sokáig Hérakleios korára datálta a görögtűz feltalálását Theophanés I. 541-42. alapján: Zenghelis C: Le feu grégeois et les armes à feu des Byzantins. Byzantion 7 (1932) 265-86. Valójában már Malalas hírt ad egy „olthatatlan tűzről", erről bővebben ír H. Wada: Über die Ursprung des griechischen Feuers. Journal of Classical Studies 24 (1976) 67-74. japánul, német összefoglaló: p. 162.

[21] Elsősorban G. Downey csaknem teljes életművét sorolhatjuk ide: pl.: G. Downey: Ancient Antioch. Princeton 1963. Ezen kívül Malalas szempontjából a fontosabbak: C. O. Müller: Antiqitates Antiochenses. Göttingen 1839. W. Weber: Studien zur Chronik des Malalas, ők és A. Stauffenberg (Die römische Kaisergeschichte bei Malalas. Stuttgart 1931) bizonyították, hogy Malalas forrásértékű Antiochia VI. századi történetére, a város történetére és topográfiájára. Antiochia és Daphné majdnem valamennyi talajszint fölött megmaradt épületét helyesen lokalizálja, vagy legalább megemlíti. A nagyszámú, építkezésekkel kapcsolatos adat

értelmezéséhez: A. Moffatt: A Recording of Public Buildings and Monuments. In: E. Jeffreys (ed.): Studies to Malalas. Sidney 1990 87-109; E. Jeffreys: Malalas, Procopius and Justnian's Buildings. Antiquité Tardive 8 (2000) 73-79.

[22] R.D. Scott: Malalas and Justinian's Codification. In: Byzantine Papers. Ed.: E. and M. Jeffreys. Camberra 1981. 12-31.

[23] A témába vágó fontosabb értekezések: G. Körting: De vocibus latinis quae apud Ioannem Malalam chronographum byzantinum inveniuntur. Münster 1879; L. Merz: Zur Flexion des Verbums bei Malalas. Pirmäsens 1911 (aki nemes egyszerűséggel a görög történetírás mélypontjának nevezi), P. Helms: Syntaktische Untersuchungen zu Ioannes Malalas und Geórgios Sphrantzes. Helikon 11-12 (1971/72) 309-388., A. Rüger: Studien zur Malalas: Präpositionen und Adverbien. Das 18. Buch. Die konstantinische Exzerpte. Die tuskulanischen Fragmente. Bad Kissingen 1895., K. Weierholt: Studien in Sprachgebrauch des Malalas. Oslo 1963. A téma kutatástörténetét összefoglalja: A. James és M. Jeffreys: Language of Malalas. in: E. Jeffreys (ed.): Studies in Malalas. Sidney 1990. 216-44. Malalas lexikáját tárgyalja: A-J. Festugiére: Notabilia dans Malalas I. Revue de Philologie 52 (1978) 221-41, uő: Notabilia dans Malalas II. Revue de Philologie 53 (1979) 227-37.

[24] A vulgáris jelzőt hasonlóan kell érteni, mint a vulgáris latin terminusban, mely a késő ókor tényleges beszélt nyelvét jelenti, amely az újlatin nyelvek kialakulásának és fejlődésének alapjává vált. Hasonlóképp Malalas nyelve is többé-kevésbé kora beszélt nyelvét követi, melyből majd a közép- és új-görög nyelv kialakul. Természetesen lehetséges, hogy a krónika néha bántóan rossz stílusa csupán alkotója tanulatlanságának következménye, mint ahogy a XIX. században általában feltételezték. Ugyanakkor már Patzig felvetette, hogy a népies nyelv tudatos választás eredménye is lehet, a krónikás szándékosan használ témájához illő nyelvezetet. Lehetségesnek tartotta, hogy a krónikás szándékosan választott népies kifejezésmódot, hogy olvasóihoz alkalmazkodjon, t.i. hogy olvasói egyáltalán megértsék, amit ír. E. Patzig: Unerkannt und unbekannt gebliebene Malalas Fragmente. Jahresbericht der Thomasschule. Leipzig 1891. p.4. Hasonlóan vélekedett Weierholt is, a nyelvezet megválasztásával a krónikás a kevésbé iskolázott közönség igényeihez igazodott.

[25] Jeffreys 2003. 517, West, M.C.: The Orphic Poems. Oxford 1983. 227. ff.

[26] A fordítás során gyakorlatilag minden szót megváltoztat, eltűnnek az archaikus végződések, a krónikás – feltűnően bő lére eresztve – értelmezi a tömör, epikus veretű sorokat. A tartalmi átértelmezések

nem ennyire szembeszökők, de azért világosak: a pogányságra utaló kifejezéseket minimalizálja.

[27] Az 5.32-ben (pp. 135-136.)

[28] Így pl. a 4.16. p. 85. fejezetben a „hellének, azaz peloponésosiak" királyságáról beszél. Itt az értelmező teszi világossá, hogy a *hellén* szót nem az adott korban általános „pogány" értelmében kell érteni, és nem is a régi Hellas területét kell alatta érteni, hanem a kortárs közigazgatási beosztás szerint a Peloponésos területét. A kora-keresztény fejezetekben, például 10.35. p. 256-ban, az Antiochia vagy a Róma püspöke kifejezéshez általában hozzábiggyeszti, hogy „azaz pátriárkája", egyértelművé téve, hogy a pátriárka jogelődjeiről van szó.

[29] A 10.10. p. 234. fejezet az Orontes folyó nevét latinból magyarázza. A 7.1. p. 171. a Capitolium hegy etimológiája. A 7.3. p. 172. szerint Romulus adja a március nevet a hónapnak, melyet korábban *primos*-nak neveztek. A 12.3. p. 285. fejezetben az antiochiai olympiai játékok megalapításánál eredeti nyelven idéz egy Vergilius sort, melyhez görög fordítást is ad. Rövidebb idézeteket máskor is szívesen ad meg latinul, különösen feliratoknál (13.3. p. 318., vagy a 10.45.). A latin szavak leírásában hajlamos a kortárs latin kiejtést követni, nem csak az írásképet, mint az előző példákban látható, a rövid magánhangzók gyakran nyílttá váltak, Venetia nevét 't' helyett 'tz'-vel írja át, a ragozott formák szintén helyesek nyelvtanilag. A helyes latinság minden bizonnyal Malalas forrásainak köszönhető és nem magának a krónikásnak.

[30] Körting 1879.

[31] J. Fürst: Untersuchungen zur ephemeris des Diktys von Kreta. Philologus 60 (1901) 229-60, 330-59. ezen belül: p. 243.

[32] Körting szerint a latin szavak bőséges használata a görög népnyelv sajátja. Listái szerint 157 latin szó fordul elő 800 alkalommal, a teljes krónika kb. 94 000 szó.

[33] Így például az *indictiókra* mindig a latin szót használja, noha ennek van görög megfelelője, az *epinemésis*. Nehéz megítélnünk, hogy ez a szóhasználat az akkori olvasóra milyen hatást gyakorolt. Malalasnál a latin szavak bizonyos témákhoz köthetők: kevéssé meglepő módon a katonaság és a bürokrácia kontextusában használja őket. Valószínűleg Malalas is a hivatali zsargon hatására halmozza előszeretettel a latin kifejezéseket.

[34] J. W. Swain: The Theory of thr Four Monarchies Opposition History under the Roman Empire. Classical Philolology 35 (1940) 1-21.

[35] Swain 1940. 19-20; K. Löwith: Weltgeschichte und Heilgeschehen. Stuttgart 1953. p. 160.

[36] A korábbi kronográfusoknál ezt a szerepet általában Ninos tölti be, aki egyszersmind Ninive alapítja is.

[37] Ezzel a kérdéssel bővebben doktori értekezésemben foglalkoztam: Ioannes Malalas és a bizánci világkrónika kezdetei. Bp.2005. 99-112.

[38] Nagy Sándor leigázza az egész kozmoszt (8.3. p. 198, 9.19. p. 224.) A 4.20. p. 90. fejezet az olimpiát, mint az olympiai Zeusnak szentelt „kozmikus ünnepet" említi, itt a szó tehát a latin-görög kultúrkörre kell, hogy vonatkozzon, ahogyan a 12.3. p. 302. fejezetben említett "kozmikus éhínség" is.

[39] A hellén szó minden további magyarázat nélkül és egyértelműen népcsoportra alkalmazva, tehát nem kultúrtörténeti vonatkozásban, gyakorlatilag csak a trójai háborút tárgyaló könyvben fordul elő, ez viszont egy önálló Trója-regény, melyet a krónikás minden átdolgozás nélkül illesztett be művébe.

[40] pl. 3.13. p. 63 és 64-ben a hellének főpapjáról beszél Egyiptomban Mózes történetének kapcsán, szó esik a *hellénismos dogmá*-járól (2.18.p.53-54.), Antiochos Epiphanés pogányságra kényszeríti a zsidókat, Malalas kifejezésével *„hellénizein"* (8.22. p. 207.). A megtért Dionysios Areopagita könyveket írt a hellének ellen (10.31. p. 252.). Szó esik a római császárság idején is „hellén papokról" (10.40. p. 258.) Több helyen szembeállítja a zsidókat és helléneket (10.11. p. 237., 10.20. p. 244., 11.19. p. 280.) Hadrianus helléneket költöztet Jeruzsálembe (11.17. p. 279). A 13. könyvtől kezdve számos esetben ír a hellének elleni rendelkezésekről: templomok bezáratásáról, üldözésekről (13.2. p. 317.,13.18. p. 327., 13.37. p. 344., 14.4. p. 355., 314.16. p. 362., 14.38. p. 369, 17.9. p. 413., p. 414, 18.42. p. 449, 18.136. p. 491.). A felsorolt helyeken a szó nyilvánvalóan „pogány" jelentésben áll. Eudokia történetében (14.4. p. 355.) leírja, hogy egyrészt *„helladiké"* volt, mivel athéni, később hellénnek nevezi, mert pogány volt.

[41] Az újkori görög identitás kialakulásának legfontosabb lépése volt, hogy választani kellett a római és a hellén öntudat között. Anatólia eldugottabb görög településein gyakorlatilag a XIX. század végéig rómainak nevezték magukat.

[42] A latin ismerete hamar eltűnt a bizánci területeken, lényegében addig őrizték, amíg a jog és az adminisztráció nyelve a latin volt. Gyakorlatilag csak a kora-bizánci periódusban számolhatunk szélesebb körű latin nyelvismerettel, Ióannés Lydos a VI. században még rendkívül büszke amúgy nem túl alapos latintudására, de panaszkodik, hogy ezt már nem értékelik megfelelően. És valóban, Iustinianus, miután kodifikálja a latin jog rendszerét, saját újabb törvényeit (Novellae) görögül adja ki, a latin fordítás csak kíséret.

Léteztek latin irodalmi művekről készült fordítások, de ezek az oktatásban és a műveltségben másodrendű szerepet játszottak.

[43] H. Hunger: The Classical Tradition in Byzantine Literature: The Importance of Rhetoric. In: Byzantium and the Classical Tradition. Ed.: M. Mullett – R. Scott. Birmingham 1981. 35-47. A szent-életrajzok szokásos alcíme: *bios kai politeia.*

[44] Sinogowitz B.: Die Begriffe Reich, Macht, und Herrschaft im byzantinischen Kulturbereich. Saeculum 4 (1953) 450-55.

[45] H-G. Beck: Res publica Romana. München 1970. 13ff.

[46] Mal. 2.8. p. 33, 7.7. p. 179, 7.9. p. 182, 10.5. p. 231, 12.36. p. 305, 12.40. p. 308, 14.15. p. 361, 15.12. p. 386, 16.16. p. 403, 16.21. p. 409, 17.5. p. 411, 17.7. p. 412, 17.18. p. 422, 17.19. p. 423, 18.42. p. 449, 18.58. p. 460.

[47] Mal. 18.54. p. 455, 18.69. p. 472.

[48] Mal.18.53. p. 454, 18.61. p. 467, 18.76. p. 477.

[49] Romulus Augustulus előzése után Odoaker visszaküldte Bizáncba az uralkodói jelvényeket, tehát a konstantinápolyi császár jogosan tekinthette magát mindkét birodalomfél örökösének. A tradíciót jelzi, hogy Hérakleios idejéig a hivatalos titulus latin nyelvű marad, a császárt még évszázadokon át választják, és nem születése révén nyeri hatalmát – legalábbis elméletben, és a trónra lépés ceremóniája csak nagyon lassan krisztianizálódik. Az oszmán hódítás után készülő krónikák egyetlen uralkodói sorban foglalják össze a császárokat az első Caesartól a szultánokig.

Tüske László

Az identitásválság Tajjib Szálih epikájában

(*Vázlat*)

AZ ARAB VILÁG ÉS A MODERNIZÁCIÓ

Az arab világ és a nyugat modernkori találkozása alapvető kérdéseket vet fel az arab értelmiségi réteg számára: a gazdasági, kulturális és katonai elmaradottság milyen eszközökkel számolható fel? Vajon összeegyeztethető-e a modernizálás, a gazdasági, civilizációs haladás az iszlám hagyományos értékeivel? Jelentős gondolkodók, felelős tudósok álltak ki amellett, hogy az arab világ modernizálható úgy, hogy az iszlám alapvető értékei megőrződjenek, azazhogy egyfajta kiegyezés jöjjön létre a technikai jellegű tudás, a praktikus ismeret és az iszlám spirituális oldala között. Más gondolkodók arra hívták fel a figyelmet, hogy a hagyományos társadalom modernizációja radikális változásokkal jár, és – rövid távon legalábbis – a szintézis helyett inkább további feszültségek születnek majd ebben a folyamatban.

Ezzel együtt a nyugati kihívásokra adott válasz, a tizenkilencedik század második felétől jelentkező újjászületés, ébredés intellektuális mozgalma, a *nahda*, két diskurzusban fogalmazódott meg: a szekuláris diskurzusban és a vallási diskurzusban.[1] A szekuláris diskurzus alapvetően kiáll a nyugatosodás mellett, olyan szekuláris ideológiák mellett köte-

lezi el magát, történeti sorrendben, mint a nacionalizmus, a szocializmus és a liberalizmus, s ezek politikai eszközökkel való képviseletét is megvalósítani törekszik. A vallásos diskurzus a modernizálódás lehetőségeit a vallási reform, a konzervativizmus majd a fundamentalizmus keretei között fogalmazza meg, miközben több-kevesebb ingadozással az egyetemes arab *nahda* részesének tekinti magát.

A tizenkilencedik – huszadik századi arab eszmetörténet és politikai gyakorlat összevetéséből azonban többnyire az világlik ki, hogy a nyugati technikai eredmények és a muszlim spiritualitás szintetizálását (*tawfiq*) ajánló vallási és szekuláris programok egyike sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A mai gyakorlat bizonyos szempontból a szintetizálási kísérlet kudarcaként fogható fel, ha egyáltalán azt várnánk, hogy a szóban forgó „szintetizálás" valami egyszer és mindenkorra lezárható folyamatot jelent. Mindenesetre a jelenlegi viszonyok világosan őrzik a modernizálási kísérletek és kudarcok lenyomatát, s így egyszerre mutatják a patriarchális múlt és a differenciált gazdasági-társadalmi-egyéni sorsokat ígéri jövő emberi szenvedésekkel teli képét. A szintetizálás helyett többnyire az össze-nem-illő elemek összetákolása, fabrikálása (*talfiq*)[2] valósult meg, ahogy ezt például a modern muszlim kritikai értrelmiségi is megállapította.

De ebben a felemás formációban jelen vannak a jellegzetes nyugati és a meghatározó keleti elemek, mint az individualizálódás, vagy a közösségi lojalitást biztosító intézményrendszer, a patriarchális berendezkedés újraformálódó alakulatai stb. S ezek az elemek a társadalmi gyakorlat teljes spektrumát átszőve megjelennek kulturális szférában és az irodalmi reflexió gazdag világában is. Az arab világ modern irodalma éppen azáltal válik izgalmassá, hogy az arab valóságra reagálva a kortárs arab létezés egzisztenciális konfliktusait mutatva feltárja ezt a sokszínűséget, ezt a sokgyökerűséget, ezt a „hibriditást."[3]

A MODERN ARAB IRODALOM

Az arab irodalmat különféle szempontok szerint korszakolják. Talán elfogadható a történeti-vallási-kulturális körülmények radikális változása alapján javasolt elsődleges felosztás, ami 1) az iszlám előtti korszak törzsi-*közösségi* irodalmát, a kezdetektől a 7. sz. közepéig; 2) az iszlám vallású birodalmak *udvari* irodalmát, a 7. sz.-tól a 19. sz. végéig, és 3) a 19. sz. második felétől jelentkező *modern* arab irodalmat különbözteti meg egymástól. Azzal, hogy az egyes korszakok az irodalmi kánon, a stílus, az alkotói attitűd stb. módosulásai szerint további szakaszokra oszthatók.

Jól látszik a felosztásban megadott időhatárokból, hogy a *modern arab irodalom* alig másfél százados történetet tudhat maga mögött. Folyamatos változásokkal, alakulásokkal, a történeti, politikai feltételek adta lehetőségekkel együtt mozgó irodalomról van szó, ami radikálisan szakított a tradicionális irodalmi kánonnal. A tizenkilencedik-huszadik századi társadalmi és kulturális változások (mint például a laikus értelmiségi réteg kialakulása, az analfabétizmus felszámolására tett kísérletek, az „olvasó" megjelenése, az újságírás elterjedése, az európai irodalmi műfajok fokozatos térhódítása stb.) alapvetően átalakították az arab irodalom hagyományos rendszerét, és bizonyos értelemeben a nyugati irodalmi intézményekhez igazították. Megváltozott az irodalom funkciója: az udvari apológia helyett az egyéni és közösségi változásokra érzékeny, végső soron jövőorientált irodalom alakult ki. Ez magával hozta, hogy az irodalmi kánon átalakult: új műfajok, új kifejező eszközök váltak általánossá (a ritmika, a rímtechnika, a képvilág átalakult), a képanyagban modern elemek jelentek meg, mind jellemzőbb módon hangot kapott a személyesség, a költészet egyeduralma megrendült és kibontakozott az irodalom hármas műnemi felosztása (epika, líra, dráma), stb.

Az epika és a drámai műfajok megjelenése és elterjedése azonban nem tekinthető a nyugati minták puszta másolásá-

nak. Sokkal inkább a reális folyamatok adekvát megjelenítésével kísérletező alkotók *választásának*, akik a társadalmi méreteket öltött válság megjelenítéséhez a saját irodalmi kánon kínálatát ötvözték a rendelkezésükre álló nyugati mintákkal. A modern arab irodalomban így népszerű műfajjá vált a rövidebb elbeszélés (*qissa*) és a nagyob lélegzetű regény (riwaya), általában az *epika*, bár ez a népszerűség a költészet vezető pozícióját sohasem tudta megkérdőjelezni.

A modern arab próza különösen azzal válik érdekessé, hogy a hagyományos társadalmi viszonyok felbomlásának, az új értékek kialakulásának folyamatát jeleníti meg, és érzékletes formában teszi átélhetővé, talán meghaladhatóvá a változások okozta feszültségeket. Ilyen szempontból különösen érdekes a modern arab próza kiemelkedő alakjának, a szudáni születésű Tajjib Szálih-nak (Tayeb Salih[4]) az epikája.

TAJJIB SZÁLIH

Tajjib Szálih 1929-ben született Észak-Szudánban, kisparaszti családban. S bár a felmenői között vallási vezetők is voltak, a mezőgazdaságban szeretett volna elhelyezkedni. A Khartúmi Egyetemen kezdte meg tanulmányait, majd Londonban tanult, de végül egy rövid ideig tartó tanítóskodást követően a rádiózásban talált habitusának megfelelő munkahelyet. Hosszú ideig a BBC munkatársa volt, majd Qatar Információs Minisztériumában dolgozott tanácsadóként, később az UNESCO alkalmazottja Párizsban, legutóbb az Öböl országok képviselőjeként dolgozott az UNESCO-nál.[5]

Irodalmi művei az ötvenes évektől jelentek meg, s az egyik legjelentősebb elbeszélés-szerző rangját vívta ki már első kisebb terjedelmű írásaival is. Áttörést és nemzetközi hírnevet hozott neki *Az Északra-vonulás évada (Mawsim al-hijra ila 'l-shimal)*[6] c. regény, amit a hatvanas évek elején írt, s amit a bejrúti Hiwar c. lap jelentetett meg, de kötet formában csak 1967-ben adták ki Bejrútban (Dár al-ᶜAwda).

A regényt szinte azonnal lefordították angolra, majd több más nyelvre is, s kis túlzással azt lehet mondani, hogy Nadzsib Mahfúz 1988-as Nobel-díjas elismerése előtt ez a munka képviselte a modern arab prózairodalmat a világ irodalmi közvéleménye előtt. 2001-ben a damaszkuszi Arab Irodalmi Akadémia ezt a munkát választotta a huszadik század legjelentősebb arab regényének.

Tajjib Szálih elbeszéléseit és regényeit más műfajokba is – sikeresen! – átültették, a *Zajn esküvője* (*ʿUrs al-Zayn*) c. munkájából például a kuvaiti rendező, Khaled Siddiq olyan filmet készített, amit Cannes-ban különdíjjal ismertek el a hetvenes évek végén.

Tajjib Szálih irodalmi munkássága általában véve társadalmi, politikai érdeklődésével jellemezhető. Olyan kérdésekkel foglalkozik, mint a hagyományos társadalmak működése és bomlása, a gyarmatosítás hatása a natív társadalmakra, az identitás válsága, vagy legáltalánosabban a Kelet és a Nyugat kölcsönhatása. Magától értetődik, hogy műveinek jelentős részét a posztkoloniális diskurzusban értelmezik.[7]

A hagyományos patriarchális társadalom és a modern világ találkozása bonyolult konfliktusok sorozatában jelenik meg a szudáni szerző munkáiban is, ám ezek egy része valójában nem írható az erőszakos, vagy „természetes" modernizálás – a kolonializmus primer hatásának – számlájára. A hagyományos társadalom önmagában is konfliktusokkal terhelt, s a társadalmi egyensúlyt komoly erőfeszítésekkel tartja fenn. Jól kiépített és jól működő intézményeiben generációs, gazdasági és hatalmi-politikai érdekek ütköznek, a látszólagos állandóság és a társadalmi értelemben vett mozdulatlanság mögött az egyensúly felbomlásának és folyamatos helyreállításának folytonos küzdelme figyelhető meg. A konfliktusok és ezek feloldása a társadalom ellenőrzése, a társadalom tagjainak együttműködése révén valósul meg, egyfajta értékazonosság feltétlen elismerésével, és mély átélésével, ami végső eredőjében a patriarchális

otthonosság, a kulturális *azonosság* érzését biztosítja a társadalom tagjai számára. A *biztonságot*, amit a belátható és felmérhető (domesztikált?) körülmények közötti küzdelem nyújt az embernek.

A gyarmatosítás következménye, hogy ebbe a természettel, a közösséggel és az Istennel vívott küzdelembe új elemként, ismeretlen erőként, korábban elképzelhetetlen katonai-technikai fölénnyel robban bele a nyugat. Exportálja a nyugati társadalomszervezés mintáit, a gazdaságirányítás, a jog, a kultúra, a vallás nyugati formáit, s miközben mindezzel új kihívások elé állítja a tradicionális társadalom tagjait, megismerteti velük a nyugati ember problémáit és felelősségeit. Micsoda feszültségek, megoldatlan, feloldhatatlan konfliktusok terhelik a gyermeket, a közösséget, az értelmiségi életre készülő keleti embert, milyen megoldások megoldás-minták rajzolhatók fel, ha egyáltalán... Olyan kérdések ezek, amelyeket szinte minden arab, és még általánosabban – posztkoloniális – szerző feltett magának és olvasóinak a gyarmatbirodalmak felszámolását követően.

Tajjib Szálih három munkáját választottam, mert ezek az identitásválság egyetemes problémáját három egymástól radikálisan különböző, de egymással belső összefüggést is mutató élethelyzetben mutatják be, és így alkalmasak az arab posztkoloniális irodalomról alkotott nézeteink árnyalására.

Az *Egy marék datolya* c. elbeszélés egy kisfiút indít el a felnőtté válás útján, a *Wad Hámid pálmája*[8] a falu és a szudáni központi kormányzat, illetve az általa képviselt modernizálás közötti összeütközés finom rajza, míg a *Az Északra-vonulás évada*[9] a szudáni patriarchális falu és a modern nyugat konfliktusának a regénye.

EGY MARÉK DATOLYA

Az elbeszélés főhőse egyes szám első személyben mondja el a történetet. A rendkívül érzékeny nyelven előadott monológ a család és a tágabb közösség meleg biztonságában élő kisfiút mutatja be. Természetes életkörülményét a falu, a patriarchális közösség nyújtja, és maga a természet, a Nílus part, a folyó nagy kanyarulata, majd a kanyarulat mögötti hatalmas erdő („ami mögött óriások laknak"), a pálmaligetek, a művelés alá vont földterületek is mind-mind a tágas, biztonságos, meleg otthon világát jelentik számára. Rend, szeretet, kiszámíthatóság uralkodik ebben a világban, és – a tapasztalat szerint – a szabályok akár öntudatlan elsajátítása és alkalmazása feltétlen sikerekhez vezet. Hősünk élvezettel és gyorsan tanul, nyilvánvaló eredményeit elismerik, a felnőttektől barackot kap a fejére, az arcát mindenki megsimogatja, így aztán örömmel jár a Korán iskolába, mert könnyű felfogású, és minden nehézség nélkül sikereket tud elérni. Táplálja ez a világ, gondoskodik róla, mint édesanyja, aki a délelőtti iskolák után ebéddel várja, s aggódva engedi a folyóhoz játszani.

Szoros kapcsolat fűzi nagyapjához, a magas, fehérszakállú, hatalmas orrú gazdához, akinek a háta úgy hajlott meg, ahogy a Nílus kanyarodik a falu határában, s akire ennek ellenére mindenki felnéz. A nagyapa idealizált képe a rend, a biztonság, a tekintély, az elismertség pozitív értékei mentén rajzolódik ki. *„Azt gondoltam, hogy én is ilyen leszek majd..."* mondja hősünk, s az emlékező beszámoló egy konkrét délután eseményeinek a bemutatására tér át, amikor – szokás szerint – egy Korán-szakaszt olvas fel a nagyapának.

A természettől adott paradicsomi állapot belső elvesztését – az elbeszélés tulajdonképpeni tárgyát – itt bontja ki a szerző. A nagyapa és a kisfiú beszélgetése váratlanul a szomszédra, Maszúdra terelődik, de nehézkesen folytatódik, mert a nagyapa kurta válaszaiban felsejlő világ s benne a szomszéd képe mintha ellentmondásba kerülne a kisgyermek

alapvetően pozitív és egysíkú – örömtelített – világával, amiben természetesen a szomszédnak is pozitív szerepe van. A kisgyermek számára érthetetlen ez a feszültség, hiszen az ő világában a szomszéd jókedvű énekkel, vidám feleségekkel van jelen, aki egy alkalommal éppenséggel arra figyelmeztette, hogy ne bántsa a növendék pálmát, mert annak is van szíve. A nagyapa szavai súlyosak, de többnyire talán érthetetlenek a gyermek számára. *„Ez egy gyakran házasuló fajta"*, mondja. Majd leplezetlen büszkeséggel és számítással részletezi: *„Mindezek a földek, amiket látsz, régen a Maszúdé voltak, ő örökölte őket... És most egy kis részt leszámítva itt minden az enyém... Valahányszor megházasodott, eladott nekem egy kis darab földet... S ha minden igaz, hamarosan az utolsó részt is megszerzem..."*

A kisfiúnak nincs ideje reagálni, mert közben megérkezik Maszúd, aki a datolya begyűjtésére hívja a nagyapát. Az addig szunyókáló, majdhogynem lustálkodó öreg *„szeme megvillan"* a datolyaszüretről értesülve, és azonnal útra kelnek. Maszúd pálmaligetében, Maszúd pálmafáiról gyűjtik be a termést. Többen egyszerre érkeznek, a nagyapának széket is kerítenek, s miközben a kisfiú számára ismeretlen idegenek körbeveszik a lehulló datolya-ágakat, Maszúd hangja hallatszik, aki arra kéri a fán dolgozókat, hogy vigyázzanak, még véletlenül se sértsék meg a pálmák lágyabb részeit. Az idegenek bele-beletúrnak az összegyűjtött termésbe, kiveszik egy-egy datolyaszemet, szagolgatják, ízlelgetik, a kisfiúnak is adnak egy maroknyit belőle, egyen, és ő örömmel el is fogyasztja az ízletes és édes kóstolót. Maszúd nem nyúl a datolyákhoz, hátrébb húzódik... A datolyákat végül zsákokba merik, a zsákokat fölrakják a tevékre vagy a szamarakra, és mindenki távozik a pálmaligetből. Minden termést, minden zsákot elvisznek. Ki ennyit, ki annyit. S mikor indulásra készen a nagyapa Maszúdhoz fordul, és közli vele, hogy még mennyi tartozása van, amiről majd később beszélniük kell, nem hallatszik a válasz, csak valami csukló-hörgő hang, ami Maszúd torkából tör fel...

A kisfiú ekkor a Nílushoz szaladt, és *„nem tudja miért"*, de lenyúlt a torkán, és kiöklendezte a nemrég elfogyasztott *„maréknyi datolyát"*. Rossz közérzetének, elemi ellenkezésének, kétségbeesésének nem tudja megmondani az okát, nem mondja el, hogy a nagyapa idealizált, jóságos, fehérszakállú és nagyorrú képét ebben az eseménysorban egy másik nagyapa váltotta fel. Az a nagyapa, aki a mesevilág gyermekek számára adott felszíne mögött a reáliák világában mozog, akinek bőrborítású széket hoznak, aki szigorúan számon tartja a tartozásokat, és akinek pozícióját a *„házasuló fajta"* típusú kifejezések használata jellemzi. A kisfiú mindezekről nem tud semmit, de a paradicsomi állapotnak vége van.

Tajjib Szálih elbeszélése visszaemlékezés, mikrojelenetek sorozatából épül fel, amelyeket a két világlátásközötti feszültség kibontása tart egybe. Feszes, jól rendezetett előadás, ami elbájol a kisfiú világképének rajzával, és megindít a törés elemi szintű megjelenítésével. Persze nem több, mint jelzés csupán, vagy talán azt is mondhatnánk: az elbeszélés nagyon finom rajzában ez a Nílus-parti öklendezés nem más, mint a patriarchális társadalom belső konfliktusos világával szembekerülő kisfiú mély pszichikai válságának tünete.

WAD HÁMID PÁLMÁJA

A szudáni falusi közösség és a technikai, gazdasági modernizációt képviselő központi, de közelebbről meg nem határozott (szudáni) kormányzat közötti konfliktust járja körül és értelmezi a *Wad Hámid pálmája* c. elbeszélés. A falu a Nílus partján fekszik, a bonyodalom középpontjában az a rendkívüli pálmafa áll, ami a falu tradicionális értékrendszerében eligazító, mértékadó szerepet játszik. A narrátornak egy falubeli öreg mondja el a kormányzat hiábavaló kísérleteinek történetét.

Mindenek előtt azonban világos és rendkívüli módon érzéki képet kapunk magáról a faluról és a környékéről. Ez

a környezet majdhogynem alkalmatlan az emberi élet számára: a szúnyogok és a bögölyök olyan hatalmas tömegben fordulnak elő, hogy az odalátogatók számára elviselhetetlenné teszik a mindennapi életet. A narrátor egykedvű tárgyilagossággal, amiben itt-ott a büszkeség, vagy inkább a rátartiság is felbukkan, meséli, hogy mi történt például fia városi iskolatársával, amikor meglátogatta őket. *„Egyetlen nálunk töltött éjszaka után az arca feldagadt, belázasodott, folyt az orra, bízvást mondhatom, hogy nem tölt nálunk még egy éjszakát."* Ugyanerről az elviselhetetlen környezetről beszél egy odahelyezett prédikátor kétségbeesett távirata is, amit a központba küldött, és amiben átirányítását kérte az elöljáróitól: *„A bögölyök felfaltak, a malária kiégette a bőröm, dizentéria marcangolja a beleimet; mentsetek föl, Allah szerelmére."* A prédikátor távirata aztán egy további szempontot is bevezet, amikor ezt írja: *„Ennek a népségnek nincs szüksége rám, se más prédikátorra!"* Az idegen úgy tapasztalja, hogy az ebben a környezetben élő falu zárt rendszert képez, majdhogynem azonosul tárgyi környezetével. A nehezen viselhető környezet és az ebben a nehezen viselhető környezetben élő közösség összetartozását egy-lélegzetű működését azonban nemcsak a hivatalnok táviratából ismerjük. Maga a falusi narrátor is így beszél: *„Mi és állataink egyformák vagyunk, akkor kelünk, amikor ők, akkor nyugszunk, amikor ők, lélegzetünk összekeveredve száll fel egy gondviselés akaratára."*

Ebben az ember számára elviselhetetlen környezetben kitüntetett funkciót tölt be *Wad Hámid pálmája*. A pálma a közösség biztonságának, összetartozásának záloga. A falubeli narrátor szinte rajongó szavakkal írja le: *„Ez a .. Wad Hámid pálmája!... Nézd csak, csúcsa mint szökken az égbe, nézd, mint kapaszkodik gyökereivel a földbe, nézd, a törzse milyen tömör, telt, mint egy duzzadó asszonyi test, és nézd az ágat a csúcsán, olyan, mint egy makrancos csikó sörénye!...* Máskor így jellemzi: *„Nézd csak, fiam, nézd a pálmát, milyen büszke, milyen diadalmas... Olyan, mint egy ... mint egy ősrégi*

bálvány..." Nem ültette senki, mindenki már csak kifejlett állapotában látja, ahogy *„mint egy mesebeli sas, ...kiterjesztett szárnyával oltalmazza mindenestül az egész vidéket.*" A falubeliek álmodnak vele, s álmaikban mindig, minden nehézségükben segítségükre van.

Mindenki tudja, a falu legendáriumában jól ismert, hogy Wad Hámid istenfélő ember volt valahol egy távoli helyen, és hogy hitetlen s bűnös gazdájával szemben Alláhtól kért védelmet. Könyörgése meghallgattatott, és így került, a Nílus, a víz felől, isteni csoda révén erre a helyre. A pálma is mintha vele érkezett volna. Az egykori szentéletű férfiú sírhelyét emberemlékezet óta számon tartják, rendszeresen látogatják. Közbenjárását és segítségét kérik, hiszen az álmaikban, látomásaikban a *„méltóságteljes, ősz szakállú öreg"*, képében megjelenő Wad Hámid minden alkalommal csodás segítséget nyújt a hozzá fohászkodóknak. Persze nem mindennel lehet hozzá fordulni: *„Ha valami kis baj ér, skorpiómarás, láz, csonttörés, otthon maradunk, amíg fel nem épülünk* – mondja a narrátor – , *nagy szorongattatásainkban pedig a pálmához folyamodunk.*" S a szakrális rend szerint a pálma szentéletű gazdája beteljesíti feladatát. A narrátor élvezettel, büszkeséggel és nagy-nagy türelemmel részletezi a falu lakosainak szürreális, mágikus vonásokban gazdag történeteit, amelyek mind azt hivatottak igazolni, hogy a szentéletű öreg milyen csodákkal támogatta a falusiak életét. A falubeliek számára így a pálma a szakrális szférájához kapcsolódik, jellé, szimbólummá vált, azonosult azzal, aminek eredetileg a jele volt csupán.

A falubeliek így megrökönyödéssel és zsigeri ellenkezéssel fogadnak minden olyan fejlesztési-modernizálási kísérletet, ami valamilyen formában érintené a pálma további sorsát. Az első kísérlet még a gyarmatosító *„idegenek"* idejében történt. Azt tervezték, hogy a pálma helyén vízemelőt állítanak fel. A falu – és a bögölyök – azonban nem engedték, hogy kivágják a fát.

A második kísérlet a függetlenség elnyerését követő *„nemzeti hatalom első idejében"* történt, amikor hajóállomást akartak a pálma helyére építeni. Ez a kísérlet azon bukott el, hogy a járatok tervezésében nem vették figyelembe a falubeliek szokásait. A tervek szerint minden szerdán délután négy órakor állt volna meg a hajó ennél a településnél. A falubeliek számára azonban *„éppen ez az az idő, amikor látogatást tesznek Wad Hámid sírjánál a pálma alatt,* és amikor *magukkal viszik asszonyaikat és gyermekeiket, és állatokat áldoznak. Minden héten ezt teszik."* A racionális modernizálás előfeltételének tekintett hajóállomást nem tudták megépíteni, nem tudták a falu életét bekapcsolni távolabbi vidékek életébe, gazdaságába és kultúrájába.

De ugyanez lett a sorsa a harmadik kísérletnek is, amivel megintcsak a központi kormányzat próbálkozott. Ez a *„gyarmatosítókat elűző kormány után"* került hatalomra, és a fejlesztések egyik lépéseként újra a hajóállomás kérdése került szóba. A kiküldött elöljáró most következetességet ígért, erőszakos intézkedésekkel próbálkozott, ám a felbolydult falu ellenállt, sőt magát az elöljárót is a *„vízbe dobták"*. Az incidens után katonák érkeztek, és börtönbe zárták a falubeliek egy részét. Néhány napot a börtönben töltöttek, majd váratlanul *„nagy zenebonával"* kiengedték és megünnepelték őket...

A szerző finom iróniája süt át a történetmondáson: a falubeliek története, a falubeliek ellenállása alkalmas eszközzé vált az ellenzék politikai küzdelmében. A falubeliek hagyományőrző ellenállására támaszkodva meg lehetett támadni a kormányt, és az országos politikában érdekelt ellenzéknek sikerült is megbuktatni, és hatalomra kerülni. S bár az országos napilap így írt: *„Wad Hámid pálmája a nemzet éberségének jelképévé vált"*, ők maguk, a falubeliek, semmit sem érzékeltek, semmit sem tudtak ellenkezésük, ellenállásuk nagypolitikai hatásáról. És nem is foglalkoztatta őket, legfeljebb annyiban, hogy idegenkedve fogadták a sírhely rendbetételét: állami pénzen aranyozott kupola került Wad Hámid sírjára.

A modernizálás minden kísérlete azon bukott meg, mondja az elbeszélés, hogy a modernizálás programjával a tradicionális falu legfontosabb identitásképző objektumát, a hovatovább szakrális jegyeket öltő – mítikus, mágikus pálmát próbálták meg elmozdítani.

A narrátor türelmesen végighallgatta a falubeli öreg előadását, s csak a végén tette fel a sorsfordító kérdést. *„Mikor készítitek el a vízemelőt, a mezőgazdasági tervet és a hajóállomást?* A válasz önmagáért beszél *„Majd ha az emberek úgy alszanak, hogy nem álmodnak a pálmáról."* S a részleteket firtató kérdésekre az új nemzedék tanulásáról beszélve azt válaszolja, azt hangsúlyozza, hogy igen, talán a gőzhajó is megáll majd *„Wad Hámid pálmája alatt"*. A fát kivágni, elpusztítani, a hozzá kapcsolódó spiritualitást felszámolni nem lehet, ennél jobb és teljesebb elgondolás, hogy egykoron majd *„megfér a pálma, a szent, a vízemelő és a hajóállomás"* egymás mellett.

AZ ÉSZAKRA-VONULÁS ÉVADA

De hogyan férhet meg egymás mellett a patriarchális berendezkedés és a modernizáció? A Wad Hámid pálmája c. elbeszélés falubeli narrátorának reményei szerint a fia majd tanulni fog, és visszatérve szülőföldjére a tudását úgy kamatoztatja, hogy azzal egyfajta hatásos szintézist hoz létre a régi és az új, a hagyományos és a modern, és tágabban – a Kelet és a Nyugat között. Az Északra-vonulás évada c. regény az ebből az alapkérdésből fakadó problémák művészi feldolgozására vállalkozott.

Többször átgondolt, és többféleképpen értelmezett problémakomplexum ez, ami számos arab szerzőt megihletett. Issa J. Boullata és később Nedal M. al-Mousa elemzései azt mutatják, hogy időrendben a következő regények tartoznak ebbe a körbe: Tawfiq Al-Hakim, *ʿUsfúr min al-sharq* ('Egy madár keletről'), (1938); Dhu 'l-Nun Ayyub, al-Duktur Ibrahim ('Doktor Ibrahím'), (1939); Yahya Haqqi, Qindil Umm

Hashim ('Umm Hásim lámpása), (1944); Suhayl Idris, al-Hayy al-latini ('A Latin Negyed'), (1958); Al-Tayib Salih, Mawsim al-hijra ila 'l-shimal ('Az Északra-vonulás évada'), (1966/7); Ghalib Hamza Abu 'l-Faraj, Sanawat al-daya^{c} ('Elveszett évek'), (1980).[10]

Az arab közvélemény és a kritikai recepció egyhangú véleménye szerint azonban talán a téma leggazdagabb feldolgozását nyújtja Tajjib Szálih munkája. Ismert, hogy a kritikai recepció szinte valamennyi lehetséges módon kutatta-elemezte, és újra és újra értékeli, újraolvassa a regényt, doktori disszertációk, önálló kötetek, cikkek sora jelzi, hogy mind az arab világban, mind a nyugati irodalmi közvéleményben jelentős munkának tartják.[11]

A különféle megközelítéseket most zárójelbe téve, kizárólag a szintézis-teremtés lehetősége, vagy lehetetlensége, illetve az identitásválság felől vizsgáljuk a regényt.

Mindjárt a cím értelmezése nehézségekbe ütközik, miközben azonban lehetőséget nyújt az egész mű elsőszintű megközelítésére. Az arab címben szereplő szó: *hijra* 'vándorlás', 'kivándorlás', 'elköltözés', 'költözés', 'vonulás' értelemben fordul elő a köznapi használatban. A *mawsim* 'szezon', 'idény', 'évad', rendszeresen visszatérő időtartam jelentésben használatos. Összetételük a *mawsim al-hijra* 'A vándorlás/költözés idénye/szezonja/évada'. Az ila 'l-shimal jelentése egyszerűen 'északra', 'észak felé', 'észak irányába'. Képes értelemben az Észak itt a Nyugatot jelöli. A teljes cím tehát: 'A vándorlás/költözés/vonulás évada Észak/Nyugat felé', vagy ahogy a *Világirodalmi Enciklopédiában* szerepel: *„A vándorlás évszaka észak felé"*. Meghökkentő cím, hiszen nem tudjuk, hogy kinek vagy minek a vándorlásáról/költözéséről/vonulásáról van szó.

A választ a mű utolsó szakaszában kapjuk meg. A történet szerint a narrátor egy rettenetes felismerésekkel teli éjszakát követő hajnali órán a Nílusba veti magát s a folyó monoton morajlása, a partmenti szivattyúk dohogása majd kattogása közepette úszni kezd a másik oldal felé. *„Csak úsztam, úsztam,*

szilárdan eltökélve magamban, hogy elérem az északi partot. Ez a cél." Belső monológban számol be arról, hogy fokozatosan elfárad, hogy elzsibbadnak a lábai, a karjai, hogy lefelé húzza a folyó. Fokozatosan az öntudat és az öntudatlanság állapota közé kerül, majd egyszer csak mégis a felszínre löki magát, s tovább küszködik a folyóval, rettegve, érezve, hogy a folyó pusztító erői mindegyre lefelé rántják, hogy az áramlás a céljával ellentétes oldalra, a déli part felé taszítja. „*És ekkor az élet és a halál közötti állapotban megláttam egy csapat homoki fajdot, amint észak felé tartott. Milyen évszak is van most? Tél van, vagy nyár? Kirepülnek csak, vagy ez már a vonulásuk? Úgy éreztem, hogy megadom magam a folyó pusztító erőinek. Éreztem, hogy a lábaim lefelé húznak, s egy pillanatra... a folyó moraja éles hangzavarrá változott, ám ugyanakkor valami villámláshoz hasonló éles fény villant. Aztán csend lett és sötétség töltött be mindent. Nem tudom mennyi idő telt el így...*" Az eszmélés váratlanul és teljes erejével tör hősünkre, és mintha fordulat történt volna: „*Az agyam kitisztult akkorra már, s világossá vált előttem, hogy milyen kapcsolatban is vagyok a folyóval: körözök a víz tetején, de nem tartozom hozzá. Arra gondoltam, hogyha most meghalnék, ugyanúgy halnék meg, ahogy megszülettem: a saját akaratom és a hozzájárulásom nélkül. De hát egész életemben nem választottam semmit és nem is döntöttem soha semmiről. Most azonban döntöttem, és az életet választottam. Élni fogok, mert vannak olyan emberek, akikkel a lehetséges leghosszabb ideig együtt szeretnék maradni, mert kötelességeim vannak, amiknek eleget kell tennem, és már nem foglalkoztat hogy vajon van-e értelme az életnek, vagy nincsen... Ha nem tudok megbocsátani, akkor majd felejteni próbálok. Élni fogok, erősen, okosan... Lábammal, karommal csapkodva nagy nehézségekkel a víz fölé tornásztam magam, majd maradék erőmet összeszedve teli torokkal kiáltottam, mintha egy komédia szereplője lennék egy színpadon: Segítség! Segítség!*"

Több elem keveredik ezekben a képekben, és felbontásuk messzire vezetne: a regény címválasztását mindeneset-

re innen lehet indokolni. Talán mondhatjuk, hogy hősünk miközben a halálos fenyegetésben úszik (vergődik?) a Nílus vizében, a vándormadarak ösztönös vándorlásával szembesül, és egy pillanat alatt átváltozik. A természetes, ösztönös létből egy pillanat alatt „modern" emberré válik. Modern emberré, abban az értelemben, hogy rádöbben: *„köröz a víz tetején, de nem tartozik hozzá"*; a világ dolgaiban immár racionálisan igazodik el, hogy felelősséget érez embertársai iránt, és hogy mindezt egy csipetnyi iróniával is képes szemlélni. Ez lesz az északi part. De ez nem a vándormadarak természet-adta, ösztönös rendet követő világa immár, hanem a természetes öntudatlanságból kilépő, a világra radikális racionalizmussal reflektáló tudatos ember hazája.

Hosszú út vezet ehhez az átalakuláshoz: tragédiák, gyilkosságok, öngyilkosságok jelzik az egymásnak feszülő Észak és Dél, a Fekete és a Fehér, a Hagyományos és a Modern ütközéseit. Tajjib Szálih szigorú fegyelemmel, mértékkel bontja ki a regény világát. A regény cselekménye két szálon fut. Egyfelől a Névtelen Narrátor történetét követi, aki angliai tanulmányait befejezve hazatér szudáni falujába, kinevezik tanárnak a közeli városba, megnősül, gyermekei születnek. Ez mintegy a keretet adja a másik szálhoz, Musztafa Szaíd történetéhez. Musztafa Szaíd előbb Kairóba, majd – *„első szudáni gyermekként"* – Angliába kerül. Egy angol házaspár taníttatja, gazdaságtudományi és politikatudományi diplomát szerez, egyetemi karriert épít, könyveket ír, nemzetközi hírnévre tesz szert. Magánéletét szerelmi hódítások, sikerek tarkítják, amiben jelentős szerepe van arab-afrikai származásának (Othelló?), a lakásában berendezett arab, szőnyeges, színes, illatos szobának, és tökéletesen elsajátított angol modorának. De szerelmi életét sorozatos tragédiák sújtják, három nő is öngyilkosságot követ el miatta. Megnősül, *„első szudáni férfiként lép házasságra egy angol nővel"*, Jean Morrisszal, de három éves szenvedélyes együttlét után – egy végzetesen játékos szerelmi aktus során – megöli a feleségét. A bíróság elítéli a gyilkosság miatt, hét évet börtönben tölt,

később Szudánba költözik. A faluban földet művel, újra megnősül, a felesége Huszna, egy helybeli paraszt lánya, két fia születik. Innen indul a regény. A Névtelen Narrátor és Musztafa Szaíd ebben a szudáni faluban találkozik, és találkozásuktól kezdődően a sorsuk szorosan összefonódik. Musztafa Szaíd feltárja a Névtelen Narrátor előtt eddigi életének egyes részleteit, majd a Nílus egyik áradás során váratlanul eltűnik. Vagy az ár ragadta el, vagy egyszerűen hagyta magát elragadni általa. Az író fenntartja mind a két lehetőséget, s ebben a tekintetben mindvégig bizonytalanságban hagyja az olvasót. Minthogy Musztafa Szaíd a Névtelen Narrátor gondjaira bízta özvegyét, és a gyermekeit, ő gondoskodik róluk, bárha visszafogottan, bárha fenntartásokkal. A falu azonban, amely mindeddig csendes hátteret és semleges keretet nyújtott a történésekhez, váratlanul szerepet követel magának. Wad Rajjisz, a hetven fölött járó öreg feleségül kéri Muszatafa Szaíd özvegyét. Huszna elutasítja, és a Névtelen Narrátor segítségét kéri. A Névtelen Narrátor azonban nem tud vagy nem akar közbelépni, sőt, talán azért, mert a Huszna iránt érzett nyiladozó szerelmét magának sem vallja be. Az érvényes szokások szerint a harmadszori kérést azonban már nem lehet visszautasítani, így Huszna Wad Rajjisz felesége lesz. Az asszony nem fogadja el a házasságot, és ahogy egyébként fenyegetően korábban beszélt róla, a házasság elhálását követelő, erőszakoskodó öreget kasztrálja, megöli, majd öngyilkos lesz. A falu éjjel, titokban temeti el a halottakat. A Névtelen Narrátor felnyitja Musztafa Szaíd angol mintát követő, kandallóval, öblös fotellel berendezett könyvtárszobáját (ahol egyetlen arab könyv sincs). Végiglapozza Musztafa Szaíd életének relikviáit, a könyveit, a róla szóló újságcikkeket, a lap-kivágásokat és így további részletekkel egészül ki az eltűnt férfi életrajza. A Névtelen Narrátor zaklatott lelkiállapotban veti magát a Nílusba, úszik, és küzd az árral, majd a vonuló fajdokat megpillantva segítségért kiált.

Ahogy a fentiekben utaltunk rá, a regény a döntés szituációjáig, illetve a döntést követő segélykiáltásig vezeti hősét. A regény bevezető mondatai különösen fontosak ebből a szempontból:

Az úgy volt, Uraim, hogy a hosszú távollét után, vagy hogy pontosabb legyek, az után a hét teljes év után, amit Európában töltöttem, visszatértem az enyéimhez. Tanultam, és sok mindent elsajátítottamt, és persze sok minden rejtve is maradt előlem, de az egy másik történet lehetne. Most inkább arról beszélek, hogy valami mérhetetlen felindulás töltötte el a szívemet, amikor hazatértem a családomhoz, ebbe a kis faluba, a Nílus kanyarulatához. Hét teljes éven át csak vágyódtam utánuk, csak álmodtam felőlük, s most végre elérkezett ez a csodálatos pillanat, és én valóban közöttük álltam. Nagyon örültek nekem, körbenyüzsögtek, zsibongtak mellettem, s alig múlt el egy rövidke kis idő, máris úgy éreztem, mintha jégdarab olvadozna a bensőmben, mintha átfagyott föld lennék, ami fölött végre fölkelt a Nap. A törzsi-közösségi élet melege volt ez, amit jó ideje hiányoltam abban az országban, ahol „a hidegtől elpusztulnak az óriás bálnák". De a távollét alatt olyan sokat gondoltam rájuk, hogy a találkozás első perceiben mintha valami köd ereszkedett volna közénk, s időbe telt, amíg a fülem ráhangolódott a hangjukra, amíg a szemem felismerte az alakjukat és az arcvonásaikat. A köd aztán eloszlott, és érkezésem második napján már a saját ágyamban ébredtem, a jól ismert ágyban, a megszokott szobában, amelynek falai gyermekkorom, serdülésem, ifjúságom tanúi voltak. A szélre figyeltem fel, s valóban, ez volt az a hang, amit annyira ismerek, aminek oly kedves suttogása van a mi vidékünkön. A szél, aminek más a hangja mikor a pálmák között suhan és más, mikor a búzamezők fölött jár. Aztán meghallottam a vadgalambokat, s ahogy az ablakon át az udvarunk végében álló pálmafára pillantottam, tudtam, hogy az élet jó. Elnéztem a pálmafa erős, harmonikus törzsét, a gyökereit, ahogy a földbe nyúlnak, a zöld ágait, ahogy a csúcsról visszahajolnak, és egyszerre valami végtelen bizonyosság töltött el. Éreztem, hogy nem lehetek

valami könnyű madártoll, amit a szél kedvére sodorgat, hanem teremtmény vagyok, olyan teremtmény, mint ez a pálma itt, aminek eredete, gyökere és célja van.

A regény befejező részéből vett előbbi és ez a bevezetésből származó hosszabb idézet – túl azon, hogy Tayyib Szálih prózát és poézist emelkedett költészetté vegyítő stílusából is ízelítőt nyújt –, mintegy a *fejlődésregény* keretébe foglalja a történetet. A kiinduló pont a *teremtmény* természetes, reflektálatlan állapota, a pálmáé, az ösztönösen vonuló sivatagi fajdoké, a falujába visszatérő utazóé, aki élete során sohasem dönt, sohasem választ. S a befejezés az a kétségbeesett, önmagával, döntésteleségeivel szembesülő – kiküzdött – egyéniség, aki éppen ezzel, a végletes lelki és fizikai terhelés elviselésével, és az ettől való elrugaszkodással végre eljut a választás, a döntés szükségességének felismeréséig. S ennek birtokában immár kilép a Nílus – a világ, a szerelem, a barátság – öntudatlan áramlásából, és szabad individuumként – cseppnyi iróniával – reflektál ebbe a teremtett világba szorult helyzetére.

A fejlődésregény egy sajátos változata Tajjib Szálih munkája. A cselekmény egy ambiciózus fiatal hős, Musztafa Szaíd, küzdelmeit jeleníti meg, aki a gyarmatbirodalom centrumába érkezik, és elemi élményként éli meg a kultúrák találkozását: saját, magával hozott (és a centrum vele kapcsolatos elvárásaiban rásütött) meghatározottságai sokkoló erővel ütköznek a centrum kultúrájával. Ez a kulturális sokk logikailag különböző magatartásmintákat vet fel: el lehet utasítani a centrum kínálatát, el lehet fogadni, vagy – harmadikként – valamilyen szintézist lehet teremteni a saját kulturális örökség és a Nyugat (vagy Észak) kultúrája között. Tajjib Szálih regényének erénye, hogy a logikailag lehetséges megoldásokat felvillantja, felkínálja pusztán, de hőseit nem kényszeríti egyetlen „megoldás" zsákutcájába sem.

Az európai hagyományos fejlődésregényben egy adott társadalmon belüli előrehaladás történetét olvassuk, itt földrajzi, társadalmi és történeti értelemben is nagyobb tá-

volságokat kell áthidalni. A főhős alacsonyabb társadalmi helyzetből indul, vidékről, egy távoli gyarmatról, és tovább bonyolítja az indulás körülményeit szudánisága, fekete bőrszíne, illetve a gyarmatbirodalomban az ehhez kapcsolódó képzetek és elvárások, a Másikkal kapcsolatos előítéletek, félelmek, fenntartások és – esetenként – irracionális rajongások is.

A fejlődésregény főhőse rendszerint magasabb társadalmi státusú lányba lesz szerelmes, a szerelem azonban beteljesületlen marad, s a nő elérhetetlensége döbbenti rá a főhőst a valóság rendkívüli nehézségeire. Regényünkben is különös szerepe van a szerelmi történeteknek, és általában a nemek közötti kapcsolatoknak, sőt, valójában ezek jelenítik meg a két színhely (centrum – periféria) kulturális különbözőségeit. A centrumban meghatározó szerepe van Musztafa Szaíd afrikai arab mivoltának, ami a vadság, a primitívség képzetét hívja elő az európai nők körében akár az arab herceg, akár a „domesztikált" Othelló alakjában. Hősünk rájátszik erre a tragikus szerepre, külön arab szobát tart fenn, és élete egy korszakában a szerelmi hódításokat a gyarmattartó meghódításának – a gyarmat visszavágása lehetőségének – tekinti. Valódi *thriller,* ahogy a mindent elöntő és a szereplőket egyetlen lázas hevületbe kergető nyers szenvedély Jean Morris halálát hozza magával. Tajjib Szálih a periféria szerelmi világát is ugyanilyen kíméletlen radikalizmussal jeleníti meg. Wad Rajjisz, akiről tudjuk, hogy hetven év körül jár, hogy többször nősült, és hogy a nőket nem tartja sokra, pusztán a férfi nyers vágyakozásával akarja feleségül venni Husznát. Azt a Husznát, aki egyébként Musztafa Szaíd feleségeként, két gyermek anyjaként egy másfajta feleségszerepet is kipróbálhatott már eddigi élete során. A patriarchális társadalmi elvárások Wad Rajjisz reményeinek beteljesítését tennék lehetővé, ám ez Huszna önpusztító radikalizmusán elbukik. A falu hallgatása, az éjszakai temetés mintha arról beszélne, hogy a patriarchális közösség szeretné meg-nemtörténtnek tekinteni ezt a szörnyű nászt. Tajjib Szálih persze

nem mond le a szerelem lehetőségéről, megváltó szerepéről, bár ezt a fejlődésregény középpontjába állított Névtelen Narrátorral jeleníti meg. Azzal, hogy hősünk mindeneken túl mégiscsak felismeri a benne kibontakozó gyengéd szerelmi kötődést Huszna, Musztafa Szaíd özvegye iránt.

A regény két főhősének története mintha kiegészítené egymást. Elkerülhetetlenül felmerül a kérdés, minden erőszakolt olvasás nélkül is, hogy vajon a Névtelen Narrátor és Musztafa Szaíd vajon nem ugyanannak a személyiségnek két külön aspektusát jelenítik meg? Mennyi közös vonásuk van, mennyi különböző sajátosságuk? Milyen jegyei vannak a személyiségépítésnek, ami minden látszólagos különbözőségük ellenére is közös bennük? A *hibriditás*, a posztkolonialista elmélet egyik vezérgondolata mintha mintapéldáját vette volna Tajjib Szálih regényéből.

***

A harmadik világ irodalmát rendszerint a belőlük nyerhető adatok, egzotikus helyekről szóló tudósítások, a másik ember életéről, pszichikus történéseiről, kultúrájáról szóló beszámolók forrásaként olvassa a nemzetközi közvélemény. A műveket rendszerint ennek megfelelően kategorizálják, s olyan csoportokat alakítanak ki, mint amelyek az európai műfajokat reprezentálják, amelyek az identitás kérdéseit feszegetik, amelyek a gyarmati rendszer felszámolását követő kiábrándultságnak adnak hangot. Vagy referenciális értékükön jelennek meg, vagy a nyugati modellek követőiként. Csak a legújabb időkben figyelhető meg a váltás igénye, csak a legutóbbi időszakban jelentek meg azok a munkák, amelyek a művek teljes esztétikai értelmezésére, az ehhez szükséges metodológia, olvasástechnika stb. kidolgozására tesznek kísérletet. S persze ebben a harmadik világ társadalmi folyamatainak mind komplexebb megértése is szerepet játszik. Világossá válik, hogy ezekben az országokban is az irodalom mind gazdagabb eszközkészletének felhasználá-

sával kutatják a költők, a prózaírók és általában az értelmiségi réteg, hogy miként *„lehetne értelemmel bíró formában összekapcsolni a testvériséget, a hatalmat és az időt."*[12]

FELHASZNÁLT IRODALOM

Boullata, Issa J., „Encounter between East and West: A Theme in Contemporary Arabic Novels." In *Crirical Perspectives on Modern Arabic Literature.* Ed. Issa J. Boullata. Washington, D. C. 1980. 47-60.

Hassan, Wail S. „Postcolonial Theory and Modern Arabic Literature: Horizons of Application." *Journal of Arabic Literature,* Vol. 33. 2002, 45-64.

Hassan, Wail S., „Gender (and) Imperialism: Structures of Masculinity in Tayeb Salih's Season of Migration to the North", *Men and Masculinities* 2003. 5. 309-324. On-line változata: http://jmm.sagepub.com/cgi/content/abstract/5/3/309

Hassan, Wail S., *Tayeb Salih. Idology and Craft of Fiction.* Syracuse University Press, Syracuse, N. Y. 2003.

Mousa, Nedal M. al- „The Arabic *Bildungsroman*: A Generic Appraisal." *International Journal of Middle East Studies* 25 (1993), 223-240.

Nasr, Ahmad A.„Popular Islam in al-Tayyib Salih." *Journal of Arabic Literature,* Vol. 11. 1980. pp. 88-104.

Siddiq, Muhammad, „The Process of Individuation in Al-Tayyib Salih's Novel *Season of Migration to the North.*" *Journal of Arabic Literature,* Vol. 9. 1978. pp. 67-104.

Tayeb Salih's Season of Migration to the North: A Casebook. Ed. Mona Takieddine Amyuni. American University of Beirut, Bejrút, 1985.

JEGYZETEK:

[1] Abu Zayd, Nasr Hamid, *al-Nass,* al-sulta, al-haqiqa. Dar al-Bayda' [Casablanca], 1995.

[2] Sharabi, Hisham, *Neopatriarchy: A Theory of Distorted Change in Arab Society.* New York, 1988.

[3] A posztkoloniális irodalomelmélet jellegzetes terminusa a posztkoloniális szubjektum leírására. Homi Bhabha értelmezése szerint ez „azt jelenti, hogy az Én és a Másik egymásra gyakorolt hatásuk és annak minden következményének összefüggésében léteznek..." L. a *Helikon* tematikus számát: „A posztkoloniális

művelődéselmélet", *Helikon* XLII (1996/4). Szamosi Gertrud „A posztkolonialitás". *Uo.* 415-429. ih. 425. Vö. továbbá Bhabha, Homi K. *The Location of Culture.* London – New York, 1994.

[4] A szerző arab nevének magyar alakját a *Világirodalmi Enciklopédia* Tajjib Szálih formában alakította ki (Dévényi Kinga, „szudáni irodalom. 2. Arab irodalom." *VIL* Szerk. Szerdahelyi István. XIV. k., Budapest, 1992. 810-812. ih. 812a). S bár a szerző a nemzetközi – latin betűs – átírásra a Tayeb Salih alakot használja, a továbbiakban a magyar *VIL* átírását követjük.

[5] L. *Encyclopedia of Arabic Literature.* Ed. Julie Scott Meisami & Paul Starkey. Vol. 1-2. London - New York, 1999 (1998), 680-681. A szerző műveinek bibliográfiája többek között in Al-Tayyib Salih. Dirasat naqdiyya. Tahrir: Hasan Abbashir al-Tayyib. Bejrút 2001, 408-419., továbbá Elad-Bouskila, Ami, *Voices of Exiles.* A Study of al-Tayyib Salih and his Work. Oxford, 2007. [*Journal of Semitic Studies* Supplement 22.] 191-196.

[6] A cím fordításával kapcsolatos kérdésekről l. a továbbiakat.

[7] L. Hassan, Wail S. „Postcolonial Theory and Modern Arabic Literature: Horizons of Application." *Journal of Arabic Literature,* Vol. 33. 2002, 45-64.

[8] Az *Egy marék datolya (Hafnat tamr)* és a *Wad Hámid pálmája (Dawmat Wad* Hamid*)* megjelent a *Dawmat Wad* Hamid: sabᶜ qisas ['Wad Hámid pálmája: hét elbeszélés'] c. gyűjteményes kötetben. Bejrút, 1970. több kiadás. Az *Egy marék datolya* magyar fordítása in *Kalligramm* 2008. január (Boros Attila munkája), a *Wad Hámid pálmáját* Prileszky Csilla fordította in *Wad Hámid pálmája. Mai arab elbeszélések.* Ford. Prileszky Csilla, vál., utószó, jegyz. Simon Róbert. Európa Könyvkiadó, Budapest [é.n.] 146-161.

[9] Salih al-Tayyib, *Mawsim al-hijra ila* 'l-shimal. Bejrút. é. n. [Első kiadás 1967].

[10] L. Boullata, Issa J.,„Encounter between East and West: A Theme in Contemporary Arabic Novels." In *Crirical Perspectives on Modern Arabic Literature.* Ed. Issa J. Boullata. Washington, D. C. 1980. 47-60. és Mousa, Nedal M. al- „The Arabic *Bildungsroman*: A Generic Appraisal." In: *International Journal of Middle East Studies* 25 (1993), 223-240.

[11] Vö.: Hassan, Wail S. részletes bibliográfiáját in uő, *Tayeb Salih. Ideology and Craft of Fiction.* Syracuse, N. Y.. 2003. 187-193.

[12] Vö.: Anderson, Benedict, *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről.* Budapest 2006. 43.

Vásáry István

A MONGOL ÉS TÖRÖK NYELV A MONGOL KORI IRÁNBAN

Az altáji nyelvrokonság legelszántabb ellenfele sem tagadja – függetlenül a török, mongol és mandzsu-tunguz nyelvcsoportok esetleges rokonságának kérdésében elfoglalt negatív álláspontja ellenére sem –, hogy a török és mongol nyelvű népek az elmúlt három évezred során gyakran éltek egymás szomszédságában, nem egyszer szoros szimbiózisban egymással. Ezek az éreintkezések nem maradhattak nyomtalanok a politikai és társadalmi struktúrák, a nomád életforma és hadviselés, valamint a kultúra területén, de a nyelvi szférában különösen nem, legyen szó a beszélt vagy írott nyelvről. A XIII. század előtt elsősorban a mongol nyelvek kölcsönöztek nagy tömegű lexikai anyagot a török nyelvekből, míg a XIII. és azt követő századokban, a mongol világbirodalom kialakulása, virágzása, majd széthullása idején, főleg a török nyelvekben figyelhető meg egy intenzív mongol nyelvi hatás.

A mongol és török nyelvek nemcsak Belső-Ázsiában, hanem a hódítások révén Ázsia sok területére eljutottak és elterjedtek. Az első török hódítók, akik lényeges változásokat hoztak az iszlám kori Irán életében, a szeldzsukok voltak a XI. században. Csak kétszáz év múltán érte el Iránt egy újabb nomád hódítás, Dzsingisz kán unokájának, Hülegünek a személyében, akinek mongol dinasztiája, az ún. ilkánok

nem egészen száz évig uralták Iránt (1258–1335). Jelen dolgozatomban a török és mongol nyelv iráni elterjedését és használatát vizsgálom meg a XIII–XIV. században, azaz az ilkánok korában és a rákövetkező évtizedekben, valamint a Timur hódításaiig, az 1390-as évekig tartó poszt-ilkánida és dzsalairida korszakokban.

I.

A nyelvi kérdést a XIII–XIV. századi Iránban elsősorban a mongol hódítás és következményei felől kell megközelítenünk. A XIII. századi mongol hódítások folyományaként a világtörténelemben ismert legnagyobb kiterjedésű birodalom jött létre. Az 1280-as évekre a hatalmas mongol birodalom az egész eurázsiai kontinensen keresztül húzódott, keleten Kínától elindulva nyugat felé egészen a Kárpátokig, a középkori Magyarország határáig, a legkülönfélébb népeket, kulturákat és nyelveket foglalván magába. Az utóbbiak vonatkozásában csak a legfontosabbakat említsük: a hódító mongolok nyelvén kívül a perzsát és a török nyelveket és nyelvjárásokat kiterjedten használták különböző helyeken. Bár kezdetben a mongol volt a birodalom *hivatalos* nyelve Kínában, Iránban és az Arany Hordában is, a mongol sohasem tudta helyettesíteni, még kevésbé visszaszorítani a helyi nyelveket. A mongolok, akárcsak az ideológia és vallások tekintetében, a nyelvi kérdésekben is gyakorlatias gondolkozásúak voltak. Bár saját világképüket és nyelvüket értékelték a legtöbbre, éles ellentétben a prozelitizáló nagy monoteista világvallásokkal és a modern nemzeti mozgalmakkal, sohasem akartak magukhoz asszimilálni egy idegen kulturát sem. A mongol politikai uralom elfogadása elegendő volt számukra, s ebből fakadt az a gyakorlati feladat, hogy a meghódított népek és területek közigazgatását és adóztatását megszervezzék és uralmukat folyamatosan fenntartsák. Egy ilyen hatalmas területű, sok nyelvet és kulturát egyesítő birodalomban, mint a mongol volt, jólképzett, nyelvekben

is járatos hivatalnokokra volt szükség. A mongol hódítások nyomán létrejött *multi-kulturális* birodalom aztán egyedülálló lehetőségeket teremtett a *tolmácsok* és *fordítók* számára. Ez a két foglalkozás a társadalom különböző területeiről érkező embereket szívott magába: kereskedőket és diplomatákat, soknyelvű utazókat és kalandorokat éppúgy, mint különböző hitvallások buzgó misszionáriusait és a kancelláriák titkárait és írnokait. Thomas Allsen találó elemzése szerint a nyelvtanulás és nyelvismeret a mongol korban politikailag is hasznosítható tőke lett.[1]

De a mongol nemcsak hivatalos nyelv lett, hanem egyben a legnagyobb presztizzsel is rendelkezett, mint a hódítók nyelve. A perzsa történetíró Dzsuvainí, mint öntudatos perzsa, sajnálkozik a tényen, hogy a mongol kori Irán tolmácsai indokolatlanul magas társadalmi presztizzsel rendelkeznek és ezek az alacsony rangú hivatalnokok „az ujgur nyelvet és írást a műveltség és tudás csúcsának tartják".[2] Természetesen az „ujgur nyelv"-en itt mongol nyelvet kell értenünk, ugyanis a mongolt ujgur betűkkel írták és nyilvánvalóan Dzsuvainí, mint oly sok kortársa keleten és nyugaton egyaránt, összekeverte az írást és a nyelvet.[3] Másrészt Dzsuvainí maga is elismeri, hogy különféle nyelveket és írásokat használtak a fővárosban, a mongóliai Karakorumban, ahol a jeles perzsa történetíró személyesen is megfordult és alkalma volt elsőkezi tapsztalatokat szerezni a birodalom közigazgatásáról. Közli, hogy a magas udvari tisztégviselők „szolgálatára mindenféle írnokok állnak rendelkezésre, így perzsa, ujgur, kínai, tibeti, tangut stb. írnokok, azért, hogy bárhova is kelljen egy rendeletet írni, az a nép nyelvén és írásával legyen kibocsátva."[4]

Azon túl, hogy a mongol hivatalos nyelv volt, ne felejtsük el, hogy a dzsingiszidák, a mongol arisztokrácia és a mongol harcosok és köznép is ezt a nyelvet beszélték. Maga Dzsingisz kán a mongolon kívül más nyelvet nem ismert, ezt fia és első utódja a káni trónon, Ögödej erősíti meg.[5] Később, pár nemzedék elteltével a mongol kánok és az arisztokrácia

az egyes meghódított területek különböző helyi nyelveit is beszélte. Például, Iránban Gázán kán (ur. 1295–1304), Dzsingisz kán ükunokája, Rasíd ad-Dín tanusága szerint „a mongolok nyelvén beszélt", de máshol is megerősíti a perzsa szerző, hogy „a különböző nyelvek közül a mongol volt a sajátja, de tudott valamit az arab, perzsa, hindi, kásmiri, tibeti, kínai, frank és sok más nyelven is."[6] Török nyelvtudásáról itt nem esik szó, de szinte teljességgel bizonyos, hogy tudott valamit törökül is. Rasíd ad-Dín nem érezhette ezt külön hangsúlyozni, mivel ő művében a *török* terminust igen tág értelemben használja, a mongolokat is részben beleérti és török népként írja le.

Érdekes lenne alaposabban tanulmányozni, hogy mi lehet az oka, hogy a mongol nyelvet sokkal szélesebb körben használták és sokkal tovább is maradt fenn (mind hivatalosan, mind a mindennapi érintkezés szintjén) az ilkánok Iránjában, mint az Arany Hordában, ahol a XIII. század végére kikopott a használatból. Eltekintve a rövid, pár soros sztereotip mongol szövegektől, melyek az ún. „hatósági táblák"-on (kínai *paizi*, török *baysa*) maradtak fenn, egyetlen egy hivatalos mongol iratot sem ismerünk az Arany Horda területéről.[7] A magyarázathoz a kulcsot talán Mirkaszim Uszmanov találta meg. Szerinte az ilkánok és mongol kíséretük, mivel a perzsa nyelv közegébe kerültek, mely számukra „idegenebb" nyelvi környezet volt, mint az Arany Horda mongoljai számára a török nyelvi közeg, jobban megőrizték és ragaszkodtak atyáik mongol nyelvéhez.[8] Kulturálisan és nyelvileg az Arany Horda mongoljait sokkal hamarabb szívta magába a török többségi népesség, mint Irán mongoljait a perzsa környezet. Az ilkánok Iránjában a mongolt végig hivatalos nyelvként használták, sőt az ilkánok után hatalomra kerülő, szintén mongol eredetű dzsalairida dinasztia uralkodói is mongol okleveleket bocsátottak ki, például Sajh Uvajsz egyik mongol–perzsa kétnyelvű oklevele 1358-ból datálódik.[9]

Tagadhatatlan, hogy a mongol birodalom minden területén az első hivatalos, kancelláriai nyelv a mongol volt, és a

helyi nyelvek csak a XIII. század végén tűnnek fel a hivatalos iratokon. Például az első perzsa nyelvű okirat az ilkánok korából 1288-ra keltezhető[10] és kétnyelvű, mongol és perzsa nyelven írt dokumentumok még hosszú ideig készültek.[11] Bár az utolsó fennmaradt iráni mongol nyelvű dokumentumot a fentebb említett Sajh Uvajsz bocsátotta ki 1358-ban, az idő tájt a mongol már csaknem teljesen eltűnt a hivatalos használatból. A perzsa nyelv megjelenésével (vagy inkább újbóli megjelenésével) az iráni kancelláriákban az 1280-as években, a mongol nyelv használata rohamosan hanyatlott, és használata egyre inkább csak a kancelláriai gyakorlat leghivatalosabb és legformálisabb területén maradt fenn: a kezdő formulákban és a pecsét feliratokon. Az első kétnyelvű (mongol–perzsa) oklevél megjelenése 1325-ben egy olyan korszak beköszöntét jelzi, melyben a mongol nyelv már csak szűk körben élt tovább és használata a mongol állami hagyományt és presztizst fémjelezte. Gázán kán (ur. 1295–1304) iszlámra térése és a nyomában elinduló iszlamizáció a mongol arisztokrácia körében jelentősen hozzájárulhatott a mongol hagyományok hanyatlásához minden téren, így a nyelhasználat terén is.

A mongol nyelv használata nem korlátozódott csak a kancelláriákra: az ilkánok és a dzsalairida uralkodók által veretett érmék feliratain rendre megjelennek az ujgur betűs mongol szövegek és formulák. A következő sztereotip mongol formula Abakától kezdve Gázánig, minden ilkán érméjén megjelenik: *Qaghan-u nereber (X.Y.) deletgegülüg-sen* 'a kagán nevében X.Y. verette'.[12] Gázán pénzügyi reformjai után (1301) ez a mongol formula eltűnik az érmékről, de a kán nevét ujgur betűvel később is feltűntetik még a dzsalairida érméken is.

A Gázán kán által indított iszlamizáció következtében a mongol nyelv nemcsak a hivatalokból húzódott vissza, hanem a mindennapok nyelvhasználatából is, míg a XIV. század közepére a mongol hódítók egykor nagy tekintélynek örvendő nyelve teljesen eltűnt, maga után hagyva egy vaskos

jövevényszó réteget a perzsa nyelvben, melyről Gerhard Doerfer nagy monográfiájának első kötete nyújt kimerítő és alapos tájékoztatást.[13] Nemrég pedig Peter Martinez mutatott rá egy rendkívül érdekes nyelvi jelenségre egy cikkében, melyben a Közel-Kelet nyelvi váltásainak kérdését vizsgálta a legszélesebb összefüggéseiben.[14] Martinez szerint a perzsa argó tele van mongol (és török) szavakkal, mely egyértelműen azt jelzi, hogy a mongol uralom hanyatlásával együtt a mongol nyelv társadalmi státusza is lehanyatlott, sőt idővel a mongol szavakat a közönségességgel asszociálták és alacsony stílusértéket tulajdonítottak nekik. (Jó analógiaként említhető a magyar olvasó számára az a tény, hogy a dualizmus korában tömegével került a magyar köznyelvbe alacsony stílusértékű német szavak, mint pl. *sparherd*, *smarni*, *bestek* stb., melyek mára vagy kihaltak, vagy a szókincs perifériáján tengődnek. Hasonlóan, a magyar argóba nagyszámmal kerültek be jiddis és cigány szavak, azaz két, hagyományosan alacsony társadalmi presztízsű csoport nyelvének elemei.) A fenti folyamat első lépcsőfokát ábrázolhatja az Abaka ilkán (1265-1282) uralma idején alkotó perzsa költő, Púr-i Bahá híres Ódája, melyben a szerző a mongol és török szavak túlburjánzó használatával sajátos exotikus légkört teremtve idézi fel a mongol hódítók világát.[15]

Összefoglalva: a mongol nyelvet Iránba a XIII. század közepén a mongol hódítók hozták magukkal. Mintegy három emberöltőn át, a XIV. század elejéig az ilkánok államának hivatalos nyelve lett, melyet a hódítók maguk között is használtak. A Gázán kán által elindított iszlamizációs hullám során, az 1300-as évek elejétől kezdve a mongol nyelv a hivatalos és magán használatból egyaránt kezdett visszavonulni, s eltűnése után mindössze a perzsa nyelvben hagyott jövevényszó réteg és az iráni toponímia egyes elemei őrzik az egykori hódítók emlékét.[16]

II.

A török nyelv (vagy inkább nyelvek) sorsa Iránban egészen más történet mint a mongolé. A török hódítók két évszázaddal előbb jelentek meg Irán földjén, mint a mongolok. A szeldzsukok, akik az oguz törökség egy ágát képezték, már Közép-Ázsiában felvették az iszlámot és mint muszlim nép hódították meg a szintén muszlim Iránt. Bár politikailag maguk alá vetették Iránt, kulturálisan ők hódoltak be a magasabb iráni kultúrának. A perzsa nyelvet kezdték használni, mint a kancelláriák és a magas kultúra és irodalom nyelvét. A szeldzsukokat teljesen elbűvölte, maga alá gyűrte és elnyelte az iráni nyelv és kultúra. A szeldzsukok csak perzsául írtak és török anyanyelvük használatát a mindennapi életre korlátozták; a korabeli török nyelvről Iránban viszont sajnos semmilyen írott tanubizonyság nem maradt fenn.

A mongol hódítások Belső-Ázsia minden népét, így a török népeket is mélyen érintették. Utóbbiak közül egyesek békésen behódoltak az új hódítónak, másokat a mongolok véres háborúk során törtek meg. Az előbbire a legismertebb példa a turkesztáni ujguroké, akik behódolásuk után magas pozíciókra tettek szert a különböző mongol udvarokban és közismerten a mongolok kulturális tanítómesterei lettek. Másrészről viszont a volgai bolgárokat vagy a kunokat és kipcsakokat csak heves hadjáratokat követően sikerült megzabolázni. Akárhogyan is történt, a mongol hódítás első évtizedei után a török népeket és törzseket a mongolok mindenütt a dzsingiszida államok hadseregébe betagolták és azok szerves részévé tették. A mongol és török elem keveredését megkönnyítette és felgyorsította közös nomád kulturális örökségük és évezredes szimbiózisuk gyakorlata Belső-Ázsiában. (Idézzük emlékezetünkbe itt, hogy a mintegy nyolcszáz esztendeje *Mongólia*ként ismert földrajzi terület, mely épp a mongol hódítások nyomán kapta ezt a nevet, a VI–IX. században lényegében *Turcia* „Törökország" volt, azaz a legerősebb korai török államok, a türkök és ujgurok

létrejöttének földrajzi kerete és színtere.) Sőt, néhány területen a török népesség létszáma általában, de különösen a katonaságban, túlszárnyalta a mongolét. Például a Csagatáj uluszában Közép-Ázsia területén és a Dzsocsi uluszában nyugaton, a török népelem volt a meghatározó és a mongol vezetőréteget hamar magához asszimilálta. Bár a törökség csak az utóbbi két területen volt többségben, a törökök a mongol birodalom más részein is megjelentek. Például jelentős számban telepedtek le a mongol Jüan-dinasztia alatt Kínában,[17] ahol nemcsak a mongol művelődésben fontos szerepet játszó ujgurok voltak jelen, hanem a nyugati török törzsek közül való kipcsakok és kanglik is. Ezen túlmenően, a mongol birodalom területén kívül is beszéltek törököt több helyen, így a mameluk Egyiptomban, ahol a mameluk dinasztia és katonai támogatóik a Kelet-Európából, Kaukázus vidékéről és a Krímből Egyiptomba behozott rabszolgák leszármazottai voltak. Összegezve, a török nyelvek és nyelvjárások nyelvi térképe a mongol hódításokat követően a XIII. században igen összetett és sokszínű volt. Bár ennek a nagy nyelvi közösségnek a beszélői eltérő nyelvjárásokat beszéltek (néha szinte már külön nyelveket), és különféle vallások és kulturák hordozói voltak, tudatában voltak közös származásuknak és anyanyelvüket töröknek (*türk*) nevezték. (Analógiaként a germán törzsek leírásánál Wenskus által használt gentilis tudatot említeném, mely fogalmat aztán Szűcs Jenő adaptálta a honfoglaló magyarokra.[18]) De a törökség hite a közös nyelvben, melyet sokszor a modern tudomány is átvett, nem egyéb mítosznál.[19] Nyilvánvaló, hogy az Arany Hordában és a mameluk Egyiptomban beszélt kipcsak nyelvváltozatok lényegesen eltértek az oguz vagy türkmen nyelvváltozatoktól vagy a közép-ázsiai török nyelvektől és a Kelet-Turkesztánban beszélt ujgurtól. Bármilyen további nyelvészeti vizsgálódást azonban megnehezít az a körülmény, hogy a fennmaradt írott szövegek, melyek alapján dolgoznunk kell, makacsul ellenállnak a nyelvi-nyelvjárási elemzéseknek. Ezek a szövegek ugyanis pont azzal a

céllal készültek, hogy egy sztandardizált, egységes írott török nyelvet hozzanak létre, melyet a különböző nyelvek és nyelvjárások beszélői használni tudnak.

Mindezek előrebocsátása után mégis fel kell tennünk a kérdést: Milyen török nyelvet beszéltek (és írtak) a mongol kori Iránban a XIII–XIV. században és ki használta ezt a nyelvet? 1258-ig, a mongol hódítás előtti szeldzsuk korszakban nyilván különféle oguz nyelvjárásokat beszéltek Iránban, de konkrét ismereteink ezekről alig vannak a majdnem teljesen hiányzó dokumentáció okán (csak emlékeztetőül: a szeldzsukok törökül beszéltek, de perzsául írtak). Viszont ez a helyzet gyökeresen megváltozott a mongol korral, mivel a mongolok hivatalos írásbeliségüket és kancelláriai gyakorlatukat az ujgur írásra alapozták, melyeket először ujgur titkárok és írnokok (*bitikči* és *baqši*) segítségével vezettek be. De az ujgurok egy keleti török irodalmi nyelvet használtak, mely részben a XI. században iszlamizált karahanida dinasztia iszlám-török írásbeliségének is alapjául szolgált. Nem csoda hát, ha az első Irán területén írott török szövegek az ilkánok korszakában kapcsolatban állnak a mongol kancelláriák működésével.

Hadd mutassak be egy ilyen dokumentumot, hogy érzékeltethessem ezen rövid török szövegek jellegét. Az oklevelet Emir Huszain, Öldzseitü kán egyik fő emírje, az uralkodói földbirtokok (mongol *inčü*) felügyelője bocsátotta ki 1305-ben. Az oklevél tartalma egy Tabríz és Ardabíl tartományokban levő birtokot érint.[20] Az oklevél a multi-kulturalizmus diadala a XIII. században. Az oklevél maga perzsa nyelven készült, és a végén a kibocsátó pecsétjén ujgur betűs mongol szöveg található (*Üseyin-ü gerige belge* 'Huszain biztosítéka és pecsétje'). Az uralkodói négyzetes pecsétek, melyeket a ragasztott papírdarabok összeillesztésénél helyeztek el, kínai eredetűek és kínai írással készültek. Végül, az oklevél hátoldalán egy rövid ötsoros ujgur betűvel írott török szöveg található, mely röviden összegzi a perzsa dokumentum tartalmát.

A török szöveget keleti török nyelven írták, ami első látásra meglepőnek tűnhet egy olyan országban, ahol a török népesség túlnyomó többsége nyugati török (elsősorban oguz) nyelvjárásokat beszélt. De ha megnézzük az Arany Horda esetét, mely jó analógiát kínál, minden világossá válik. Itt, ahol a török népesség többsége kipcsak-török nyelvjárásokat beszélt, nem a beszélt nyelv lett a hivatalos nyelv alapja, hanem a keleti török irodalmi nyelv, melyet a modern turkológiai szakirodalom hvárezminek (XIII-XIV. sz.) és csagatájnak (XV-XIX. sz.) nevez. A kipcsak és oguz beszélt nyelvi elemek, melyek a nyelvész számára fontos adatokat jelentenek, csak elszórtan jelennek meg, akkor is főleg a szókincs területén, és inkább a kevésbé művelt szerzők műveiben. Ez a *turkí*nak nevezett keleti irodalmi nyelv volt például használatban a kazáni tatároknál egészen a XIX. századig, mikor is fokozatosan felváltotta a modern tatár irodalmi nyelv, mely már elsősorben a tatárok beszélt kipcsak nyelvét vette alapul. Mindent összevéve, azt láthatjuk, hogy a premodern, nacionalizmus előtti időkben egy jól megfundált irodalmi nyelv presztizse és vonzereje egy nyelvi közösségben, amelyben egymáshoz közelálló rokonnyelveket és nyelvjárásokat beszéltek, olyan erős volt, hogy fel sem merült egy új, saját nyelvjáráson alapuló „nemzeti" nyelv megteremtésének a gondolata. Még egy nagytekintélyű idegen nyelv használata is elfogadottabb volt, mintsem egy új irodalmi nyelv megteremtése a beszélt nyelv alapján. Így például az Arany Hordában, a mongol nyelv ismeretének XIII. század végi hanyatlásával, a hivatalosan használt írott nyelv a már készen levő keleti török irodalmi nyelv lett, s nem egy, a beszélt kipcsak nyelvjárásokon alapuló új irodalmi nyelv. Az ilkánok Irániában viszont a mongol nyelv visszahúzódása az 1300-as évek elején teret engedett a perzsa irodalmi nyelv fokozatos visszatérésének. De a fent tárgyalt rövid török szövegek használata az ilkánida kancelláriákban arra utal, hogy a mongol hódítók nyomában megjelentek az ujgur és más keleti török területről érkező írnokok, akik teljesen kétnyel-

vűek voltak, és mind a török, mind a mongol írásbeliségnek avatott szakemberei. Elterjesztették saját keleti török írásbeliségüket Irán oguz törökjei között, és a mongol nyelv használatának elhalása után csak a perzsa nyelv és kultura hihetetlen presztizse akadályozta meg, hogy nem a keleti török vált Irán törökségének irodalmi nyelvévé.

Többeknek feltűnt már, hogy az ilkánida kor perzsa munkáiban (pl. Rasíd ad-Dín történetében) a török nevek és szavak általában keleti török formájukban szerepelnek, míg az arab szerzők inkább a beszélt és hallott oguz nyelvi formákat közlik. Sőt, a mongol korszakban a török eredetű hivatalos terminusok elárasztották a perzsa nyelvet, míg az oguz-azeri nyelvi hatás inkább a XVI. század utánra, tehát a szafavida és későbbi korszakokra tehető.[21] Az ilkánok Irán-jában a keleti török nyelv volt a hivatalosan bevett és írott török nyelv, akárcsak a közép-ázsiai Csagatáj uluszban és a Jüan-kori Kínában. Az ujgur írnokok és titkárok nemcsak sikeresen megszervezték a mongol kancelláriákat, hanem elterjesztették a saját írásbeliségüket a törökül beszélő világban. A XIX. századig aztán ezt a keleti török nyelvet használta a törökség írott nyelvként Kínai Turkesztántól kezdve Közép-Ázsián át egészen Kazánig és a Krím félszigetig. A keleti török irodalmi nyelv egyedül a dél-nyugati, oguz törökségnél nem tudott hosszú ideig gyökeret verni, és a XIV. században Anatóliában és Azerbajdzsánban egy új nyugati török irodalmi nyelv született, mely szinte születése pillanatától fogva két változatra vált szét, nyugaton, Anatóliában az oszmánlira és keleten, Azerbajdzsánban és Iránban az azeri vagy adzsemi törökre.[22]

Végezetül még két jelenségre hívnám fel a figyelmet, melyek a mongol korszak hatását mutatják Iránban, de mindkettő jóval túlélte a XIII–XIV. századot. Az egyik jelenség egy kancellária formulára vonatkozik. A mongol oklevelek formuláriuma ujgur alapokon nyugodott, így a jól ismert bevezető szavak a káni okleveleken, melyek a káni parancsot

voltak hívatottak kifejezni. Az *üge manu*‚szavunk' formula törökül *sözüm(üz)*-nek hangzott. Ha nem az uralkodó, hanem egy magas rangú tiszségviselő bocsátotta ki az oklevelet, a formula így változott: „X (a kán neve) parancsára, Y (a kibocsátó főrangú személy) szava". Például: *Abū Sa'īd Bahādur Khān yarlïgïndïn, Čoban sözi* „Abú Szaíd parancsára, Csoban szava". Ez a formula annyira berögződött a kancelláriai gyakorlatban, hogy a mongol nyelvű kancelláriák eltűnése után a perzsa nyelvű okiratokban hosszú ideig még használták a *sözüm(üz)*-formulát, a Kara-kojunlu (ca. 1375–1468), Akkojunlu (1378–1508), és Timurida (1370–1506) dinasztiák korszakában is a XV. század végéig.[23]

A keleti török hatás másik szemléletes példája a tizenkétéves állatcikluson alapuló naptár használata. A végső soron kínai eredetű zodiacus-naptár az ujguroknál már a VIII. század óta ismert volt. A mongolok a kínai kalendáriumnak ezt a török változatát kölcsönözték az ujguroktól és mindenütt bevezették a meghódított területeken.[24] A kínai–ujgur naptár bevezetése és használata Iránban az egyik kifejezője volt a mongol uralomnak, annak a ténynek, hogy Irán új urai nem az iszlám műveltség bástyái mögül érkeztek, hanem műveltségük egy-egy elemét Távol-keletről hozták magukkal. A tizenkétéves állatciklus éveinek nevét mongolra fordították, de a török nevek is használatban voltak. Például Rasíd ad-Dín történeti művében 54 alkalommal fordulnak elő az állatciklus nevei, ebből 26-szor török nevükön és 134 alkalommal mongol nevükön szerepelnek, míg 13 alkalommal nem lehet pontosan meghatározni, hogy a név török vagy mongol eredetű-e, mivel az elnevezés mindkét nyelven ugyanúgy hangzott (pl. *lu* ‚sárkány' törökül és mongolul is). A hónapneveket viszont csak török formáikban használták. A mongol kor múltával a török–mongol állatévek használata, bár némileg szűkebb körben, megmaradt, és a muszlim hidzsra dátumok mellett egészen a Kádzsár-korszak végéig (1781–1925) rendszeresen feljegyezték őket.[25]

Az török elem jelenléte és szerepe az iráni mongol kancelláriákban és az állatciklus bevezetésében játszott szerepük, mind azt bizonyítja, hogy a mongol uralom sok esetben a törökök kulturális pozícióit erősítette meg Iránban (melynek fogalmába ez idő tájt Azerbajdzsán és Kelet-Anatólia éppúgy beleértendő). Nem lehet hát véletlen, hogy az iráni mongolok többsége az iszlámra való áttérésük után a XIV. században nem perzsává vált, hanem a kulturálisan hozzá közelebb álló törökségbe olvadt be. A mongol hódítás tehát nem vetett véget Irán szeldzsuk uralommal kezdődő török korszakának, sőt, a mongol korszakot (1257–1335) követően a török hatás ismét felerősödött és egészen a Kádzsár korszak végéig, 1925-ig tartott.

IRODALOM

Alizade, A.A. (ed.) (1957): Fazlullah Rašid-ad-din, *Džami-at-tavarih (Sbornik letopisej)*. Tom III. Baku.

Allsen, Th. T. (2000): The *Rasûlid Hexaglot* in its Eurasian cultural context, in: *The King's Dictionary. The Rasûlid Hexaglot: Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol*, edited with notes and commentary by P.B. Golden, trans. T. Halasi-Kun, P.B. Golden, L. Ligeti and Ö. Schütz, with introductory essays by P.B. Golden and Th.T. Allsen. Leiden–Boston–Köln: Brill, 25-49.

Bazin, L. (1991): *Les systèmes chronologiques dans le monde turc ancien*. Budapest–Paris.

Boyle, J. A. (1958): *The History of the World-Conqueror by 'Ala-ad-Din 'Ata-malik Juvaini*, I-II. Manchester.

Busse, H. (1959): *Untersuchungen zum islamischen Kanzleiwesen an hand turkmenischer und safawidischer Urkunden*. Kairo.

Dankoff, R. (1992): Qarakhanid Literature and the Beginnings of Turco-Islamic Culture. In: *Central Asian Monuments*. Ed. by Hasan B. Paksoy. Istanbul: The Isis Press, 73-80.

Diler, Ö. (2006): *Ilkhanids. Coinage of the Persian Mongols*. Istanbul.

Doerfer, G. (1963-1975): *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, I–IV. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

Doerfer, D. (1975): Mongolica aus Ardabil, *Zentralasiatische Studien des Seminars für Sprach- und Kulturwissenschaft*

Zentralasiens der Universität Bonn 9, 187-263.
Fekete, L. (1977): *Einführung in die persische Paläographie. 101 persische Dokumente.* Aus dem Nachlass des Verfassers herausgegeben von G. Hazai. Budapest.
Grigor'ev, A.P. (1981): Oficial'nyj jazyk Zolotoj Ordy XIV-XVI vv. In: *Tjurkologicheskij Sbornik* 1977. Moskva, 81-89.
Herrmann, G. (2004): *Persische Urkunden der Mongolenzeit.* (Documenta Iranica et Islamica 2.) Wiesbaden.
Herrmann, G. – G. Doerfer (1975a): Ein persisch-mongolischer Erlass aus dem Jahr 725/1325, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 125, 317-346.
Herrmann, G. – G. Doerfer (1975b): Ein persisch-mongolischer Erlass des Ğalāyeriden Šeyh Oweys, *Central Asiatic Journal,* pp. 1-84.
Martinez, P. (1987-1991): Changes in Chancellery Languages and Language Changes in General in the Middle East, with Particular Reference to Iran in the Arab and Mongol Periods, *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 7, 103-152.
Melville, Ch. (1994): The Chinese Uighur Animal Calendar in Persian Historiography of the Mongol Period, *Iran* 32, 83-98.
Minorsky, V. (1957): Mongol place-names in Mukri Kurdistan, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 19, 58-81.
Minorsky, V. (1956): Pūr-i Bahā's 'Mongol' Ode (Mongolica, 2), *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 18, 261-278.
Ögel, B. (2002): *Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri.* Ankara.
Papazian, A. D. (1962): Deux nouveaux iarlyks d'ilkhans, *Banber Matanadarani* 6, 297-401.
Qazvíní, M. M. ibn 'A. (1912–1937): *The Ta'ríkh-i-Jahán-gushá of 'Alá'u'd-Dín 'Atá Malik-i-Juwainí,* I-III. Leyden–London.
Rachewiltz, I. de (1967): Some Remarks on the Language Problems of Yuan China, *The Journal of the Oriental Society of Australia* 5, 65-80.
Rachewiltz, I. de (1983): Turks in China under the Mongols: A Preliminary Investigation of Turco–Mongol Relations in the 13th and 14th Centuries, in: *China among Equals.* Ed. M. Rossabi. Berkeley–Los Angeles–London, 281-310.
Razmárá, Ḥ. 'A. (1949-1953): *Farhang-i jughráfyá'í-yi Írán.* 11 kötet. Teherán 1328-32 [= 1949-1953].
Siouffi, M. (1896): Notice sur le cachet du sultan mogol Oldjaïtou Khodabendèh, *Journal Asiatique* 8 (9. série), 331-345.
Szűcs J. (1997): *A magyar nemzeti tudat kialakulása.* Budapest.
Thackston, W. M. (1998-99): Rashiduddin Fazlullah. *Jami'u't-tawarikh. A history of the Mongols,* I-III. (Sources of Oriental

Languages & Literatures 45. Central Asian Sources IV.) Harvard: Cambridge, Massachusetts.
Usmanov, M. A. (1979): *Zhalovannye akty Dzhuchieva Ulusa XIV-XVI vv.* Kazan'.
Vásáry I. (2003): The Beginnings of Western Turkic Literacy in Anatolia and Iran (13th–14th Centuries), *Irano-Turkic Cultural Contacts in the 11th–17th Centuries.* Ed. Éva M. Jeremiás. Piliscsaba, 245-253.
Vásáry, I. (2005): Oriental languages of the *Codex Cumanicus*: Persian and Cuman as *linguae francae* in the Black Sea region (13th-14th centuries). In: *Il Codice Cumanico e il suo mondo.* Ed. by Peter Schreiner. Rome, 105-124.
Wenskus, R. (1961): *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden des frühmittelalterlichen* gentes. Graz.
Zakirov, S. (1966): *Diplomaticheskie otnoshenija Zolotoj Ordy s Egiptom (XIII–XIV vv.).* Moskva.

Jegyzetek:

[1] Allsen 2000, 35: "language learning and language competence became ... a political asset".

[2] Qazvíní 1912–1937: I, 4-5; II, 226-27, 260; Boyle 1958: I, 7-8; II, 490-91, 523.

[3] Ehhez hasonlóan például az ujgur írást és nyelvet keverték össze a XIV. századi olasz oklevelek, vö. Vásáry 2005, 122.

[4] Qazwíní 1912–1937, III, 89; Boyle 1958, II, 607.

[5] Rasíd ad- Dín őrizte meg Ögödej anekdótái között a következő történetet. Egyszer egy perzsa jött a kagánhoz, aki nem fogadta el az iszlámot. Azt mondta, hogy álmában Dzsingisszel beszélt, aki arra biztatta, hogy mondja meg Ögödejnek, hogy ölje meg a muszlimokat, mert azok gonosz emberek. Ekkor Ögödej megkérdezte a perzsát, hogy tud-e mongolul. A perzsa nemleges válaszára: „Akkor nyilván hazudsz," mondta a kagán [Ögödej], „mert én biztosan tudom, hogy Dzsingisz kán nem ismert más nyelvet csak a mongolt." (Thackston 1998-99: II, 336).

[6] Thackston 1998-99: III, 667.

[7] Felmerülhet ezért a kérdés, hogy a mongol nyelvet egyáltalán használták-e valaha is az Arany Horda kancelláriáiban. S. Zakirov and Arkagyij Grigorjev próbálta bizonyítani, hogy eredetileg a mongol volt az Arany Horda hivatalos nyelve, s csak később fordították a szövegeket törökre és más nyelvekre (Zakirov 1966, 65, 98, 100, 102; Grigor'ev 1981, 81-89.). Mirkaszim Uszmanov viszont úgy gondolja, hogy a török volt az Arany Horda hivatalos nyelve a kezdetektől fogva, s ezt alkalmazták a mameluk

Egyiptommal folyatatott levelezés során (Usmanov 1979, 94-101). Másrészről azonban Uszmanov sohasem tagadta, s ebben én is osztom véleményét, hogy az Arany Horda némely hivatalos oklevelében, melyet a Karakorumban, majd Pekingben székelő nagykánokhoz és a korai perzsiai ilkánokhoz intéztek, a mongol nyelvet használhatták, de sajnos mindezideig egy ilyen dokumentum sem bukkant fel, hiszen az Arany Horda első évtizedeiből semmilyen saját írásos anyag nem maradt fenn.

[8] Usmanov 1979, 100-101.

[9] Herrmann–Doerfer 1975b.

[10] Herrmann 2004, 46-49. – Rasíd ad-Dín *Dzsámi' at-taváríh*-jában *hét* perzsa oklevél szövegét közli, melyeket Gázán kán kancelláriájában készítettek, 1298-1304 között, ezekre l. Alizade 1957, 426-432, 434-446, 466-476, 496-499, 510-517. – Öldzseitü kánnak egy 1313. október 2-án (AH 713. dzsumádá II 10) kelt oklevelére l. Siouffi 1896, 336-337; Abú Szaíd két 1330-as keltezésű oklevelét l. Papazian 1962.

[11] Ezekre l. Herrmann–Doerfer 1975a; Herrmann–Doerfer 1975b.

[12] Ezekre az érmékre l. Diler 2006.

[13] Doerfer 1963-1975: I.

[14] Martinez 1987-1991.

[15] Minorsky 1956.

[16] Az utóbbira l. Minorsky 1957. – Az iráni toponímia mongol elemeinek vizsgálatához, melyet ezideig ugyancsak elhanyagolt a kutatás, gazdag anyagot nyújthat Razmárá tizenegy kötetes földrajzi szótára (Razmárá 1949-1953).

[17] Ezekre l. Ögel 2002; Rachewiltz 1967; Rachewiltz 1983.

[18] Wenskus 1961; Szűcs 1997.

[19] Vö. W. Radloff híres szótárát, melynek címében a török nyelveket nyelvjárásként aposztrofálja: *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, I–IV. Sanktpeterburg 1893-1911; vagy nemegy XX. századi török szerzőt, aki török nyelvek helyett török nyelvjárásokról beszél (*Türk lehçeleri*).

[20] A perzsa oklevelet kiadta, fordította és kommentálta Herrmann 2004, 84-89 (25-35. táblák). – A török szövegre l. Doerfer 1975, 221-223.

[21] A perzsa nyelv gazdag török jövevényszóanyagáról ad kimerítő képet, szótárszerű feldolgozásban Doerfer kapitális munkájának utolsó három kötete (Doerfer 1963-1975: II-IV).

[22] A nyugati törökre és változataira l. Vásáry 2003.

[23] Csoban emir oklevele Abú Szaíd ilkán nevében, 1321. április 13. (AH 721 rabí' I 14): Herrmann 2004, 90.

[24] Busse 1959, 30-31, 148, 151, 154, 162, 171; Fekete 1977, 64, 72.

[25] Minderről részletesen tájékoztat monográfiájában: Bazin 1991, 209-357, 385-412.
[26] Az állatciklus használatára a mongol kori Iránban l. Melville 1994.

Zsigmond Ártemisz Éva

Orosz utazók a XIX. század első felében Közép-Ázsiában

A XIX. század első felében Közép-Ázsiában Buhara, Kokand és Híva voltak a jelentősebb államalakulatok. Az Orosz Birodalom már I. (Nagy) Péter cár uralkodásának idején „szemet vetett" ezekre a területekre, azonban az 1800-s évek elejéig nem tett semmi érdemlegeset az áhított területek fölötti ellenőrzés megszerzésének érdekében.[1]

Miután az orosz-török háború lezárásaként 1812-ben a bukaresti béke Oroszországnak jutatta Besszarábiát,[2] véget ért a dagesztáni és azerbajdzsáni területek megszerzéséért vívott 10 éves orosz-perzsa háború, és az 1813. évi gülisztáni békeszerződés az Orosz Birodalomnak ítélte az általa meghódított kánságokat, az orosz kormánytanácskozás úgy döntött, hogy létre kell hozni egy a keleti kérdésekkel foglalkozó hivatalt. A hivatal feladatai közé tartozott volna a fejlődő orosz ipar és kereskedelem közel- és távol-keleti érdekeinek képviselete, továbbá Anglia keleti törekvéseinek megfigyelése és elemzése.

Mivel a hivatalt nem hozták létre, a kormány új tervvel állt elő és 1819-ben megalakította az Ázsiai Bizottságot, továbbá az Orosz Külügyminisztérium berkein belül az Ázsiai Tagozatot, amelyeket a keleti országok és Oroszország közötti politikai és kereskedelmi kapcsolatok megszervezésével és átláthatóvá tételével bíztak meg.[3]

A Bizottság feladata volt elindítani az első közép-ázsiai diplomáciai missziót, amit az akkor 25 éves Nyikolaj Nyikolajevics Muravjov kapitány vezetett.[4] Mivel a legfontosabb szerepet a Hívai kánsággal kialakítandó kapcsolatoknak tulajdonították, az 1819-ben útnak indított expedíció a Horezmi-oázis felé vette az útját. Fő feladata a tárgyalópartnerek jóindulatának elnyerése és az orosz-hívai kapcsolatok hivatalos mederbe terelése lett volna. Sajnos a misszió nem járt sikerrel, a kereskedelem fellendítésére és a karavánutak biztonságosabbá tételére tett orosz ajánlatok a hívaiak részéről süket fülekre találtak.

Muravjov visszatérése után az Ázsiai Bizottság azonnali határozatot hozott egy orosz erőd megépítéséről, a Kaszpi Tenger keleti partján, továbbá, mivel a hívai expedíció nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, útnak indítottak egy újabb követséget, ám ezúttal Buharába, mely ekkor érdekellentétben állt Hívával. A diplomáciai misszió 1820-ban Orenburgból indult, az ismert külügyi szakértő, Alekszandr Fjodorovics Negri vezetése alatt.[5] A kapcsolatfelvétel a közép-ázsiai kánságokkal sikeresebb volt, mint egy évvel korábban, Negri teljes mértékben beváltotta a hozzáfűzött reményeket: az emírrel folytatott tárgyalások során sikerült elérni az orosz konzulátus létrehozását Buharában, aláírni egy szerződést a kereskedelmi karavánok meg nem támadásáról és az orosz vámtarifa betartásáról, valamint a tárgyaló felek megegyeztek a hívaiak által elrabolt és rabszolgának eladott Buharában élő orosz alattvalók szabadon bocsátásában.

A misszió tudományos szempontból is sikeresnek bizonyult. Je.K. Mejendorf ezredes, aki az expedíció során az orosz Hadügyminisztériumot képviselte, az utazás alatt részletes földrajzi feljegyzéseket készített. Az útinaplót franciául „Voyage d'Orenbourg à Bouchara, fait en 1820" címmel publikálta.[6] A delegáció tagjait hazatérésük után magas pénzjutalomban részesítették és kitüntették, Alekszandr Fjodorovics Negrit felbecsülhetetlen értékű szolgálataiért az Anna érdemrend arany fokozatával jutalmazták.[7]

A 20-as években több karaván is elindult Közép-Ázsiába, de az orosz kereskedők és üzletemberek nem szívesen fektettek be pénzt az ilyen vállalkozásokba, mert ezeket a hívaiak rendszeresen támadták és fosztogatták. Miután az útonállók egy nagy orosz kereskedelmi karavántól 547.000 aranyrubel értékű árut raboltak és több tucat orosz alattvalót elhurcoltak rabszolgának, az orosz kormány belátta a Híva elleni katonai fellépés elkerülhetetlenségét, elszántsága ellenére azonban komolyabb támadást még ekkor sem indított.

1826-ban elkezdődött az orosz-perzsa háború, melynek eredményeként 1828-ban Oroszország megszerezte Örményországot. 1828-ban az Orosz Birodalom újra hadba lépett Törökországgal szemben a Kaukázusban és a balkánon. A háborúnak 1829-ben a drinápolyi béke vetett véget.

A XIX. század 3-ik évtizede fordulópontot jelentett Oroszország közép-ázsiai politikájában, ekkortól az oroszok fellépése határozottabbá vált, a puhatolózó, ismerkedő hozzáállást felváltotta a tudatos érdekérvényesítő viselkedés. Miután 1833. június 26-án Oroszország megkötötte Törökországgal a Hünkâr Iskelesí-i békét, az Orosz Birodalom kiváltságos helyzetbe került fő ellenfelével, Angliával szemben. „Orosz történelem" című könyvében Mihail Heller a következőket írta: „Az orosz-török szerződés ismét az erők átrendeződéséhez vezetett Európában: a tengeri hatalmak – Anglia és Franciaország – ellenséges pozíciót foglaltak el Oroszországgal szemben, Ausztria és Poroszország viszont támogatták I. Miklóst. A Hünkâr Iskelesí-i diplomáciai siker különleges helyzetet teremtett Oroszországnak: minden határa védetté, biztonságossá lett. Egyedüli lehetséges európai ellenfelei – Anglia és Franciaország – nem fenyegethették a szárazföldön (ahhoz, hogy Oroszországra támadjanak, német területeken kellett volna áthatolniuk), és nem jelentettek veszélyt a tengeren sem, hiszen az Oszmán Birodalom lezárhatta a tengerszorosokat. Letűntek az ázsiai ellenfelek is: sem Perzsiát, sem Törökországot nem lehetett többé veszélyforrásnak tekinteni".[8]

A hívaiak és az őket támogató nomád kirgizek részéről a 30-as években is folytatódtak a határ menti orosz települések és az orosz kereskedelmi karaván ok elleni támadások, annak ellenére, hogy az útonállók ellen többször is fellépett a korszak meghatározó személyisége, Orenburg katonai kormányzója, Vaszilij Alekszejevics Perovszki gróf.[9] 1836-ban a kormányzó több kisebb hadjáratot is indított, hogy az orosz települések és karaván ok kifosztását megtorolja. Az ő parancsára indult el Drenyakin vezérőrnagy 1000 főt számláló katonai alakulata is 1836 július 4-én, melynek feladata egy, a Kaszpi Tengeren eltulajdonított hajó rakományának és legénységének visszaszerzése volt. A hajsza sikeres volt, Orenburgtól 500 mérföldre a rablókat elfogták a hajót visszafoglalták. Drenyakin több tucatnyi fogollyal és tekintélyes hadizsákmánnyal tért vissza szolgálati helyére. Ezeknek a hadjáratoknak köszönhetően másfél évig, 1838 közepéig nem voltak újabb támadási kísérletek a kirgizek részéről.

Vaszilij Alekszejevics nem csak katonai kérdésekben bizonyult kitűnő stratégának, a tárgyalóasztalnál is megállta a helyét. Neki köszönhető több sikeresen lebonyolított fogolycsere is, melyek során letartóztattatott közép-ázsiai kereskedők szabadon bocsátását ajánlotta Hívának, rabszolgaságban sínylődő orosz alattvalók felszabadításáért és hazatéréséért cserében.

1838-ban teljesült Perovszki kormányzó régóta dédelgetett álma: engedélyt kapott az orosz hadügyminisztertől, Alekszandr Ivanovics Csernisevtől egy nagy Híva elleni hadjárat megszervezésére.[10] Az elképzelések szerint a csapatokat térképész és vízkutató tudományos expedícióknak kívánták álcázni, a hadjárat terveit pedig titkosították, azt remélve, hogy így váratlan, megsemmisítő erejű támadást mérhetnek az ellenséges csapatokra. 1839 novemberében a katonai kormányzó irányítása alatt Orenburgból elindították a hívai hadjáratot. Az oroszok elképzeléseit azonban meghiúsította a korán beköszöntött, szokatlanul hideg tél. Miután a katonák egyharmada életét vesztette az éhség,

a betegségek és a fagy miatt, a vezérőrnagy kénytelen volt visszafordítani csapatait és dolgavégezetlenül hazatérni.

Az elemzők és kutatók különböző adatokat adnak meg a hadjárattal kapcsolatban és eltérően ítélik meg a vezérőrnagy szerepét annak kudarcában. Boronyin, annak ellenére, hogy elismeri Perovszki katonai és kormányzói érdemeit, őt tartja felelősnek a hadjárat sikertelenségéért. Véleménye szerint a csapatok (5325 katona és tiszt, továbbá a 22 ágyú) nem voltak kellően felkészítve a megpróbáltatásokkal teli útra.[11] Polovcov úgy vélte, hogy Perovszki hihetetlenül részletesen megtervezte a hadjáratot. Napi 25 mérföldet szándékozott haladni, 3 és fél zászlóaljat, 2 üteget, 4 lovas kozák löveget és 3 kozák ezredet mozgósított a hadjárathoz. A hagyományos tüzérségen kívül csapatát felszerelte rakétákkal és különböző pirotechnikai eszközökkel. Az esetleges folyóátkelésekhez a csapatok magukkal vittek két szétszedhető hajót és hat csónakot, a terepviszonyok miatt a felszerelés és 2 havi élelem szállításához 12000 tevét béreltek a hozzájuk tartozó hajtókkal együtt. Az életrajzíró szerint a katonák haláláért és a támadás meghiúsulásáért Ziolkowski S. volt okolható, Perovszki csak a hadba indulás időpontjának megválasztásakor tévedett.[12]

A hívai kudarc hosszú időre elvette az oroszok kedvét a közel-keleti államalakulatok ellen indított katonai fellépéstől, a békés diplomáciai kapcsolatokat a közép-ázsiai kánságokkal Oroszország viszont már az 1840-es évek elején megújította. 1841 májusában egy geológusokból, mérnökökből és tolmácsokból álló csapat indult, Konsztantyin Fjodorovics Butyenyev vezetésével Buharába,[13] mivel az emír az Orosz Birodalom segítségét kérte bányászati szakembereinek kiképzéséhez. A delegáltak között volt Nyikoláj Vlagyimirovics Hanikov is, aki hazatérése után az út során készített feljegyzéseit először oroszul, később pedig angolul is közre adta.[14]

1844-ben angliai utazása során I. Miklós cár megegyezett a brit oldallal a közép-ázsiai kánságok semlegesen ha-

gyásáról. Pár év vihar előtti csend következett, mely alatt az Aral Tenger partján felépítették az Aral-erődítményt (1847-48-ban), később pedig, létrehozták a Szirdarja völgyében a Kazali, és Kuvani védelmi pontokat. A XIX. század második felében az Orosz Birodalom fellépése agresszív jelleget öltött: 1864-ben megkezdte a közép-ázsiai kánságok elleni hódító háborúkat, melyek során 1865-ben elesett Taskent, 1868-ban Oroszország birtokba vette Szamarkandot és Buharát, 1873-ban a cári seregek elfoglalták Hívát, 1876-ban bevették Kokandot.

Az orosz történészek számos említésre méltó cikket, tanulmányt és kötetet publikáltak a XIX. század első felében Közép-Ázsiába indított orosz expedíciókról. Ezekben többek között az Orosz Birodalom közép-ázsiai politikájának változásait, Oroszország fellépésének határozottabbá válását, a diplomáciai kapcsolatok átalakulását vizsgálták. A témával foglalkozó legfigyelemreméltóbb munkákat a Nyizsnyevartovszki Pedagógiai Egyetem munkatársa, Tyerentyeva N.V. foglalta össze a 2001-ben megtartott előadásában.[15]

A közép-ázsiai kánságokba indított utazásokat részletesen Maszlova írta le, „Obzor russkih putešestvij i ekspedicij v Serednuju Aziju 1715-1856" című munkájában, amelyben nem csupán a küldöttségek által elért eredményekről emlékezett meg, hanem részletes térképeket is készített a követségek által bejárt útvonalakról.[16]

A kutatók véleménye eltér abban a kérdésben, hogy mit is kell az orosz Közel-Keleti missziók elsődleges céljának tekinteni: a politikai célokat-e, melyekkel Oroszország megerősíthette, és ezzel ellensúlyozhatta az angol hatást Közép-Ázsiában, vagy pedig a gazdasági haszon növelését, és a kereskedelem fejlesztését.

Részletesen elemezve az orosz - közép-ázsiai diplomáciai kapcsolatokat, Halfin nem csupán az expedíciók eredményeit vizsgálta, de azok körülményeit is.[17] Véleménye szerint - bár az utazások rövid távú céljai különböztek - a missziókat

egy okból indították, mégpedig azért, hogy tanulmányozzák az általuk látogatott, kevéssé ismert régiókat, és új kereskedelmi lehetőségekhez juttassák az orosz pénzügyi elitet. Ezt az is igazolja szerinte, hogy a követségeket csupán elenyésző hányadban vezették diplomaták. Többnyire mérnökök, katonatisztek, különböző hivatalokat betöltő személyek, továbbá kereskedők vállalták a veszélyes utazást, és a diplomáciai kapcsolatok kiépítését. Halfin arra is rámutatott, hogy a XIX sz. első felében a cári kormánynak még nem volt határozott elképzelése és hosszú távú terve a közép-ázsiai kapcsolatok tekintetében. Ezért kaptak a követségek kisebb egyedi megbízásokat (fogolyszabadítás, az utak biztonságossá tétele, a kereskedelem fellendítése, stb).

Hasonló következtetésekre jutott Tyimcsenko S.V. is, aki a következőket írta a korszakról: „A XIX. század elején Oroszország, nem csak hogy nem veszélyeztette Nagy-Britannia indiai gyarmatait (ahogy azt az angol propaganda terjesztette) de még a közép-ázsiai régióban (melynek egyes részeiről csak zavaros elképzelései voltak) sem jelentett komoly konkurenciát Anglia számára".[18] Popov és Steinberg az angolok térhódításának visszaszorítását tartotta az akkori orosz politikai döntések fő kiváltó okának. Véleményük szerint a Muravjev és Karelin által vezetett expedícióknak csupán másodlagos célkitűzésének tekinthetjük a megbízólevelükben szereplő indokokat.

Kétségtelenül a XIX. század első felében Oroszország közel-keleti politikájának kialakításában fontos szerepet játszottak a közép-ázsiai kánságokba indított diplomáciai és tudományos expedíciók.

IRODALOMJEGYZÉK

Boronyin O.V.: Uzlovyje momenty i prioritety politiki Possii v Srednej Azii v 10-h – pervoj polovine 60-h godov XIX v., In: *Aktual'nyje voprosy istorii Sibiri. Pjatyje naučnyje čtenija pamjati professora A.P.Borodavkina: Sbornik naučnyh trudov*, Red.:

Skubnevskij V.A., Gončarov Ju.M., „Az Buka", Barnaul 2005
Halfin N.A.: *Rossija i hanstva Serednej Azii (pervaja polovina XIX v.)*, Moskva 1974
Heller M.: *Orosz történelem*, I. kötet Az Orosz Birodalom története, Osiris-2000, Budapest 1996
Kallinyikov P.: *Russkij biografičeskij slovar', Setevaja versija* http://www.rulex.ru/brbs.htm
Maszlova O.V.: Obzor russkih putešestvij i ekspedicij v Serednuju Aziju 1715-1856, T. 1-4, Taskent 1955-1971
Polovcov A.A.: *Russkij biografičeskij slovar': v 25 tomah*, T.: Betankur-Bjakster; Čaadajev-Švitkov; Faber-Cjavlovskij; Naake-Nikolaj; Pavel-Petruska, Moszkva 1896-1918
Tyerentyeva N.V.: Celi i zadači russkih missij v Serednuju Aziju (pervaja polovina XIXv.) v sovetskoj istoriografii, in: *Aktual'nyje voprosy istorii Sibiri. Sbornik naučnyh trudov Tretj'ih naučnyh čtenij pamjati professora A.P.Borodavkina: Materialy Vserosijskoj konferencii:*, Red.: Kirjušin Ju.F., Skubnevskij V.A., Izdatelstvo Altajskogo gosudarstvennogo universiteta, Barnaul 2002

JEGYZETEK

[1] Alekszandr Bekovics Cserkasszkij XVIII századi gyászos kimenetelű expedícióját leszámítva. lásd: Polovcov A.A.: *Russkij biografičeskij slovar': v 25 tomah*, T.: Čaadajev-Švitkov, Moszkva 1896-1918, pp. 177-183

[2] Miután 1814-1815-ben I.Sándor részvételével tanácskozott a bécsi kongresszus, Oroszország megtarthatta Besszarábiát, valamint Lengyelország nagyobb részét és Finnországot. (lásd: Heller M.: *Orosz történelem*, I. kötet Az Orosz Birodalom története, Osiris-2000, Budapest 1996, p. 430)

[3] Boronyin O.V.: Uzlovyje momenty i prioritety politiki Possii v Srednej Azii v 10-h – pervoj polovine 60-h godov XIX v., In: *Aktual'nyje voprosy istorii Sibiri. Pjatyje naučnyje čtenija pamjati professora A.P.Borodavkina: Sbornik naučnyh trudov*, Red.: Skubnevskij V.A., Gončarov Ju.M., „Az Buka", Barnaul 2005, p. 222

[4] Muravjov Nyikolaj Nyikolajevics altábornagy (1794-1866) katonai pályafutása során részt vett az 1814-1812-es háborúban, a perzsák elleni 1826-1827-es hadműveletekben, a 1828-tól 1829-ig tartó orosz-török háborúban, az 1831-es lengyelországi felkelés leverésében és szolgált a Kaukázusban. Közép-ázsiai expedíciós útja során naplót vezetett, melyet oroszul, franciául, németül és angolul is kiadott (*Putešestvije v Turkmeniju i Hivu v*

1819 i 1820 godah, Moszkva 1822). Halálát követően leánya és veje Csertkov G.A. kiadta Muravjov 1826-1831 között írt naplóit és feljegyzéseit (*Turcija i Egipet v 1832 i 33 godah*, Moszkva 1869, 1870-1874; *Russkije na Bosfore v 1833 godu*, Moszkva 1869; *Vojna za Kavkazom v 1855 godu*, Szentpétervár 1876); lásd: http://www.rulex.ru/01130563.htm

[5] Az ősi konstantinápolyi görög családból származó Alekszandr Fjodorovics Negri (1784-1854) Moldáviában élt és dolgozott 1806-ig, amikor I. Sándor meghívásának eleget téve családjával áttelepült először Kijevbe, később pedig Szentpétervárra. 1815-től az Orosz Külügyminisztériumban dolgozott, ahol török, görög, perzsa, francia nyelvtudása magasra röpítette a hivatali ranglétrán. 1818-ban Jermolov A.P. főtanácsosaként vett részt a perzsiai követségében, 1820-ban a buharai expedíció vezetője volt, 1828-ban Törökországban tárgyalt. 1837-ben nyugállományba vonult, Odesszába költözött, ahol az arab nyelv elsajátításának és a régészetnek szentelte idejét, továbbá több tucat könyvet írt és fordított le. lásd: Polovcov A.A.: Negri Alekszandr Fjodorovics, in: *Russkij biografičeskij slovar': v 25 tomah*, T. Naake-Nikolaj, Moszkva 1896-1918, pp. 188-190

[6] Oroszul a művet csak a XX. században adták ki (Putešestvije iz Orenburga v Buharu, in: *Centralnaja Azija v istočnikah i materialah XIX- načala XX veka*, Nauka, Moszkva, 1975)

[7] Polovcov A.A.: Negri Alekszandr Fjodorovics..., p. 189

[8] Heller M.: *Orosz történelem...*, p. 480

[9] Vaszilij Alekszejevics Perovszki vezérőrnagyot (1795-1857) 1833-ban nevezték ki az Orenburgi katonai kormányzóság élére. A katonai feladatain túl, fontosnak tartotta a rábízott területek fejlesztését is. 1834-ben több iskolát és kórházat nyitott a járásban valamint utasítást adott a Novo-Alekszandrovszki erődítmény megépítésére, azt remélve így elejét veheti a hívához hű kirgizek további támadásainak. 1835-ben a Naszlednicki, a Konsztantyinovszki továbbá a Nyikolajevszki és a Mihajlovszki védelmi pontokat hozta létre. 1837-ben a kereskedelem fellendítésének érdekében csökkentette a vámtarifákat, az így keletkezett költségvetési hiányt az Orenburgi járásban lakó kirgizekre kirótt adóbevételekből fedezve. 1840-ben Troickban és Cseljabinszkban nyitott iskolákat, valamint megalapította az első orenburgi könyvtárat. 1842-ben az uralkodó felmentette Vaszilij Alekszejevics Perovszkit az orenburgi tisztsége alól. lásd: Polovcov A.A.: Perovszki Vaszilij Alekszejevics, in: *Russkij biografičeskij slovar': v 25 tomah*, T. Pavel-Petruska, Moszkva 1896-1918, pp. 530-540

[10] Polovcov A.A.: Csernisev Alekszandr Ivanovics, in: *Russkij biografičeskij slovar': v 25 tomah*, T. Čaadajev-Švitkov, Moszkva 1896-1918, pp. 293-306; Polovcov A.A.: Perovszki Vaszilij Alekszejevics..., p. 535

[11] Boronyin O.V.: Uzlovyje momenty i prioritety politiki Possii v Srednej Azii v 10-h – pervoj polovine 60-h godov XIX v..., p. 223

[12] Polovcov A.A.: Perovszki Vaszilij Alekszejevics..., pp. 535-536

[13] Konsztantyin Fjodorovics Butyenyev altábornagy (1805-1869) 1826-ban fejezte be tanulmányait. 1829-ben továbbképzésre küldték Németországba. Bányamérnök 1832-től, a szentpétervári bányászati intézet tanára. Kb. egy évet töltött buharában. 1843-tól 1852-ig a szentpétervári pénzverdében dolgozott. A pétervári technológiai intézet igazgatója 1852-1858-ig. 1858-tól 1863-ig a szentpétervári pénzverde igazgatója. Polovcov A.A.: Butyenyev Konsztantyin Fjodorovics, in: *Russkij biografičeskij slovar': v 25 tomah*, T. Betankur-Bjakster, Moszkva 1896-1918, pp. 519-520

[14] Nyikoláj Vlagyimirovics Hanikov (1822-1878) az Orosz Külügyminisztérium Ázsiai Tagozatának kihelyezett munkatársa volt. Az Orenburgi járás katonai kormányzóságának tolmácsaként részt vett Perovszki balsorsú hadjáratában (lásd: Pis'mo k izdatelju Russkogo Arhiva O Hivinskom pohode 1839 goda, in: *Russkij Arhiv 1892 g., kniga I.)*. Butyeenyevvel Buharába utazott, expedíciós útja során vezetett naplóját először oroszul, később pedig angolul is közreadta (*Opisanije Buharskogo hanstva*, Szentpétervár 1843; *Bokhara, its amir and its people*, Translated by the baron Clement A. de Bode, London 1851). 1845-ben áthelyezték a Kaukázusba, ahol több cikket és tanulmányt írt és publikált. 1854-től 1857-ig főkonzuli feladatokat látott el, 1858-ban az Afganisztáni expedíció élére állt. 1860-tól külföldön (Anglia, Franciaország, Németország) dolgozta fel az út során összegyűjtött anyagokat. Több tucat cikket és tanulmányt publikált. (Gorodskoje upravlenije v Srednej-Azii, in: *Žurnal ministerstva vnutrennih del № 5*, Szentpétervár 1844; O naselenii kirgizskih stepej, zanimajemyh vnutrennej maloj ordoj in: *Žurnal ministerstva vnutrennih del № 8*, Szentpétervár 1844). Polovcov A.A.: Hanikov Nyikoláj Vlagyimirovics, in: *Russkij biografičeskij slovar': v 25 tomah*, T. Faber-Cjavlovskij, Moszkva 1896-1918, pp. 277-279

[15] Tyerentyeva N.V.: Celi i zadači russkih missij v Serednuju Aziju (pervaja polovina XIXv.) v sovetskoj istoriografii, in: *Aktual'nyje voprosy istorii Sibiri. Sbornik naučnyh trudov Tretj'ih naučnyh čtenij pamjati professora A.P.Borodavkina: Materialy Vserosijskoj*

konferencii:, Red.: Kirjušin Ju.F., Skubnevskij V.A., Izdatelstvo Altajskogo gosudarstvennogo universiteta, Barnaul 2002, pp. 410-414

[16] Maszlova O.V.: Obzor russkih putešestvij i ekspedicij v Serednuju Aziju 1715-1856, T. 1-4, Taskent 1955-1971

[17] Halfin N.A.: *Rossija i hanstva Serednej Azii (pervaja polovina XIX v.)*, Moskva 1974

KÖTETÜNK KÖZREMŰKÖDŐI

Baski Imre (1951, Kunszentmiklós), turkológus, nyelvész. 1983-ban egyetemi doktori, 1996-ban PhD fokozatot szerez. Rendszeresen tart turkológiai előadásokat és tanít különböző török - főleg kipcsak - nyelveket.

1988-1989-ben a Magyar Néphadsereg Műszaki Szakközépiskolájában, 1989-1993-ig a Baksay Sándor Református Gimnáziumban tanít történelmet, angol és orosz nyelvet. 1982-től 1988-ig az ELTE, majd az MTA tudományos ösztöndíjasa és tudományos munkatársa, 1993-tól 2006-ig az MTA Altajisztikai, jelenleg pedig Közép-ázsiai Kutatócsoportjában tudományos kutató. Munkásságával a magyar-török (ezen belül a kun) nyelvi, néprajzi és történeti kapcsolatok alaposabb ismeretéhez kíván hozzájárulni.

Csicsmann László (1976 , Bp.) egyetemi adjunktus, Budapesti Corvinus Egyetem, Nemzetközi Tanulmányok Intézet. 2007. április és július között az ammani *American Center of Oriental Research* (ACOR) *„Andrew W. Mellon"* ösztöndíjasa volt.

Csiky Gergely (1979, Keszthely) 2002-ben a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK régészet szakán, 2003-ban történelem és török szakjain szerzett diplomát. 2003-tól 2006-ig az ELTE Régészettudományi Intézetének ösztöndíjas PhD- hallgatója volt, 2005-től az ELTE Orientalisztikai Intézetében folytat doktori tanulmányokat. Kutatási területe: a steppei nomádok fegyverei, a XV- XVI. századi Közép- Ázsia története.

Dobrovits Mihály (1963, Bp.), turkológus, történész, egyetemi adjunktus (ME BTK), tudományos munkatárs (MTA ELTE Közép-ázsiai Kutatócsoport), 1987-ben végzett az ELTE

török szakán és 2005-ben szerzett PhD fokozatot a Szegedi Tudonányegyetemen. A Vámbéry Tudományos Kollégium Titkára.

Ferenczi László (1937, Bp.), az MTA doktora, az MTA Irodalomtudományi Intézet ny. tudományos tanácsadója, a Miskolci Egyetem professor emeritusa. Kutatási területe az eszmetörténet, az irodalom és történetírás kapcsolata, a felvilágosodás és a XX. századi európai líra.

Hancz Erika (1979, Mohács), 2003-ban a Szegedi Tudományegyetem BTK altajisztika szakán, 2004-ben régészet szakán szerzett diplomát. 2004-től 2007-ig a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem PhD-hallgatója. 2007 szeptemberétől a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Régészeti Szemináriumán egyetemi tanársegéd.

Hazai György (1932, Bp.), az MTA doktora (1966), az MTA rendes tagja, a budapesti Andrássy Egyetem alapító rektora, a Vámbéry Polgári Társulás elnöke. Volt professzora a berlini Humboldt Egyetemnek és ő alapította meg az egyetemi turkológiai tanulmányokat Nicosiában, a sziget görög részén. Számos hazai és külföldi tudományos társaság rendes illetve tiszteletbeli tagja.

Keller László (1974, Békéscsaba), orientalista, turkológus. 2000-ben szerzett egyetemi diplomát a Szegedi Tudományegyetem alatjisztika és magyar őstörténet szakán. Kutatásai területei között a az eurázsiai steppe legkorábbi írott forrásainak tanulmányozásán túl, ott találjuk a modern Török Köztársaságban élő kurd közösséggel és szeparatista törekvéseikkel kapcsolatos problémákat.

Dr. Kiss László (1951, Ipolyság), orvos, orvostörténész. Kutatási területe az egykori Felvidék, a mai Szlovákia or-

vos- és kultúrtörténete, lektora a budapesti Orvosi Hetilap orvostörténeti rovatának. Zsámboky- és Jedlik-díjas, a történettudományok kandidátusa. Munkatársa több szlovákiai magyar lap orvosi tanácsok rovatának.

Kovács Attila (1973, Párkány), iszlamológus, vallástörténész. Egyetemi tanulmányait a brünni Masaryk Egyetemen végezte (1991-1999), közben egy-egy évet a budapesti ELTEn (1994-1995) illetve az ammáni Jordán Egyetemen (1997-1998) töltött. Ezt követően a pozsonyi Koméniusz Egyetemen Összehasonlító Vallástudomány Tanszékén folytatott doktori tanulmányokat (1999-2004) ahol jelenleg mint adjunktus tevékenykedik. Több tanulmány- és kutatóutat tett a Közel-Kelet és Észak Afrika számos országában, s előadott még a brünni, szegedi, bécsi egyetemeken is. Mint kutató elsősorban a kortárs iszlám kérdéseivel, az iszlám reformizmussal és radikalizmussal, az iszlám vizuális megjelenési formáival foglalkozik az arab Közel-Keletre, különösképpen a palesztin és jordániai radikális iszlám mozgalmakra vonatkozóan.

Madaras László (1953, Győr), egyetemi tanulmányait Szegeden végezte. 1977 óta a szolnoki Damjanich János Múzeumban dolgozik. Kutatási területe a Kárpát-medence VI-XI. századi története.

N. Rózsa Erzsébet (1959, Bp.). Az ELTE angol-arab-iráni szakán végzett. PhD-fokozatát 1996-ban a Budapesti Corvinus Egyetemen szerezte a nukleáris fegyverzetkorlátozás témakörében. 1990-től a Magyar Külügyi Intézet (majd Teleki László Intézet, majd ismét Magyar Külügyi Intézet) munkatársa. Kutatási területei a Közel-Kelet politikai és társadalmi folyamatai, az iszlám, Irak, Irán, az Európai Unió mediterrán politikája és a nukleáris fegyverzetkorlátozás.

Sárközy Miklós (1976, Pécs). Történelem-iranisztika szakokon diplomázott, védés előtt álló doktori disszertációjának témája és tágabb kutatási területe a késő ókori és kora iszlámkori Irán és Közép-Ázsia története. Jelenleg a Károli Gáspár Református Egyetem Ókortörténeti tanszékének egyetemi tanársegéde.

Seres István (1972, Szarvas). Egyetemi tanulmányait 1994-ben kezdte. Első diplomáját 2000-ben szerezte az ELTE-BTK Belső-ázsiai Tanszékén, mongol nyelvészetből, majd 2002-ben a Török Filológiai Tanszéken szerzett török szakos filológusi oklevelet. Doktori disszertációját 2005-ben védte meg. 2007. január 1. óta az MTA-ELTE Közép-ázsiai Kutatócsoportjának segédmunkatársa.

Tóth Anna Judit (1975, Bp.). A Pázmány Péter Katolikus Egyetem latin-ógörög szakán szerzett tanári diplomát 1998-ban, 1998-2001. között az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókortudományi doktori iskolájának hallgatója, PhD disszertációját 2005-ben védte meg. 1998 és 2007 között a PPKE Klasszika-filológiai Tanszék tanársegéde, majd adjunktusa. Fő kutatási területe a bizánci krónikairodalom.

Tüske László (1953, Pápa) arabista (PhD ELTE). A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának Arab Nyelvi és Iszlám Tudományok Tanszékének oktatója, az Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézetének munkatársa. Kutatási területe az arab irodalom és retorika, valamint az iszlám modern irányzatai.

T. Nyíri Mária (1943, Marosvásárhely–2008, Budapest). 1982-ben végzett az ELTE Török Filológiai Tanszékén, majd 10 évig volt az ELTE Orientalista Tanszékek Könyvtárának munkatársa. 2007-ben fejezte be a Török Tanszék doktori iskoláját. Készülő doktori disszertációjának témája a XX. század első felének török–magyar kapcsolatai. 2008. július 19-én hosszú betegség után elhunyt.

Vásáry István (1945, Bp.), turkológus, történész; az MTA doktora. 1996-tól az ELTE Török Tanszékének professzora, 2006-tól az Orientalisztikai Intézet igazgatója. A Magyar Köztársaság isztambuli főkonzula (1990-91), ankarai (1991-95), majd teheráni nagykövete (1999-2003) volt. A középkori keleti történelem szakértője, a Vámbéry Polgári Társulás Tudományos Kollégiumának elnöke.

Zsigmond Ártemisz Éva (1977, Bp.) 1993-2000-ben az ELTE Bölcsészettudományi Kar orosz szakán végzett, kiegészítő tanulmányokat folytatott kulturális antropológiából, filozófiából és lengyel nyelvből. 2000-ben diplomázott. Ugyanabban az évben felvételt nyert az ELTE mongol doktori programjára.

TARTALOM

Előszó 5

Baski Imre: 8
A *BARANTA* ÉS AMI KÖRÜLÖTTE VAN

Csicsmann László: 24
A POLITIKAI LIBERALIZÁCIÓ KORLÁTAI A JORDÁN HASEMITA KIRÁLYSÁGBAN II. ABDALLÁH URALKODÁSA ALATT

Csiky Gergely: 55
A KÖZÉP-ÁZSIAI TÖRZSRENDSZER ÉS TÖRZSI ARISZTOKRÁCIA A TUZUKÁT-I TIMURIBAN

Dobrovits Mihály: 68
A KIRGIZEK NEVE EGY VI. SZÁZADI BIZÁNCI FORRÁSBAN

Ferenczi László: 86
VÁMBÉRY, A MAGYAR ÍRÓ
(SZUBJEKTÍV OLVASÓNAPLÓ)

Hancz Erika: 95
A NAGY SZÜLEJMÁN SZULTÁN UTOLSÓ HADJÁRATÁT MEGÖRÖKÍTŐ ÖNÁLLÓ MŰVEK, AZ ÚN. *SZIGETVÁR-NÁMÉK* ÉS SZERZŐIK

Hazai György: 124
VÁMBÉRY ÁRMIN ÉS A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRÁNAK KÉZIRATAI

Keller László: 129
AZ IRAKI TÜRKMENEKRŐL

Kiss László: 140
VÁMBÉRY ÁRMIN ÉS AZ ELSŐ MAGYAR KÓRBONCNOK, ARÁNYI LAJOS KAPCSOLATA

Kovács Attila: 148
Képek és jelképek. A palesztin iszlám mozgalmak „vizuális ideológiája"

Madaras László: 175
Avarkor-e az avarkor?
A Kárpát medence népessége 567/568 – 829 között

N. Rózsa Erzsébet: 194
Az iráni nukleáris program

Nyíri Mária: 208
Hogyan lett szultán az operett trónörökösből?
Cemal Sahir (Isztambul 1900 – Isztambul 1973)

Sárközy Miklós: 236
Vámbéry Kásánban és a Tārikh-e Kāšān
– egy 19. századi iráni kereskedőváros életképei

Seres István: 249
Repiczky János tanítványai
– a rendszeres turkológiai oktatás megindulása Magyarországon

Tóth Anna Judit: 263
Hun-türkök és asszír-perzsák.
Archaizáló népnevek Malalasnál.

Tüske László : 286
Az identitásválság Tajjib Szálih epikájában (*vázlat*)

Vásáry István: 309
A mongol és török nyelv a mongol kori Iránban

Zsigmond Ártemisz Éva: 326
Orosz utazók a XIX. század első felében Közép-Ázsiában

Kötetünk közreműködői 337

A BECSVÁGY IGÉZETÉBEN
V. Nemzetközi Vámbéry Konferencia

Felelős kiadó: Hodossy Gyula
Felelős szerkesztő: Dobrovits Mihály
Nyomdai előkészítés: Václav Kinga
Nyomta: Pelikán, spol. s r. o., Egyházgelle
Kiadta: Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2008
Megjelent 400 példányban

V ČARE CTIŽIADOSTI
V. Medzinárodná konferencia Vámbéryho

Zodpovený vydavateľ: Gyula Hodossy
Zodpovedný redaktor: Mihály Dobrovits
Tlačiarenská príprava: Kinga Václavová
Tlač: Pelikán, spol. s r. o., Holice
Vydavateľstvo: Lilium Aurum. Dunajská Streda, 2008
Náklad: 400 výtlačkov

ISBN 978-80-8062-372-2

2007 szeptember 28-29-én már ötödjére találkoztak egymással azok a kutatók, akiket Vámbéry örökségének tisztelete tart össze. Jelen voltak a Vámbéry Tudományos Kollégium tagjai valamint több új, körünkben még meg nem jelent előadó is. Konferenciáink egyik eredménye az, hogy sikerült a változatos tudományterületek képviselőit a szó szoros értelmében egy asztalhoz ültetnünk, s biztosan állíthatom, tanulunk egymástól.

ISBN: 978-80-8062-372-2